

“દેશી મિત્ર” પત્રના આલોકને બેઠા.

પંજાબ પતન

વાને - 12/11/326.

સીખ સ્વાધીનતાનો નાસ.

(બૈતીહાસીક વાર્તા)

૧૧૫૧૬

પ્રગટ કર્તા—

કરીલાલ મગનલાલ

દેશી મિત્ર

તાવને માટે અકસીર

દલાલનું

એવ્યુ મીક્ષર.

—:ગમે તે જાતના તાવ જેવા કે:—

મેલેરીઆ-ઇન્ફેલ્યુએન્સા-ન્યુમોનીઆ-ટાઢીઆ વગેરેને
ઉતારી દરદીને આરામ આપે છે.

મળેા યા લખો—

દરેક જાતની અત્રેજ દવા, સેન્ટ, સાયુ, કોલનવોટર વિ. વેચના

૧૧૫૧૬

દલાલ પ્રધર્સ.

હેકાલુ પુરાનપુરી બબર-સુરત.

સુરત લીમડાયોકમાં આવેલા શ્રી “ હાર-હર ” પ્રી. પ્રેના

હરીજાત મગનલાલે ઢાપી ત્યાંથીજ પ્રસીદ્ધ કરી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૧૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પંજાબ ૫૮૭

વિષય ૭૬૨૨:૩

સંગત વિધાપીઠ ગ્રંથાલયમુખિકા. ૧૯૫૨-૫૩ ૧. ભાગ્યશાસ્ત્ર-સંગ્રહ

જે પ્રમાણે એક પ્રયત્ન આગતા હોલવાઈ ગયા પછી પણ એવા ચિદ્વન રહી ગય છે. કે બધો સમય વીતી ગયા પછી પણ તે દૂર થઈ શકતાં નથી, અને તે આગની પ્રયત્નતાનું સ્મરણ કરાવ્યાં કરે છે. તેજ પ્રમાણે દુનિયામાં એવી ઠેકઠીએ જાતિ થઈ ગઈ છે, કે જેણે મરતાં મરતાં પણ વીરતાની અનુપમ પિછાન કરાવી છે. જેણે સેહેજમાં પોતાની સ્વાધીનતા વેચી નથી; અને જેની સ્વાધીનતાનું મૂલ્ય વસુલ લેતી વખતે શત્રુઓની આંખે અધારાં આવ્યાં હતાં; અને પોતાની સ્વાધીનતા ખોઈ પરાધીનતાની બેડીમાં જકડાયાં છતાં પણ એવી જાતિ તરફ દુનિયા ગાનની દૃષ્ટિથી જોય છે. ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન ખડું ઉચું ગણાય છે. એવી કીર્તિ સ્ફટિકમણિના જેવી સ્વચ્છ અને ઉજ્જવલ રહે છે; મરણ પામ્યા પછી પણ એવી જાતિ, ઇતિહાસમાં અમર રહે છે. સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી તરાશિખ લખનારાઓ એવી વીર જાનિના મશેખાન ગયા વિના રહેતા નથી. તેના યશની નિર્મળ પતાકા માત્ર ઇતિહાસનાં પાનામાં જ ફરકતી નથી. પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીઓના હૃદય પેદિદમાં પણ ફરક્યાં કરે છે. આખાલવૃદ્ધ સર્વ તેની માનપુર્વક ચર્ચા કરે છે. આપણી બધિધ્મની પ્રજાને માટેજ નહિ, પણ દરેક દેશ અને કોમને વાસ્તે. એવી જાતિ આદર્શ તરીકે ગણાય છે. તેના શત્રુઓ પણ મુક્ત કંઠે તેની પ્રશંસા કરે છે. સ્પાર્ટાના સ્પાર્ટન લોકો જાપાનના સામુરાય, મેવાડના રજપુતો, પાંચમના સિખ લોકો વગેરે જાતિએ આનું ઉચ્ચ સ્થાન ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં

સિખ જાતિ વિશે એ બોલ લખીશું; જોણે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોતાં ખોતાં પણ અહાદૂરીનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં, અને આજે પરાધીન થઈ જવા છતાં પોતાના વિજેતાઓને મદદ કરવામાં પણ વખતો વખત અત્યંત વીરતા પ્રગટ કરી છે.

સિખોની સ્વાધીનતાનો નાશ થવાને બહુ વખત થયો નથી. ૭૫ વર્ષ પહેલાં સિખ પ્રજા સ્વતંત્ર હતી, પણ ડાળની ગતિ ન્યારી છે; અને એ પ્રજાની સ્વાધીનતા પણ નાશ પામી, તે વખતે પોતાની સ્વાધીનતાના રક્ષણને વાસ્તે જે જે હકમત ઉઠાવી હતી, તેની ચર્ચા પંજાબના વૃદ્ધ પુરૂષો હજી મોટા ભાવથી કરે છે. અને સિખ વિગ્રહની વાતો સંભળાવે છે. ઉગ્રેજ સાથેના સિખ વિગ્રહ તો અનેક ગીન ગાયનો પંજાબી ભાષામાં રચાયેલાં છે અને ગવાય છે. પોતાની સ્વાધીનતા નષ્ટ થયા છતાં પણ પંજાબના વતનીઓ ખાસ કરીને સિખ લોકો પોતાની જાતિની વીરતાને ભૂલ્યા નથી. અને તે ભૂલાય એમ છે પણ નહિ; કારણકે પંજાબ પરતંત્ર થયાથી, માત્ર પંજાબ ઉપરજ પરતંત્રતાની અસર થઈ નથી, પણ આખા ભારત વર્ષ ઉપર થઈ છે. અને આખો દેશ વિદેશી રંગથી રંગાઈ ગયો છે. આજે ભારત વર્ષની જે દશા છે તે પોણેસો વર્ષ પહેલાં નહોતી; તે વખતે ભારત વાસીઓમાં આત્માભિમાન, જાતિ અભિમાન અને દેશાભિમાન સૌ કંઈ હતું, પણ આ પોણેસો વર્ષમાં તેઓનાં આત્માભિમાન જાતિ સન્માન અને સ્વદેશ પ્રેમ વિદેશી સંસ્કૃતિનો સ્તોતમાં તણાઈ પૂખી ગયાં છે. આજ સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વજાતિની ઉપાસનાથી વિમુખ, થઈને દાસત્વના અધકારમાં તેઓ ફર્યા છે. આ દ્રષ્ટિ બિંદુથી પંજાબની પરતંત્રતાનું પરિણામ દત્તિદાસ પ્રેમી વાંચક વર્ગને આજ અત્યંત અવસોકન તથા વિવેચન કરવા લાયક વિષય છે.

વીર સિખ જાતિની સ્વાધીનતા કેવી રીતે નષ્ટ થઈ, અને પોતાની સ્વાધીનતાનું, રક્ષણ કરવા કેવી જોઈએ કરાવી અને પ્રયત્નો કર્યા એ મૂખ્ય વિષયનું અવલોકન આ પુસ્તકમાં છે. વાંચક જુદાં જુદાં પુસ્તક વાંચવાથી માલુમ પડશે કે સિખોમાં વીરતા હતી, પણ એકતા નહોતી, સિખોમાં ધીરતા હતી પણ સંગઠન શક્તિ નહોતી, સિખો યજ્ઞવાન અને કર્તવ્યમગ્ન થઈ હતા પણ તેમને કુટિલ નીતિ અચાલ હતી, સાધારણ સિખો અપૂર્વ દેશભક્તિ તથા દેશની સ્વાધીનતાના રક્ષણને માટે હસ્તેવહને મોતને પ્રિય ગણી રણક્ષેત્રમાં જતા, અને તે સમયે સૌ સાધારણ સિખોના મોટા ભાગમાં આવો અટલ વિશ્વાસ હતો.

“ મરના બંધા હય હસકા જે અપને કિયે હયે,

જીતા હય વહ જે મર ચૂકા સ્વદેશકે કિયે ”

અને આ અટલ વિશ્વાસને વશ થઈ ધણી 'સિખોએ જન્મભૂમિને વાસ્તે પોતાના પ્રાણ પામર્ચ્યા. પણ અહીંસાની વાત છે કે સોનાઝાંઢીના ચળકાટથી તે વખતે સિખ સરદારોની આંખમાં દેશદોહતાં પડળ આવ્યાં હતાં. આ સોનાઝાંઢીની લાલચમાં ફસાઈ જઈ તેઓએ માત્ર પોતાના હૃદયની સ્વતંત્રતા વેચી એટલું જ નહિ, પરંતુ માતાથી અધિક જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતા પણ વેચી, અને પંજાબનું ભાગ્ય પુટયું. આ પંચનદનાં ભાગ્ય પુટયાં કે બ્યાં આર્યોએ વેદનું પહેલવહેલું ઉદ્ધાતન કાઢ્યું હતું અને બ્યાંથી તેઓ સાક્ષાત્ કૃતકર્મા કહેવાયા હતા. બ્યાંની ભુમીમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પહેલવહેલો વિશાસ થયો હતો; જે ભુમીમાં જોઈ સમયમાં તક્ષશિલાના સરસ્વતી મંદિરમાં ચીન જાપાન વગેરે અનેક દૂરદેશથી આવી વીદ્યાર્થી જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતા હતા, જે ભુમિમાં આર્ય મોવિંદશ્નિહતા સિખો (સિખો)એ ભારત માતાનું ભાગ્ય

સુધારવા મૃત્યુશૈયાને પુલ્કની સેજ સમાન મણી હતી, તેજ પંચનદનું
 બાળ દેશદોહી મુખીઓના દોહથી પરાધીનતાની કઠોર જાળમાં
 બકડાઈ ગયું. અને એ હતભાગ્ય દેશના આ ઠંગ જોઈને
 વિદેશી ઇતિહાસકારના હૃદયમાં પણ સિખો પ્રતિ સહાનુભૂતિને ઉભરો
 પણ ચઢ્યા વમર રહ્યો નહિં. પંજાબની આવી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં
 વિદેશી ઇતિહાસકારો રોયા છે; અને ખુલ્લે હૃદયે રોયા છે. અને રપષ્ટ
 શબ્દોમાં કહ્યું છે કે જો સિખ સરદારો સોનાચાંદીના ચળકાટથી અંજાયા
 નહીં હોત, અને પોતાની ખુદી વેચી નહીં હોત તો કદાચ પંજાબ
 પરાધીન પણ ન હોત. એવા સહૃદય બ્રેખકોમાં મી. કર્નીગહામ છે.
 અને જોકે મી. કર્નીગહામ સિખોના શત્રુ પક્ષના હતા, છતાં પણ
 સિખોની વીરતા અને ધીરતાપર અત્યંત મોહિત થઈ ગયા હતા. એમણે
 સિખોની નિષ્કપટ રણનીતિની પ્રશંસા કરી છે. પણ સાથે સૈથી
 પહેલું એ કહ્યું છે કે સભ્યતાની ધમંડ કરવાવાળી ઇંગ્રેજ જાતિએ
 સોના ચાંદીની લાલચ આપી દેશદોહી સિખ સરદારોને પંજાબની સ્વ-
 તંત્રતા વેચવા તૈયાર કર્યા હતા. મી. કર્નીમહામને આ સત્ય હકીકત
 જાહેર કરવા ઘાસ્તે અનેક અપમાન અને કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં.
 અને આવું સત્ય ન્યાયની ખાતર પોતાનાં પુસ્તકમાં ઉઘાડું પાડવા
 માટે તે વખતના લોડે ડેલ્હારીએ પોતાની ક્લમના ઝટકાથી એમને
 બોપાલની નિમણૂકપરથી દૂર કર્યા. આ કારી બાધી મી. કર્નીગહામનું
 હૃદય કંપ્યું અને એમના પ્રાણ ગયા.

ઉપર લખ્યું છે તેમ પંજાબમાં આ સિખ લોકોની પરાધીનતા
 વિશે હજુ ઘણાં ગીતો ગવાય છે. પણ ચર્ચા માત્ર પંજાબમાં જ થતી
 નથી; ખુદ ઈંગ્લંડમાં પણ ચાલ છે અને હજુ સુધી પણ સિખ
 વિચાર ઉપર નવાં પુસ્તકો લખાય છે. આ પુસ્તકમાં પ્રધાન સેના-

પતિથી માંડીને તે આધીન સેનાપતિની કાયરીમાંથી કાંઈને કાંઈ નવીનતા પ્રગટ થતી રહી છે. અને એક સેનાપતિએ ખીજ સેનાપતિની બૂલ-તુટીઓ ખતારી છે. આ ઉપરથી સમજારી કે સિખવિગ્રહ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં કેટલું મહત્ત્વ ભોગવે છે. તેજ સાચો વીર જેની વીરતા ઉપર દુસ્મન પણ મોહિત થઈ જાય. અગ્રેજો પણ સિખોની વીરતા ઉપર એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા છે કે તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કર્યા વિના રહેતા નથી.

પ્રભુની આ મંગલમય સૃષ્ટિમાં એક પાંદડું પણ વિના કારણ ખખડતું નથી. પંજાબની સ્વાધીનતા નષ્ટ થવામાં ઈશ્વરી શકેત શું હશે એ કોણ કહી શકે? પણ એક વાત પ્રત્યક્ષ છે કે પંજાબવાસીઓએ, અને ખાસ કરીને સિખોએ સ્વતંત્રતા દેવીને પ્રસન્ન કરવાને અનુપમ બળી-દાન આપ્યાં હતાં. મોગલ બાદશાહોના છેવટના સમયમાં સિખોએ સમસ્ત સંસારની આંખ ઉધાડી નાંખી હતી, કે જે જાતિ જીવતી રહ્યા માંગતી હોય તેણે પહેલાં મરતાં શીખી લેવું જોઈએ, જે અપમાન સહન કરી જીવ્યો તે હમેશને માટે મરી ગયો, જે સન્માન પૂર્વક મરે છે તે અમર થઈ જાય છે. આ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખીને તે વખતે સિખ સ્વાધીનતા દેવીની ઉપાસનાના અધિકારી થયા હતા, આજે પણ મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિને માટે ભારત વર્ષમાં જે અસહયોગનું આંદોલન થઈ રહ્યું છે એના કારણોમાંનું પંજાબનું હત્યાકાંડ મુખ્ય છે. આ સ્વાધીનતાના યુગમાં પંજાબની સ્વાધીનતાના હરણનો ઇતિહાસ અત્યંત મહત્ત્વનો છે, કારણ કે જે ઠોકરો ખાત્રથી પંજાબ પડ્યું, એનાથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, અને જેનું પ્રાયશ્ચિત આપણી બધીબધી પેઢીઓને ન કરવું પડે.

ગુજરાતીમાં સિખ ઇતિહાસ સંબંધી પુસ્તકો ઓપાયાં હોય એમ જણાતું નથી. “કોઇની ઇંટ ને કોઇનું રાકું” એ કહેવત પ્રમાણે આજ કાલ પુસ્તકો રચાય છે. આ પુસ્તક ‘પંજાબ-હરણ’ નામના હિંદી પુસ્તક ઉપરથી લખાયેલું છે એ પુસ્તક ‘દેશી મિત્ર’ નામના પ્રખ્યાત અને વયોવૃદ્ધ વર્તમાન પત્રના આલોકને બેટ આપતા તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. અને એ પત્રના માત્રેક અને અધિપતિની વિનંતિ ઉપરથી ભૂમિકા મેં લખી છે. અને તે પણ મોટે ભાગે ઉક્ત હિંદી પુસ્તકના આધારેજ લખી છે. આશા છે કે આ પુસ્તક એકલા દેશીમિત્રના આલોકેજ નહીં પણ ઇતિહાસ રસિક ગૃહસ્થો પણ વાંચશે. અને વાંચી પ્રસન્ન થશે.

જેષ્ઠ વદ ૯. ૧૯૮૦

એમ કે. દીક્ષીત.

લકવો.

લકવો—અડધા ચરીરને થાય છે. તેથી તે બાબુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે. (બુડાં થાય છે) અને તે બાબુનું મોં વાંકું થાય છે. તેથી ચોખ્ખું બોલાતું નથી વીગરે.

હજારો રૂપીઆ ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. સરદીફી-કેટો મળેલાં છે.

છોડુભાઈ જીવાભાઈ.

ડો. શાહપુર-અક્લા પાસે-અમદાવાદ.

હિંદુસ્થાન સરકારથી રજીસ્ટર થએલી દવાઓ.
૬૭૦૭૦ એનન્ડથી વેચાય છે. દવાઓની સફલતા માટે
બધ્ધાથી આ ઉત્તમ પ્રમાણ છે.

સુધાસિન્ધુ.

કફ, ખાંસી, પટકી, દમ, શુભ, સંગ્રહણી, અતિસાર, પેટ દુખવું
ઝાડો, ઉલટી વીજેરે રોગો ઉપર અનુપાન સિવાય સ્વાદિષ્ટ દવા. કિંમત
હરેક શીશીના ૮ આના. પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી તે ૨ સુધી ૭ આના

દદુગજકેશરી.

દાદરેની દવા

દાહ અને ત્રાસ સિવાય દાદરેને ૨૪ કલાકમાં આરામ આપનારી
દ્રવ્ય આ એકજ દવા છે. કિંમત શીશી એકના ૪ આના પોસ્ટ ખર્ચો
૧ થી તે ૨ સુધી ૭ આના. ૧૨ શીશી લેવાથી ૨૩ પીયામાં ધરબેઠાં મળશે.

બાલસુધા.

દુખલાં, પાતલાં અને હમેશાં રોગી રહેનારાં છોકરાંને મોટા અને
તંદુરસ્ત બનાવવા હોય તો આ મીઠી દવાને મંગાવી પીવડાવો. છોકરાં
આને આનંદથી પીએ છે કિંમત એક શીશીના ૧૨ આના પોસ્ટ ખર્ચ
૭ આના.

બધી માલીતી માટે મોટું સુચીપત્ર મંગાવો મફત મળશે. બધા
દવા વેચનારાઓ પાસે પણ મળશે.

સુધાસિન્ધુનો તમુનો મફત મોકલવામાં આવશે.

પત્તા-સુખસંચારક કંપની મથુરા.

તમારો પૈસો વધારે ફાયદામાં રોકો.

ખરી મહેનતે મેળવેલો પૈસો જે ઠંકાણે સુરક્ષિત રહે તથા
જે ઠંકાણે તેનું જીભાઓ કરતાં વધારે સાફ વ્યાજ મળે
એવાજ ઠંકાણે પૈસા રોકવા એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે.

ભરપૂર ડીવીડન્ડ અને વધતા વ્યવહારમાં મુગ્ધસિદ્ધ

કિલોસ્કર બંધુ, લિમિટેડ

ભાંડવળ વધારી રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦, કરોડનું

૪,૦૦,૦૦૦ એર્ડીનરી શેરો રૂ. ૨૫)નો એક

આ કંપનીએ પોતાનું ભાંડવળ વધારી એક કરોડ-
નું કરવાથી, તેના ફાયદાશીર શેરો, મેળવવાની આ
ઉત્તમ તક આવેલી છે. તો આપનો પૈસો સુરક્ષિત ધંધામાં
રોકવા ખૂબ પસંદ પણ વિશ્વંખ કરશે નહિં.

ઉપરોક્ત કંપનીનો ફાયદો જગજહેર છે. અને તેથીજ
તેની ખ્યાતિ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે પહેલાંના શેરો
વધારે ભાવથી ખપી ગયા છે. વિગત માટે કંપનીનાં
પ્રોસ્પેક્ટસ મંગાવો.

કિલોસ્કર બંધુ લિમિટેડ.

કિલોસ્કરવાડી { જ. સત્તારા.
સં. ચૌધ

પંચમ્ પતન.

પ્રકરણ ૧ લું.

પંચમ્ની સ્થિતિ.

વિક્રમ સંવત ૧૮૯૬ ના આષાઢ માસની પુર્ણિમા ઈ. સ.

૧૮૩૬ તા. ૨૭ જુનનો દિવસ માત્ર કેવળ પંચમ્માંજ નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ધોર અધિકાર ફેલાવનારો દિવસ હતો. એ દિવસે સુર્ય અસ્ત થઈ ગયો, જેના પ્રખર કીરણોથી સમસ્ત પંચ નંદ જુમી પ્રજ્વલીત થઈ રહેલી હતી. કેવળ પંચનંદ જુમીજ નહીં પણ દ્રઢતા, ધીરતા, અને બીરતાનો દમ રાખનાર કાપુલ પણ ઉક્ત પ્રખળ પ્રતાપી સુર્યના તેજસ્વી કીરણોનું તેજ સહન કરવામાં સમર્થ થઈ શકતું નહોતું. તે એટલે સુધી કે બ્રિટીશ સીંહની દ્રષ્ટીમાં પણ તે મહાન પ્રખળ પ્રતાપી ભારકરના અતી જનજવલ્યમાન તિવ્ર કીરણોથી અધિકાર છવાઈ ગયો હતો. તે સુર્ય એજ દિવસે અસ્તાચળ ગામી થયો. એ દિવસ પાકો સમજી તો ગયા હશેજ, તે દિવસે, પંચમ્કેસરી મહારાજ રણજીતસિંહ હંમેશને માટે ગઢ નિંદ્રામાં સુતા, જેની પહાડી ગર્જનાથી એક સમય કાપુલ પણ ઘરઘર કંપતું હતું, જે બિર શીરો-મણી રણજીતસિંહના અપ્રતીમ શૌર્યથી એક સમય પ્રતાપશાળી બ્રિટીશ-સિંહને પણ ચોંકતા રહેવું પડતું હતું, એ દીન, એ બિર આસંસારમાંથી

કૂચ કરી ગયો. રણુજીતસિંહની વીરલીલાની લુભી ભારત વર્ષને માટે સાચી વીર હતી. ઇ. સ. ૧૮ ની સદીમાં ભારત વર્ષમાં એના સમાન કોઈપણ વિર પુરુષનો જન્મ થયો નથી. પરદેશી ઇતિહાસ લખનારાઓએ તેમના ગુણોનું મુક્ત કંઠે ગાન કરતાં કહ્યું છે કે રણુજીતસિંહ ખરેખર, સીંહ સમાનજ હતો, અને સીંહ સમાનજ આ જગતને ત્યાગી ગયો. આ નરકેસરી વીર શીરોમણીની બધી વાતોનું વર્ણન કરવું અસ્થાને છે. જેણે વિનયપૂર્વક શીક્ષા દીક્ષા ગૃહલુ કરીને અસાધારણ પ્રતીમાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તેની સાથે રણુજીતસિંહની તુલના કરવી ઠીક નથી. રણુજીતસિંહમાં શૌર્ય, પ્રાક્રમ, સાહસ, બુદ્ધિ અને શક્તિ જે હતાં તે કોઈના આપવાથી ખીસેલાં નહોતાં. એ બધાં જે વિકાસ તેઓ કરવા શક્તીમાન થયા, તે તેમના પોતાના બળથીજ હતો. ઇશ્વરે આપેલી બુદ્ધિ, શક્તિ અને ચતુરાઈના બળથી રણુજીતસિંહ જગતના મહાન સનમાનીત પુરુષોના પદ ઉપર જઈ પહોંચ્યા હતા. તેઓ પોતાની સેનાને સુરક્ષીત અને રણુપારદર્શી કરવાનું મુખ્ય કામ, તેમણે કર્યું હતું. રણુજીતસિંહ ઘોડેસ્વારીમાં, અસ્ત્ર ચલાવવામાં, અને શત્રુની સેનાદળને ભેદવામાં પૃથ્વીપરના કોઈપણ સાહસીક વીરથી ઓછી યોગ્યતા ધરાવતા નહોતા. એવા મહાપુરુષના સંસારમાંથી ચાલ્યા જવાથી શું થાય ? કદપના કરો, પંખજની સ્વાધીનતા ઉપર ફટકાડોના ધા પડ્યો, પંખજ કેસરીના મૃત્યુની સાથે શીખોની સ્વાધીનતાની પુર્ણાકૃતિના વાજત્રો વાગ્યાં.

મહારાજ રણુજીતસિંહના સમયમાં શીખ સામ્રાજ્ય પોતાની પુર જાહજલાલીમાં હતું. એ વખતે શીખોની વિજયપતાકા ઉત્તર અને દક્ષિણ બુલ્લામાં તેમજ દીબેટની પર્વત માઝાઓ પર ફરફરતી હતી. નૈરત્વ બુલ્લામાં ઉસ્માબેગ અને ખૈરઘાટ સુગી અને લાંથી સુલેમાનની પર્વતમાળા

સુધી શીખ સામરાજ્યની સીમા જઈને મળી હતી. મીઠન કોટથી અમર કોટ નેત્રાંથી સીંધુ નદી સુધી અને અઝી ખુણામાં સતલજ નદી સુધી તેની હદ હતી. સતલજને પેલે પાર પીસતાલીસ ગામ શીખ સામરાજ્યના આધીપત્ય હેઠળ હતાં. જે રાજ્યો આજે પણ કાશ્મીરના નામથી સુપ્રસીદ્ધ છે. ઉપરાંત તેની અંદરના ગીલગીટ આદી પ્રદેશ મહારાજ રણજીત-સીંહથી સ્થાપિત થએલા પંજાબ રાજ્યની અંદરના હતા. રણજીતસીંહના સ્વર્ગવાસ પછી આ રાજ્યો પંજાબની સ્વાધીનતામાં ધુળ ભરવાના કારણસર થયાં. મહારાજ રણજીતસીંહ વખતે વખત કહેતા હતા કે મારા મરણ પછી દસ વરસ સુધી મહારા પગરખાં રાજ્ય કરશે, વાત પણ એમજ બની. મહારાજ રણજીતસીંહના દબ્બદમાં, અને રુવાળ ઉપરથીજ વાંચકો અતુમાન કરી લેશે કે જે વખતે તેઓ રોગ શૈયા ઉપર પડેલા હતા અને પડ્યાપડ્યા મૃત્યુની વાટ જોઈ રહ્યા હતા તે સમયે પક્ષધાતનો તેમના ઉપર એટલો બધો પ્રબળ હુમલો થયો હતો કે તે વખતે તેઓ પથારીમાંથી બેઠા પણ થઈ નહોતા શકતા; તેમ બેઠેથી બોલી પણ શકાતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં પણ કોઈ સરદાર અથવા તો નિકટના સંબંધીની એવી હીંમત ચાલી નહીં કે તેમની સામે નાફરમાનીનો ઝુંડો ઉઠાવે. ઇતીહાસના જાણકારોની જાણ પહોંચ નહીંજ હોય કે શાહજહાનની ખીમારીમાં તેના ચારે છેકરાઓએ જે પ્રકારનો ઉપદ્રવ મચાવેલો, અને ચૌરંગજોમે પોતાનો વૃદ્ધ પીતા શાહજહાનને કેદ કરીને પોતાના બાઇઓને મારીને દીલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો હતો; તેમ પ્રબળ પ્રતાપી ચૌરંગજોખના સમયમાં પણ એવીજ ધાંધલ મચી હતી પણ મહારાજ રણજીતસીંહની અસાધ્ય ખીમારીમાં પણ કોઈની સરખી પણ હીંમત મેં કે આંગળી ઉંચી કરવા જેટલી થઈ નહોતી, રોગ શૈયા પર પડેલા આ નર-કેસરીના મગથી લોકો ચરચર પડીતા હતા. ખરી વાત તો એ છે કે

રણુજીતસીંહનામાં વીજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની જે સ્વાભાવીક શક્તી હતી તેવીજ તેનામાં શાસન કરવાની પણ હતી. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે મહારાજ રણુજીતસીંહની પછી તેમના ઉત્તરાધીકારીઓમાં કોઈ એવો દીર્ઘ દ્રષ્ટીવાળો ચતુર નર પેલા નહીં થયો કે જે આ વિશાળ રાજ્યને અશાંતી રૂપી ભયંકર રોગોના અધકારમાંથી બચાવી લે. માત્ર તેમની આશા નૌનીહાલસીંહ ઉપર કાંઈક હતી, પણ પંજાબના દુર્ભાગ્યને લીધે તે શીઘ્રકાળનો ભક્ષ થયો.

દૂરદર્શી પંજાબ કેસરી મહારાજ રણુજીતસીંહ પોતાની સામે પોતાના મોટા પુત્ર ખડગસીંહને રાજતીલક કરી દીધું હતું. રાજ ધ્યાનસીંહને પ્રધાનપદે નીમ્યા હતા. પરંતુ રણુજીતસીંહના મૃત્યુ બાદ થોડા દીવસ પછી ધ્યાનસીંહ અને ખડગસીંહને અણુબનાવ થયો. અને બંને જણના અંતરમાંથી પંજાબ કેસરી મહારાજ રણુજીતસીંહના છેલ્લા આદેશ વિસ્મૃત થયા. પરીણામે એક બીજા પ્રતી બનેના અંતઃકરણમાં અણુ બનાવનાં બી વવાયાં અને તેજ કારણને લઈને પંજાબના શીખ સામ્રાજ્યની અવનતીની શરુઆત થઈ. મહારાજ ખડગસીંહ ચેતસીંહને પ્રધાન મંત્રી નીમ્યા. એ વાત રાજ ધ્યાનસીંહને રૂચી નહીં. ચેતસીંહ ચારીત્ર્યહીન હોઈ સ્વભાવે દુષ્ટ હતો. મહારાજ ખડગસીંહ ચેતસીંહના હાથમાં એક પુતળા સમાન બની ગયા. હતા ઇતીહાસ કારો વળી એમ પણ લખે છે કે ખડગસીંહ છળકપટથી કેટલાક સરદારોને મારી નાંખ્યા હતા. અને ધ્યાનસીંહનો વધ કરવાની પણ કોશેશ કરી હતી. ધ્યાનસીંહ પણ કુટીલ નીતીનો અનુભવી હતો. એટલે તે ખડગસીંહને રાજ્યમાંથી ઉઘેડી વાંખીને ગાદીપરથી ઉઘેડી મુકવાની પેરવીમાં પડ્યો. આ વખતે શીખ સામ્રાજ્યમાં ધ્યાનસીંહ

એક વિલક્ષણ શક્તી સંપન્ન વ્યક્તી હતો, તેણે શીખોમાં ખડગસીંહ સંબંધી એવી અફવા ફેલાવી કે ખડગસીંહે અંગ્રેજોની આધીનતાનો સ્વીકાર કરી લીધો છે. અને તેણે એક રૂપિયા ઉપર છ આના કર આપવાનો પણ સ્વીકાર કરી લીધો છે. ખડગસીંહ અંગ્રેજોની સહાયથી શીખ સેના અને શીખ સરદારોને કાઢી મુક્યા. ચાલ્ય છે અને તેમને સ્થાને અંગ્રેજ અફસરો રખાશે. બસ, હવે, જોઈએ શું ? ! ધ્યાનસીંહના આ મોહ ભયાં મંત્રની જાદૂ અસર શીખોમાં પ્રગટી, એ વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના રાજકર્મચારીઓની દેશી રાજ્યો ઉપર વફાદારી હતી તેથી કરીને રાજા ધ્યાનસીંહની આ યુક્તિએ સારું કામ કર્યું; તે એટલે સુધી કે ખડગસીંહના પુત્ર નૌનીહાલસીંહ અને તેની પત્ની માંદકોર ધ્યાનસીંહના મોહી ભયાં મંત્રમાં વશ થઈ ગયા. કંઈક સરદારોની સાહયથી રાજા ધ્યાનસીંહે ચેતસીંહને મારી નાખાવ્યો અને મહારાજા ખડગસીંહને નજરઅંધ કર્યો.

ચેતસીંહના વધ પછી ખડગસીંહ માત્ર નામનોજ વીશાળ શીખ સામ્રાજ્યનો અધીશ્વર રહ્યો. એથી કરીને તે કીલ્લામાં ન રહેતાં પોતાના નગરભવનમાં રહેવા લાગ્યો. જ્યાં પોતાની જાદૂગીના અંત સુધી રહ્યો. ખડગસીંહને રાજ્યમાંથી હટાવ્યા પછી વીશાળ શીખ સામ્રાજ્યનો ખાર એક વીસ બાવીશ વરસની ઉમ્મરના નવયુવક નૌનીહાલસીંહે લીધો. છતીહાસના જાણકારોને એ તો વીદોતજ હશે કે મહારાજા રણજીતસીંહના છેલ્લા સમયમાં જમુના રાજા ધ્યાનસીંહ અને ગુલાબસીંહની શક્તી બહુજ વધી ગઈ હતી. ચેતસીંહની હત્યાથી જમુના રાજાની હોંસ, હોમિત અતીશય વધી ગઈ, અને તેથી કુંવર નૌનીહાલસીંહને જમુના રાજાઓની વધતી જતી શક્તિને રોકવાને માટે ચીંતાવર થવું પડ્યું.

રાજ્યમાં આ વખતે ખીજ કાંઈક વિરોધીઓ ઉભા થઈ ગયા હતા, કુંવર નૌનીહાલસીંહ જમુના રાજાઓની શક્તિ તથા ખીજ બંધોડાઓને દાખી દેવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો, પરંતુ બ્રીટીશ એજન્ટ મી. કલકર્ને આ ચેષ્ટામાં કુંવર બ્રીટીશ રાજ્યની સામે પડયંત્ર રચતો હોવાનું લાગ્યું. વળી આવોજ સંદેહ મી. કલકર્નેની આગમનના અધીકારી મી. બેડને પણ આવ્યો હતો. કપ્ટન બેડે માત્ર મોડેથીજ આ વાત કરી હતી કે કુંવર નૌનીહાલસીંહ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ પડયંત્ર કરે છે. પણ કલકર્ને સાહેબે તો આ બનાવને માટે ચીઠ્ઠી પણ કાઢી અને એવું સીદ્ધ કરવા ઇચ્છ્યું કે કુંવર નૌનીહાલસીંહ પોતાની ધર્મપત્ની પર કાગળ મોકલી અંગ્રેજોના બનાવેલા અધ્યાન અમીર શાહસુખની પ્રજાને ઉશ્કેરીને અંગ્રેજોના કદા દુશ્મન દોસ્તમહમદને પૈસાની મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. કુંવર નૌનીહાલસીંહ આ શંકાનું તરતજ નિવારણ કરતાં ચોખ્ખું સ્પષ્ટતાથી એવું સાબીત કરી બતાવ્યું કે આ ચીઠ્ઠી જુદી છે, પરંતુ આ બધા અંધારામાં રોકાવાના કારણને લઈને, જમુના રાજાઓના વંશી અંગેલા બળને રોકી શકાયું નહીં. દરમ્યાન વચમાં તેનો પ્રાણ લેવાની પણ ઘટના બની. એ કારણને લઈને પંજાબનું એક અમુલ્ય રત્ન, આ સંસારમાંથી ચાલ્યું ગયું. તા.પ મી. નવેંજર ૧૮૪૦ને રાજ મહારાજા ખડગસીંહનો દેહાંત. આ વખતે કુંવર નૌનીહાલસીંહ પોતાના પીતા ! ઉત્તર કીચાકરીને પાછો ફરતો હતો. દરમ્યાન માર્ગમાં એક દરવાજો તેના કાર ઉપર ટુટી પડ્યો, અને તેને લઈને કુંવર નૌનીહાલસીંહ અકાલ મૃત્યુવશ થયા અને પંજાબના શીખ સામરાજ્યનું ભવિષ્ય પણ અધકારમય થયું. નૌનીહાલસીંહના મૃત્યુ પછી શીખ સામરાજ્યમાં અનેક બંધોડા ઉત્પન્ન થયા જે બધા ગામી છતે રાજા ધ્યાનસીંહે શેરસીંહને

પંજીના સીંહાસન ઉપર બેસાડયો. થોડા દીવસ પછી રાજધાન્યસીંહ
 અને મહારાજ શેરસીંહ વચ્ચે પુનઃ અણુખનાવ પ્રગટયો. અને પરસ્પરમાં
 એક બીજાના લોહીના તરસ્યા થઈ બેઠા. છેલ્લે દહાનસીંહ અને અણત-
 સીંહના હાથથી રાજ ધ્યાનસીંહ તેમજ મહારાજ શેરસીંહ માર્યા
 મથા. રાજ ધ્યાનસીંહના માર્યા જવા પછી તેના પુત્ર હીરા-
 સીંહે શીખ સેનાને પોતાની સેના સાથે જોડી દધને સીંધાનવાલા
 અને અણતસીંહ તેમજ દહાનસીંહને મારી નાંખ્યા. સીંધાનવાલાના
 મરણ પછી મહારાજ દલીપસીંહ પંજીના રાજસીંહાસન ઉપર બીરા-
 માન થયા અને ધ્યાનસીંહનો પુત્ર રાજ હીરાસીંહ પ્રધાન મંત્રી થયો.
 પંજીના રાજસીંહાસન ઉપર આરૂંઢ થતાં મહારાજ દલીપસીંહ માત્ર
 પાંચ વરસની ઉમરનો બાળક હતો. દલીપસીંહની માતા મહારાણીજીન્દા
 રણુજીતસીંહની પરમ માનીતી રાણી હતી. રણુજીતસીંહની રાણીઓ
 ૧૬-૧૭ હતી. જેમાં સૌથી વધારે અધીક માનીતી મહારાણીજીન્દાને તેઓ
 પરમ પ્યારથી ચ્હાતા હતા. તેઓ હેને પ્રીય પત્નીની પરમ પ્યારીના
 સંબોધનથી સદા તેને માન આપતા હતા. રણુજીતસીંહે મહારાણી
 જીન્દા સાથે વૃદ્ધવરસામાં લગ્ન કરીયાં હતાં. જીન્દાના પિતાનું નામ
 મન્નાસીંહ હતું જે મહારાજ રણુજીતસીંહની સેનામાં ઘોડેસ્વાર હતો.
 સંવત ૧૮૯૪ સને ૧૮૭૭ ના ફેબ્રુવારીમાં મહારાજ દલીપસીંહનો
 જન્મ થયો, સંવત ૧૯૦૦, ઇ. સ. ૧૮૪૩ના સપ્ટેમ્બરમાં દલીપસીંહ
 પંજીની માદીપર બેઠો. પ્રાંચ છ વરસની ઉમરના આ નાના બાળ-
 કને સંસારની સારી નબળી વાતોનું કેટલું જ્ઞાન હોય ! પણ આ
 વખતે કાંઈ પરદેશી ઇતીહાસ લખનારાઓ તરફથી કુંવર દીલીપસીંહ
 સંબંધી જે સંમતી પ્રગટ કરવામાં આવી છે તેથી એમ લાગે છે કે

કુંવર દક્ષીપર્ણીને જે મોટી ઉમ્મરમાં સ્વતંત્રતા પુર્વક રાજ્ય કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હોત તો કદાપી પશુ તે યોગ્ય પીતાનો અયોગ્ય સંતાન નહીંજ નીકળતે; પરંતુ તે ખુદી સકતી અને ચાતુર્યમાં વીકસીત થાય તે પહેલાં તો તેને પોતાના રક્ષણાર્થે જે બહાકરૂપ હતા તેને લઈને રાજ્ય ખોલું પડ્યું. રાજનીતીમાં કેવા વિકટ ખેલ ખેલે છે ! ત્યારા સ્ફુટ મર્મોના ભેદ યુરોપીઅન આધ્યાકોને ઓળખવા કઠીણ છે, કેમકે માત્રમ નથી પડતું કે કંઈ સલાહ અને કંઈ સીદ્ધીપત્રો કંઈ કામળના કટકાઓ સમજાવવાય. કુંવર દક્ષીપર્ણી માતા જીન્દા તેની રક્ષીકા નીમાઈ, ઇતીહાસના લખનારાઓમાંના અનેક તરફથી મહારાણી જીન્દાને વ્યભીચારીણી ઠરાવવા મોકળે મને કોરોશ થએલી છે, પરંતુ એ ઇતીહાસના લખનારાઓ પોતાની ખુદી-સકતીથી કલ્પના સરખી પશુ નથી કરતા કે મહારાણીના હાથમાં રાજ સત્તા જોઈને ધણાઓના અંતરમાં તેણી પ્રત્યે દ્વેષનો વન્દી પ્રજ્વલીત ન થાય એવું કાંઈ નહોતું; અને તેમ હો, જે કાંઈ અન્યું પરંતુ તે અન્યું એમાં તો કાંઈપણ સંદેહ જેવું છેજ નહીં કે મહારાણીમાં ધીરતા, વીરતા, અને ગંભીરતાની કાંઈ પણ ખામી હતી; તેણી સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતી. અનેક વીપત્તિઓની સામે હાંમતથી ટકરૂ જીવવામાં મહારાણી જીન્દાએ પોતાના ધૈર્યનો પરિચય કરાવ્યો છે, પોતાના ધૈર્યનો એવે પ્રસંગે ત્યાગ નથી કર્યો રાજ હીરાસીંહ ચતુર અને ખુદીમાન હતો તે કાંઈક પર બાધાથી પશુ વિશ્વુપીન હતો. ખાસ કરીને તેનામાં અત્રિજ બાધાનું અન્યું જ્ઞાન હતું. રાજ હીરાસીંહના સલાહકાર પંડીત જલ્લા નામના એક પુરૂષ હતા. મંત્રી હીરાસીંહ અને રાણી જીન્દા પોતાના સલાહકાર જલ્લાપંડીતની સલાહથી રાજ્યને પ્રમથ કરવા લાગ્યા. આ વખતે

પંજીનું શાસન સારી રીતે થવા લાગ્યું. પરંતુ કમનસીમે પંજીના
 લલાટમાં સુખ અને શાંતી લખાવવા નહોતાં એટલે થોડા દીવસ પછી
 તુરતમાં હીરાસીંહથી પશુલોકે નારાજ થવા લાગ્યા. દલીપસીંહના મામા
 જવાહરીસીંહ તથા અન્ય કેટલાક સરદારો હીરાસીંહ પાસેથી પ્રધાનપદ
 છીનવી લેવાની કોશીશ કરી હતી. અને તે એટલે સુધી કે હીરાસીંહ
 ના કાકા રાજ સુયેતસીંહ પશુ હીરાસીંહના વિરોધી થઈ ગયા હતા.
 કાકા બત્રીજ વયેના આ પરસ્પરના વિરોધનું દારણ રાણી બ્રહ્મ
 હતી, તેણી સુયેતસીંહને પ્રધાન મંત્રી બનાવવા ઇચ્છતી હતી, એક વખતે
 સાંજને સમયે સુયેતસીંહની સંમતીથી જવાહરીસીંહ મહારાજ દલીપ-
 સીંહને ખાલસા સેનાની પાસે લઈ ગયા અને કહ્યું કે
 હીરાસીંહ મહારાજને દુઃખ દે છે. જો તમે લોકો મહારાજ દલીપસીંહની
 રક્ષા કરશો નહીં તો હું તેમને અગ્નિને શરણે લઈ જઈશ. હીરાસીંહ
 પહેલેથીજ એવી આશ્ચર્ય દરાડી મુકેલી હતી કે જવાહરીસીંહ દલીપસીંહને
 અગ્નિને હવાલે કરવાના વીચારવાળો છે. જવાહરીસીંહને મ્હોદેથી અગ્નિને
 નામ સાંભળતાંજ સેના બડકી ઉઠી. તેણે જવાહરીસીંહને મહારાજ દલીપસીંહ
 સહીત આખી રાત પહેરામાં રાખ્યા અને સહવારે એ ખજર હીરાસીંહને
 પહોંચાડી, હીરાસીંહ જવાહરીસીંહને કેદ કરી લીધો અને સુયેતસીંહની
 સેનાની બંને પલટણો જે કીલામાં કેદમાં હતી તેના હથીઆર હસ્તગત
 કરીને બહાર કાઢી મુક્યા આ વાતથી સુયેતસીંહને બહુજ ખરાબ લાગ્યું.
 રાજ મુલામતીંહ સુયેતસીંહને સમજાવી પટાવીને પોતાની સાથે જમ
 લઈ ગયા. મહારાજ દલીપસીંહ પાછા શહેરમાં આવતાં ૧૦૧ તોપોની
 સલામી થઈ, એજ દીવસથી ખાલસા સેના રાજ સુયેતસીંહને લાહોર
 હરબારના દુરમન તુલ્ય સમજવા લાગી. આ વખતે તો આ પ્રમાણે

હીરાસીંહ સુચેતસીંહ અને જવાહરીસીંહને કેટલાક દીવસ ખટપટ કરતાઃ અટકાવી દીધા પણ તેની અંદરની જે અશાંતીની જાણા બહુકતી સદૈવને માટે રહી, તેણે સમય આવતાં પ્રયત્ન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ વખતે શીખ સામ્રાજ્યમાંના પ્રત્યેક સરદારોને રાજ્યની શક્તી પ્રાપ્ત કરવાની એટલી બધી લગતી લાગેલી હતી કે જેને લાઇને તેના હૃદયમાં બહા અમર પુરાનો કાંઠાપણુ વિચાર કરવાની શક્તીનો અભાવ થઇ ગયો હતો. આ ગૃહ કલહ પંજનની સ્વાધીનતાને માટે રાહતી દશા તુલ્ય હતો. દરેક સરદાર કાંઈને કાંઈ એવા પ્રકારની રીતમાત ચલાવતા કે જેથી જુના અધિકારો શાંત થવાનું તો દુર રહ્યું, પણ એવા નવા નવા ઉમાત ઉપસ્થિત કરતા હતા કે જેથી કાંઈને કાંઈ અનર્થ થયા વિના રહેજ નહીં.

હીરાસીંહના સલાહકાર જલા પંડીતે એક ખીજ પ્રયત્ન જાળ એવી રચી કે રાજ્યમાંથી દલીપસીંહને દુર કરીને શેરસીંહના પુત્રને પંજનનો રાજા બનાવશે. પણ તુરંતજ આ વાતનો બેઠક પુટી ગયો. રાણી જીંદાની સામે પડા. જલ્દાની ચુકતીનો ગજપતો ન લાગ્યો. લાહોરમાં આ બધું તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. ત્યારે ખીજ બાળુએ જમુ જમને ગુલાબસીંહ પણ શાંતીથી બેસી રહ્યો નહોતો કેમકે એ સમયે શિખ સામ્રાજ્યના લગભગ તમામ મુખ્ય આગેવાનો પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં મશગુલ બની ગયેલા હતા. તેમણે એક બનાવટી પત્ર લાહોરના દરબારમાં એવો મોકલ્યો કે રણજીતસીંહના બે પુત્ર કુંવર પિશોરસીંહ અને કાશ્મીરાસીંહ સિન્ધાનવાળા અત્તરસીંહની સાથે મળી જમને રાજ્યની વિરૂદ્ધ કાવત્રાં કરી રહ્યા છે. હીરાસીંહ તે બંનેને નસી-અત આપવા માટે સેના મોકલી. ખાબસા સૈન્ય મહારાજ રણજીતસીંહના

મુત્રે પ્રત્યે મોટું માન અને આદરભાવ રાખતી હતી. તેને બંધ લાગ્યો કે રખેને હીરાસીંહને સેના લાહોરથી મોકલી છે તે રણજીતસીંહના છોકરાને ખારી નાંખે એટલા માટે પ્હીકના માર્યા ખાલસા સેનાએ હીરાસીંહને ધ્યાનસીંહના ઘરમાં કેદ કરી દીધો. હીરાસીંહ સેનાને વચન આપ્યું કે કાશ્મીરાસીંહ અને પીશોરસીંહ બંનેના પ્રાણ અને સમ્પત્તિની રક્ષા કરવામાં આવશે અને હવેથી જલ્દા પંડિત રામના મામલામાં નિષ્પેષ કરશે નહીં. ત્યારે હીરાસીંહને છુટો કરવામાં આવ્યો અને ગુલામસીંહ દરબારની આજ્ઞા થવાથી પોતાની સેના કાશ્મીરસીંહ અને પીશોરસીંહની સામે મુકાબલો કરવા મોકલી આપી ગુલામસીંહની સેનાએ તેમની જગીર તુરતજ જપ્ત કરી લીધી પણ બંને ભાઈઓ પોતાના પરિવાર સહીત નાસી છુટ્યા. થોડા દિવસ પછી ગુલામસીંહ તેમને ધાક અને દીસાસો આપીને જમુમાં બેસાડ્યા અને નગરકેદ કરી લઇને એક લાખ રૂપિયા તેમની પાસેથી લીધા. તે ખાલસા સેનાએ કાશ્મીરસીંહ અને પીશોરસીંહનો પક્ષ લીધો. તેથી લાચાર થઇને ગુલામસીંહને ઉભ- અને બેઠ રૂપે - [નકરાણું] લઇને તેમને છોડી મુક્યા. આટલું થયું છતાં પણ અંતઃકરણ નિર્ભય થયેલાં નહોતાં કહો કે વીધાતાજ પંજાબ ઉપર રૂઢી હતી. જેથી એક બીજાને ધૂળ ભેગા કરવામાંજ શીખ સામ્રાજ્યના તમામ સરદારો પોતાની શક્તિનો બચ કરી રહ્યા હતા.

આ વખતે શીખ સામ્રાજ્યના ઉપર બચકર અશાંતી ધેરાએલાં પ્રયંત્ર વાદળાંઓએ વિકાળ સ્વરૂપ ધારણ કરેલું હતું. રાજ કાંઇને કાંઇ નવા નવા ચલણનો ઉડતાંજ હતા. આ ગંભીર અશાંતિને લીધે રાજાની બચકર પક્ષે બરાબર થતી નહોતી. મુલતાનના દીવાન સાયનમલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુખરાજ લાહોરના દરબારનો ખંડીયો

રાજા મરીને પોતે સ્વતંત્ર રાજા છે એવો દેખાવ તે કરવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિ પણ તેણે ખંડણી આપવાનું પણ બંધ કરી દીધું. અહીંયા સુધી ખાલસા સેનાને પગાર પણ આપી શકાયો નહોતો. રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જલ્લા પંડીતને નીમવામાં આવ્યો હતો. તેણે તમામ યુરોપીયનોને રખસદ આપી દીધી ખાલસા સેનાને પોતાનો પગાર ન મળવાથી અસંતુષ્ટ તો થયેલીજ હતી. તેમાં વળી કાસ્મીરસીંહ અને પીશોરસીંહના ઝઘડા નહીં પતવાથી તે વધારે અધીરી થઈ ગયું હતી. તેણે રાજા સુયેતસીંહને મુખ્ય મંત્રીપદ સેવાને માટે કાસ્મીરથી બોલાવ્યો. લાહોરના દરબારમાંના કેટલાક સરદારોએ પણ સુયેતસીંહને હીરાસીંહની વિરુદ્ધ ખેંચી ખેંચી સમજાવ્યું અને બોલ્યો. આ બધી ધમાલ અને ખટપટમાં ૨૮ મી માર્ચ સને ૧૮૪૩ ના અરસામાં-સુયેતસીંહ પોતાના ભત્રીજા હીરાસીંહની પાસે પહોંચી ગયો. સુયેતસીંહના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંજ હીરાસિંહ ઘણો ગભરાયો અને. ખાલસા સેનામાં જવાને માટે પોતે તૈયાર થયો. તેણે પ્રત્યેક ધોડેદ્વાર અને પૈદલ સૈનિકને એક એક સોનાનું કડું આપવાનો અને પ્રત્યેક સૈનિક અક્ષરને એક એક સોનાનો કડો આપવાનું વચન આપ્યું અને સેનાને એક જોશભેર અપીલ કરી કે ખાલસા સેના બહાદુર વીરો; તમારા જીના પ્રધાન, રાજા ધ્યાનસિંહનો દત્તક પુત્ર હું હીરાસિંહ તમારી સમક્ષ ઉભો છું. જે મેં કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો હોય તો આ મારી તલવાર તમે લો, અને મારા શિરને ધડ ઉપરથી અલગ કરી દો, તમે મને મારી નાંખો પણ મને મારા આપણા કાકા-દિરંગીઓના મિત્રોના હાથથી ન મરાવો. હું તમારા જેવા ખાલસા બહાદુરોના હાથથી મરી જવાનું વધુ પુશ્કારક અને કિંમતી સમજું છું. પણ કાકાના હાથે

બેઠજીતભર્યા મોતથી મને મારી નંઆવો નહીં જો તમોએ મારા કાકાને નથી
 બોલાવ્યા તો આવો ! તેમને અહીંયાંથી મારી હાહવામાં મને મદદ
 કરો. ખાલસાના બહાદુરો ! તમારા શિવાય આ વખતે મને કોઈનો
 ભરોસો અને આશરો નથી.

હિરાસીંહના મોહભર્યા મંત્રે ધારેલું કામ કર્યું. ખાલસા સેના
 જે પહેલાં તેની વિરહમાં હતી તે તેની સાહયક થઈ ગઈ. ખાલસા
 સેનાએ રાજા સુયેતસીંહને જાણ પાછા કરવા જણાવ્યું. રાજા હિરાસીંહે
 પણ સુયેતસીંહને પાછા કરવા જણાવી કહ્યું કે આપ તમારા પ્રાણ
 વ્યર્થ સમર્પણ કરવા શીદને આવ્યા છો. જમુ તરફ પાછા વળી જાઓ.
 સુયેતસીંહે આ સુચનાનો અસ્વીકાર કર્યો—તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યું—અને
 એક જુની પુરાણી મસ્જિદમાં પોતાનો મુકામ કર્યો. તેની સાથે આ
 વખતે માત્ર ૪૦ આદમીઓ હતા. જમુથી તેની સાથે ૩૫૦ આદમી
 આવ્યા હતા. તેમાંથી ધણુએક આસપોસના પહાડી સ્થાનોમાં આઠ્યા
 ગયા હતા. સહવાર થતાંજ ખાલસા સેનાના ૧૪થી ૧૫ હજાર સ્વારોએ
 સુયેતસીંહને ઘેરી લીધો. મસ્જિદની પાસે અપંગ મુસલમાનોનું એક
 સ્થાન હતું. તેમણે ખાલસા સેના આવ્યાથી રાજા સુયેતસીંહને કહ્યું
 “અમે તમોને એવા વેશમાં ઘણું જાણ્યું કે જેની ખબર કોઈને પણ
 ન પડે” પણ સુયેતસીંહે તે વાત લક્ષમાં લીધી નહીં અને કહ્યું “એ
 પ્રમાણે અપમાન સહન કરવું તેના કરતાં તો મરવું બહેતર છે”
 બીજાના આંધળા ફકીરો પણ આ સ્થિતિમાં ખાલસા સેનાના સૈનીકોને
 હાથે માર્યા ગયા. ખાલસા સેનાની તોંપોનાં ગોળાનો વરસાદ વરસવા
 લાગતાં સુયેતસીંક પોતાના પૈર્થ અને સૌર્યનો પ્રેરણા અનુભવ કરા-
 વતાં એક સાચા વીર સૈનીકને ડાળે એવી રીતે જરાપણ ગભરાયા

વિના શાંત ચિત્તે કથા શ્રવણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે ખાલસા
 સેનાની તોપોના ગોળાથી મસ્જીદની કિનારો ટુટી પડી ત્યારે તે પોતાના
 સાથીઓ સહીત દુશ્મનની સેનાની રહામે ચલા માટે ખહાર મેદાનમાં
 પડ્યો. તેણે શેરની માફક ગર્જના કરતાં ખાલસા સેનાને સંબોધીને કહ્યું
 “હું તમારી ધજાથી અને બોલાવવાથી તમારી બાતો ઉપર વિશ્વાસ
 રાખીને આવ્યો છું અને હવે તહમો મ્હને આ તરેહથી મારવા આવ્યા
 છો તે શું સારી વાત છે ? મ્હને વિશ્વાસ છે કે તહમો આ વખતે
 મહારી સાથે એક સાચા સૈનીકને છાજે તેવી રીતે ખહાદૂરીથી રજુ
 થશે. આવા, આવો, એકેક આદમી વારાફરતી મહારી સામે આવી લડો કે
 જેથી દુનીઆને પણ ખબર પડે કે રાજપુતો કેવા હોય છે એટલું
 કહી સુચેતસીંહ અને તેના સાથીઓએ વીરતા પુર્વક ખાલસા સેના
 ઉપર હુમલો કર્યો. રાગ સુચેતસીંહના પહેલા આક્રમણની સાથેજ
 ખાલસા સેનાની ચાર પંચટણો ન્હારી છુટી. સુચેતસીંહના વજીર રાય
 કેસરીસીંહે ભારે અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને પોતાની શુરવીરતા પ્રગટ કરી
 અને એકલે હાથે રાય કેસરીસીંહે ૨૦ આદમીને માર્યા. સુચેતસીંહના
 એક ખીજ સાથી વખતસીંહે ખાલસા સેનાના ખીજ ૧૭ આદમીને કાપી
 નાંખ્યા, આ રીતે ખાલસા સેનાના ૧૬૦ આદમી માર્યા ગયા. અને હાથલ
 થયા. રાય કેસરીસીંહે પોતાની પ્રખ્યાત વીરતાનો એટલે મુઠ્ઠી પરીચય કરા-
 વ્યો કે તે વખતે વખત હાથલ થઈને મેદાનમાં પડતો પડતો પણ
 ફરી પાછો હલ્લો થઈને પોતાના હાથમાં તલવાર લઈને ઉભો થતો અને
 ખાલસા સેના ઉપર આક્રમણ કરતો રહ્યો આથી રીતે સીંહની માફક
 લડતાં લડતાં કેસરીસીંહ હેલ્થે અશક્ત થઈ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો. ખાલસા
 સેનાએ બહીષ્કારીતી ખાટા દાંત કરીને સુચેતસીંહ પોતાના સાથીઓ
 સહીત માર્યા ગયા. યુદ્ધની સમાપ્તી પછી જ્યારે હીરાસીંહ રણક્ષેત્રમાં

ધાયલ થઈ અશક્ત થઈ પડેલા કેશરીસીંહની પાસે ગયો ત્યારે કેશરી-
સીંહ 'ન્યદેવ' કહીને હીરાસીંહને નમસ્કાર કર્યા અને પીવા માટે પાણી
માંગ્યું. હીરાસીંહ આ વખતે કેશરીસીંહ પ્રત્યે અત્યંત નીજીરતા બતાવીને
પરાજીત થએલા શતરૂ ઉપર દયા કરવાના સનાતન નીયમનું ઉલ્લંઘન કરીને
કેશરીસીંહને ટાણે મારીને કહ્યું "પાણી પાસેના પહાડોમાંથી મંગાવો,
ત્યાં બહુ સ્વચ્છ અને પીવા યોગ્ય પાણી મળે છે." હીરાસીંહનું વજ્ર
સમાન હૃદય બીચારા કેશરીસીંહની જ્ઞા જોઈને જરાપણુ ન પીગળ્યું
પાણી માંગવા પછી કેટલાક વખત બાહ કેશરીસીંહનો આત્મા આ
સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો.

રણક્ષેત્રમાં હીરાસીંહે પોતાના કાકા સુચેતસીંહને શોધી કાઢવાની
ધણીએ ચેષ્ટા કરી ત્યારે છેલ્લે બહુજ ગારીક બોળને અંતે તેને ધુળ, માટી
અને લોહીથી ખરડાયેલી સુચેતસીંહની લાસ મળી. સુચેતસીંહના સખને
જોઈને હીરાસીંહનું વજ્ર જેવું હૃદય પીગળી ગયું. તેણે પોતાના
કાકાના સખને નીહાળીને બહુજ રૂદન કર્યું. ખજર નથી કે તેવું આ
રૂદન ખરેખર હતું કે દુનીઆને બતાવવા પુરતું અગર તો કોઈ રાજનીતી
વાળા હેતુસરનો તે આત્મ નહ હતો. અસ્તુ. જે કાંઈ હોય તે ખરું. હીરાસીંહે
પોતાના કાકાના સખને પાકખીમાં મુકી રાજસી ઠાઠ અને સનમાનથી
એજ વખતે કાલ્લામાં પહોંચાડ્યું. કહેવત છે કે જીવતાં કરવડો છાશ
નહોં ને મરણ પછી મસાણે ગાય દોવડાવાય તે મુજબ અહીં આ
પણુ સુચેતસીંહની અંત્યેષ્ટી ક્રીયા બારે ઠાઠાઠ અને ધામધુંમથી થઈ.
અંત્યેષ્ટી ક્રીયાના સમયે હીરાસીંહ અને તમામ શીખ સરદારોએ હાજર
રહીને સુચેતસીંહના સખને અતીશય માન આપીને તેમના પ્રતીનું
ચન્માન પ્રગટ કર્યું. સુચેતસીંહની પાછળ તેની પાંચ રાણી સતી થઈ

બળી મુઠ. સુચેતસીંહ ઉપર વીજ્ય મેળવ્યા પછી હીરાસીંહ બારે ધામ-
ધુમથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. વિજ્ય પ્રાપ્તિના જય સુચક નગરાંઓ
સવારીની આગળ વાગી રહ્યા હતાં, અને ઠેકઠેકાણે તોપોની સલામી
અપાઇ રહી હતી.

રામ સુચેતસીંહના મૃત્યુ પછી જવાહરીસીંહ પણ હીરાસીંહના
બળ સામે કેટલાએક દીવસ સુધી તો કાંઇપણ કરી શક્યો નહીં બલકે
ડગાઇજ રહ્યો, પરંતુ તે પછી પણ શાંતીના સંચાર તો નહીંજ થયો.
જવાહરીસીંહ લાહોરમાં પોતાને અનુસરીને આવતું ધારું ન થયું જોઇ
અમૃતસર આવ્યો ગયો, ત્યાં તે કાંઇ નવરો જોડો નહીં પણ અકાલી
બેઠ્યા બાવા પુરોહીતો અને ગુરૂઓની સાથે મળી જઇને વડચંત્ર રચ-
વાની તૈયારી કરી. આ કામમાં લાલસીંહ પણ ગુપ્ત સ્વરૂપે તેનો
સાહયક થયો. લાલસીંહ વીરો એમ કહેવાય છે કે તે હમેશાં પોતાના
પ્રતીપાલકો પ્રત્યે વિશ્વાસઘાત કરવામાંજ પોતાની ઉત્તમી સમજતો
હતો. ખાલસા સેનાપતી અંગ્રેજો સાથે મળી જઇને તેણે જે વિશ્વાસ-
ઘાત કર્યો હતો. તેનું વર્ણન આગળ આવશે પણ તેણે પોતાના પ્રતી-
પાલક રામ ધ્યાનસીંહના પુત્ર અને પોતાના મિત્ર હીરાસીંહ સાથે પણ
વિશ્વાસઘાત કરવામાં કસર રાખી નથી. રામ ધ્યાનસીંહની કૃપાથી તેને
લાહોરના દરવાજામાં સ્થાન મળ્યું હતું. તે હમેશાં હીરાસીંહની સાથે
રહેતો હતો. હીરાસીંહ અને તેની વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા હતી. જદ્દા પંડીત
સાથે પણ તેણે દોસ્તી કરી હતી. હાથમાં માળા પણ અમરમાં હરી,
તેમ હીરાસીંહ અને જદ્દા પંડીત સાથેની તેની મિત્રાચારી પણ તેવીજ
હતી. ઉપરથી મીત્રતા હતી પરંતુ અંદરથી તો તે જવાહરીસીંહની સાથે
મળીને હીરાસીંહનો વિનાશ કરવાની ચેટા કરતો હતો. એજ સમયમાં મૈત્રજે.

પ્રાંતમાં ઉનાવાલાના શુરના એક એકા બાઇ વીરસીંહ ૧૫૦૦ પેદશ સવાર
 ચોતાની પાસે સમી લીધા. કાસ્મીરસીંહ અને પીસોરસીંહ પણ તેના સાથી
 થયા. સંધાનવાળા અત્તરસીંહ પણ આ દળમાં મળી ગયા. હીરાસીંહને વીર-
 સીંહનું વંચતું જતું બળ જોઈને સદેહ થયો અને તેથી તેણે ચોતાના
 આ વિરોધી દળને પણ કબાવી દીધું. શાહવીરસીંહ, સંધાનવાળા અત્તર-
 સીંહ અને કાસ્મીરસીંહ ખાલસા સેનાથી લડતાં માર્યા ગયા. આ થટના
 બની તે પહેલાં એક દીવસ પીસોરસીંહ લાહોર આવ્યો આવ્યો હતો; તેથી
 તે બચી ગયો. હીરાસીંહ તેની જગીર આપી દીધી અને તેની બહુ
 સારી રીતે પ્રતીષ્ઠા કરી જગીર આપવા અને પ્રતીષ્ઠા કરવામાં હીરાસીંહનો
 મુખ્ય ઉદ્દેશ એજ હતો કે પીસોરસીંહ લાહોરમાં રહે તે દરમ્યાન કાસ્મીરસીંહ
 આદીની અગ્રેલી હત્યાનો તેને પતો ન લાગે. અને વાત પણ તેમજ બની
 લાહોરમાં રહ્યા તે દરમ્યાન પીસોરસીંહને આ હત્યાકાંડના કાંઈ પણ
 સમાચાર મળ્યા નહીં. પ્રકૃતિનો કાંઈ નીયમજ એવો છે કે આ સંસાર-
 સ્ત્રી રંગભૂમી ઉપર પ્રત્યેક અજીનેતા વધુ વખત સુધી ચોતાનો અજી-
 નય કરી શકતા નથી. બધામાં કાર્યકાલની સીમા હોય છે. તથાપી
 રાજા હીરાસીંહ ચોતાની બધી શક્તિઓ આ સંસારમાં વીસારી દીધી
 હતી. તેમજ તેની શક્તિઓનું દમન પણ કરી દીધું હતું.
 રાજા હીરાસીંહના કાર્યકાલની સીમાની પણ હદ હવે લગભગ
 પૂરી થઈ ગઈ હતી. ચોતાની ઉમડીના માર્ગમાં નડતી કંટક રૂપી
 વીરોધી શક્તિઓને હડાવતો હીરાસીંહ અંતમાં ખાલસા સેનાને હાથે
 માર્યો અને તેના સાથી જુદા પડીતની પણ એજ દસ થઈ.

હીરાસીંહના મૃત્યુ પછી આહરીસીંહ પ્રધાન થયે પશુ જવાહ-
 રીસીંહ પણ વખત દરમ્યાન પ્રજાનુસારો ઉપભોગ કરવા શક્તિવાન થયો.

નહીં. તેના મંત્રીપદના સમયમાં પણ પંજાબમાં ચારે બાજુએ અસાંનિ
 રૂપી જ્વાળા ધગધગતીજ રહી હતી, રણજીતસીંહની રાણીના પુત્ર પીશોર-
 સીંહની જવાહરીસીંહને બહુજ ખડીક રહેતી હતી. રાજ્ય ગુલામસીંહ
 આવા ધીકી રહેલા દેશાગ્નિમાં આહુતી નાંખવાનું કામ કરતો રહ્યો
 હતો અને વખતો વખત બડકાવતો રહ્યો હતો. આમ કરવામાં તેનો
 સ્વાર્થ સમાપ્તો હતો આ સ્વાર્થમાં પહેલો સ્વાર્થ એ હતો કે પીશોર-
 સીંહ જો માર્યો જાય તો તેના જંબુ રાજ્યમાં આવેલી જગીર તેને
 મળવા પામે, બીજી મતક્ષમ ગુલામસીંહની એ હતી કે પીશોરસીંહના
 માર્યા જવા પછી ખાલસા સેના જવાહરીસીંહને પણ જીવતો રહેવા ન
 દે. એ દરમ્યાનમાં પીશોરસીંહિ અટકનો કીલ્લો હાથ કર્યો. જવાહરીસીંહે
 પીશોરસીંહને ડાઘાવવાને માટે ફતેહખાં અને ચતરસીં અટારીવાળાને
 મોકલ્યા, એ લોકોએ ત્યાં જોયું કે સેના મધ્યેના જવા સીપાહો
 પીશોરસીંહ સીવાયના છે જેથી તેને દમ અને દીલાસો આપીને કીલ્લો
 હાથ કરી લીધો અને બારે આદરસત્કારસહ લાહોર લઇ જવા નીકળ્યા
 બીજે દહાડે માર્ગમાં ચતરસીંહ અને ફતેહખાંને ધણી સીપાહોની સાથે
 કુંવર પીશોરસીંહને ડેરા-મુકામ પર-પહોંચાડ્યા અને તેના હાથ બાંધી
 લઇ પગમાં બારે ખેડી નાંખી દીધી. આવી રીતે તેને હાથ પગથી જકડી
 લીધા પછી અટકના કીલ્લામાં લઇ ગયા જ્યાં તેનો-પીશોરસીંહનો-શીર-
 ચ્છેદ કરીને અટક નદીમાં ફેંકી દીધો. પીશોરસીંહની હત્યાના આ દુઃખ
 સમાચાર મળનાંજ તમામ ખાલસા સેનામાં ખળભળાટ મચી રહ્યો.
 પીશોરસીંહની હત્યાના કારણે ગુરસાના આવેશમાં સેનાએ જવાહરીસીંહને
 મારી નાંખવા નિશ્ચય કર્યો. જવાહરીસીંહ પોતાનો પ્રાણ બચાવવાના
 આશયથી વિધિવિધ તરેહની યુક્તી-પ્રયુક્તીઓ કરી સેનાને લોભ લાગમમાં

લપટાવવા પ્રયાસ કર્યો પરંતુ સેનાના સીપાહો તલ માત્ર પણ પોતાના મુક્ત નિશ્ચરમાંથી પાછા હટ્યા નહીં. વિક્રમ સંવત ૧૮૦૨ તા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૪૫ ને રાજ જવાહરીસીંહ મહારાજ દલીપસીંહને ખોળામાં લઈ હાથી પર સવાર થઈ બીજા હાથીપર પોતાની બહેન-અર્થાત-મહારાજ દલીપસીંહની માતા રાણી જીંદાને બેસાડીને એવા સ્થાન ઉપર ગયાં કે જ્યાં શીખોની સેના પડેલી હતી. એ સેનાના સીપાહોએ કુંવરદલીપસીંહને તેની જાદમાંથી છીનવી લઈ જવાહરીસીંહને મારી નાંખ્યો. જવાહરીસીંહનો માર્યા જવાથી રાણી જીંદાને અતીશય શોક થયો. રાણી અને જવાહરીસીંહ જે ધન પોતાની સાથે લઈને નીકળેલાં તે બધું ધન ખાલસા સેનાએ લુટી લઈ હાથ કર્યું અને બીજું જે ધાંધ હતું તે પણ લઈ લીધું. એ વખતે ખાલસા સેનાએ રાજ દલીપસીંહને રાણી જીંદા પાસેથી દૂર કીધો. કેમકે ખાલસા સેનાને એવો બહેમ હતો કે મહારાણી રખેને આત્મઘાત કરી નાંખે અથવા તો રખેને ક્રોધાતુર થઈને દલીપસીંહને મારી નાંખે. જ્યારે આડર તેઓનો દૂર થયો ત્યારે કુંવર દલીપસીંહને મહારાણીની પાસે પહોંચાડી દેવામાં આવ્યો. સૈનીકાએ આખી રાત મહારાણી ઉપર ચોકી કરી એવા હેતુથી કે રખેને આત્મઘાત કરે. તો તેના પ્રસંગે અટકાવી શકાય. રાણી જીંદા આખી રાત પોતાના બાઈના મૃત્યુના કારણે રોતી કમળતી અને ખાલસા સેના ઉપર શીઠ કારના પ્રહાર કરતી રહી. બીજે દિને રહવારે તેણીને પોતાના બાઈની લાસ જોવાને મળી લાસનો દેખાવ અતીશય કષ્ટજનક હતો. પોતાના બાઈની મૃતકદેહ-લાસ-નીહાળતાં સમીપ રાણી જીંદાએ પથ્થર જેવા વજ્ર હથેલે પણ પીગળાવી નાંખે એવો વીલાપ કર્યો. તેના રૂદન અને વીલાપને જોઈને જવાહરીસીંહની હત્યા કરવામાં જેઓ સામેલ હતા

તેઓ પાછુ રોવા લાગ્યા. શોકથી અંધાર થઈને મહારાણી જીન્દા પોતાની જાતને ધડીકમાં જવાહરીસીંહની લાસ પર નાંખતી હતી તો જળી ધડીકમાં દલીપસીંહને ખીજી વખત શય ઉપર નાંખી દેતી હતી. મહારાણી જીન્દાની દશા આ વખતે ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી. અને કોષમાંને કોષમાં પોતાના બાળોને ધડીકમાં ખેંચતી તો ધડીકમાં કપડાં ફાડતી હતી. ભારે મુસ્કેલી વચ્ચે લોકો તરફની અતીશય સમજાવટ અને બળ જળિરીથી તેણીને લાંથી હટાડવામાં આવી લ્યારેજ તે લાંથી હતી. ખીજે પ્હોરે રાણી જીન્દાને શહેરમાં પહોંચ્યાડવામાં આવી અને લાસને મસ્તી દરવાજાની પાસે અગ્ની સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, જવાહરીસીંહના મૃત્યુ પછી કેટલાએક અડવાડીઆ; સુધી મહારાણી જીન્દા શોકમાં ગીરફતાર રહી; તેણી તે નિત્ય પ્રતી પોતાના માથાના બાજુ ખુશ્કા કરીને લાહોરની ગઝી-ઓમાં ધ્રુમતી સર્વ સાધારણની માફક પડદા સીવાય પોતાના બાઘની સમાધી પર આગની પદાર મસ્તી દરવાજે જતી હતી. ત્યાં પોતાના બાઘની સમાધી ઉપર તેણી ભારે વીલાપ કરતી હતી. કેટલાએક દીવસ પછી સમજી શક્યો તેમજ સરદારોમાં એક બાળદયથી ચલાવવામાં આવી જે વખતે મહારાણી જીન્દાએ કહ્યું કે જો મહારા હસમનોને પકડી મળે સોંપી દેવામાં આવે તો મળે સંતોષ થશે. પંચાયતે મહારાણીના કથન મુજબ નીશ્ચયકરી રાજા સુચેતસીંહના મંત્રી જવાહરીમજ જે જવાહરીસીંહની સામે વિદ્વંસ પડ્ય તરફમાં સામેજ હતો તેને પકડીને રાણીને સોંપી દીધો તે સીવાય ખીજ પછુ કેટલાક ગરીબ રજપુતોને પકડવામાં આવ્યા, આ બધાને રાતોરાત શહેર બહાર પહાડોમાં કેટલાએક ઘોડેસવારોની સાથે મોકલી દેવા હુકમ કર્યો. અને મહારાણીને પાંચ ખીજે કોષ ઉપાય નહીં હોવાથી ચોંટી મહાયુ કરી.

જવાહરીસીંહના મરણ પછી પંજાબમાં પુરી અશાંતી ફેલાઈ ગઈ, કોઈપણ ધણી રણી ન રહ્યા. રાજા ગુલાબસીંહને મંત્રીપદ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું. પણ તે દીર્ઘદ્રષ્ટીવાળા ગુલાબસીંહને ખાલસા સેનાના બળને લઈને મંત્રીપદ લેવું રચ્યું નહીં અને તેણે તેથી તે સ્વીકાર્યું નહીં જે પરથી તેજસીંહને મંત્રીપદ સ્વીકારવા કહેવામાં આવ્યું પરંતુ તેણે પણ ઉપસાળ સળંગે અસ્વીકાર કર્યો.

આ સમયે પંજાબના પ્રધાન-મંત્રી-થવાનું કામ એ કાંઈ લાડવો ખાવાનું કામ નહોતું. એ સમયે તો મંત્રીનું કામ બે ચાર સલાહના જવાબ આપી દીધા અથવા સ્ત્રી વફાવતા બતાવી એટલે પત્યું એમ નહોતું. એ સમયે તો પંજાબનો મંત્રી તેજ થઈ શકતો હતો કે જેનામાં ખાલસા સેનાને પોતાના કામમાં રાખવાની શક્તી હોય. સમસ્ત પંજાબમાં એ વખતે એવો કોઈ માનવો પુત નજરે પડતો નહોતો. ખાલસા સેનાના શક્તીના બળને લઈને કોઈની પણ હિંમત મંત્રીપદ લેવાને આવી નહીં. જે કોઈને કહેવાતું તે બધા તરફથી જ અસ્વીકાર થતો રહ્યો હતો. મંત્રીપદનો આ રીતે જ્યારે કોઈ પણ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થતું નથી એમ જોવામાં આવ્યું; ત્યારે મહારાણી જીન્દા પ્રતીપાલક (રીજન્ટ ઓફ સ્ટેટ) થઈ પછી દીવાન દીનાનાથ, બાઈ રામસીંહ, મીસર લાલસીંહ વીગેરે રાજકીય સંબંધમાં મસલત કરી સલાહ આપતા રહ્યા અને તેમના કહેવાનુસાર રાજ્યકારોનાર ચલાવવામાં આવતો રહ્યો લાલસીંહને મહારાણી અધીકાર આપી હતી, તેણીની ઈચ્છા તેની વિશેષ હિંમતી કરવાની હતી અને મંત્રીપદને માટે પાંચ આદમી-ઓના નામની યીઠી નાંખવામાં આવી જેમાં લાલસીંહના નામની યીઠી નીકળી આવી પરંતુ સેનાએ તેનું પ્રધાનપદ પર નીમાવું કમુલ ન ક્યું.

જેથી લાલસીંહ મંત્રી થઈ શક્યો નહીં. મહારાણી કુન્દા પોતે બધો રાજકારભાર કરવા લાગી, લાલસીંહ રાજકાર્યમાં સહાય કરવા લાગ્યો, તેજસીંહ સેનાપતી થયો. લાલસીંહને મહારાણી કુન્દાએ રાજની પદવી આપી, પરંતુ બધા કાર્યોના અધિકાર તો સેનાને આધીનજ રહ્યો. આ અંદરની પરીસ્થિતિને લઈને તેમજ ખાનગી ક્ષણોએ અને આપસ આપસની કુટકાટને લીધે પંચનહ બુમીની સ્વાધીનતાને મહારાજ રણજીતસીંહ દ્વારા સંસ્થાપીત વિશાળ શીખ સામ્રાજ્યને—કેવી રીતે માટીમાં મેળવી દેવાયું તે હવે પણ આગળ જોઈશું.

પ્રકરણ બીજું.

સમર્થનાં બી અને યુક્તી ધોષણ.

જે વખતે પંજબમાં આ પ્રભાણેની ગરબ આસી રહી હતી. તે વખતે અંગ્રેજો કાંઈ નિશ્ચિંત થઈને બેઠા નહોતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દુરદર્શી દારોખારીઓ એ વખતે એટલું તો સમજી ગયા હતા કે કોઈ ન કોઈ એક દિવસે તો વિશાળ શીખ સામ્રાજ્યની સેના સાથે અથડા અથડી થયા શિવાય રહેવાની નથીજ; અગરજો એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી કે દુરદર્શી અંગ્રેજોએ એ પણ જાણી લીધું હતું કે પંજબ હસ્તગત કરવા શિવાય—હિન્દુ ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં અંગ્રેજોની રાજ્ય સત્તા સ્થિર રહેવી શક્ય નથી. પંજબમાં અસાંતિના જવાબાતો સજાગી રહેલી હતીજ, ત્યારે અંગ્રેજો પણ જોવાજ માટે રચી રચા હતા. અને યુક્તી પ્રયુક્તીઓ ચલાવીને પોતાના હાથ પેચો જમાવવા શરૂ કરી દીધા હતા જેથી સિંધોના હૃદયમાં એ વાત

પણુ રમી રહેલી હતીજ કે અંગ્રેજોનેા ડોળા પંખાનુ ઉપર ચોટશે છે, ખાલસા સેનાના બહાદુર શીખોમાં એવી અથવા ધણી એસએર ફેલાઈ ગયેલી હતી કે અંગ્રેજો પંખાનુ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવા ઇંગ્લેન્ડ રાખી રહ્યા છે. મહારાજા શેરસિંહના કાળમાં ખાલસા સેના ઉત્તેજિત થઈ ગઈ હતી, તે વખતે અંગ્રેજોએ શેરસિંહ સમક્ષ એવી માંગણી કરી હતી કે અમે બાર હજાર બ્રિટીશ બહાદુર સૈનીકોની સાથે પંખાનુ પહોંચીને મદદ કરવા તૈયાર થયા હતા માટે તેના બદલામાં અમને ૪૦ લાખ રૂપીઆ અને સત્-લજનો દક્ષિણનો પ્રદેશ આપવો પડશે. શેરસિંહ અંગ્રેજો તરફની આ માંગણીથી ચિંતાગ્રસ્ત થયો, કેમકે જો આ માંગણીનો સ્વિકાર કરી લેવામાં આવે તો તેને પોતાની પ્રજા સેનાના હાથથી માર્યા જવાનો ડર લાગ્યો હતો. એ ડર કાંઈ ખાલી નહોતો, પરંતુ તે ખરોજ હતો કેમકે તે સમયેશિખલોકો બેફિશીઓના હાથમાં પોતાની સ્વતંત્રતા લેવાને માટે તૈયાર નહોતા. તેમ છટ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના ચતુર કારોબારીઓ પણ કાંઈ ઊપચુપ એસે એવા નહોતા તેઓ તક સાધવામાં ફરજ હતા આવા સંજોગોમાં અફઘાનિસ્તાનના અંગ્રેજ એજન્ટે એવું બહુર કયું કે હવે પંખાનુ રાજ્ય સાચની અમારો કરેલી સંધી નો ભંગ થઈ ગયો છે એટલે પેશાવરને અમે સિખો પાસેથી છીનવી લઈને અફઘાનોને ભેટ કરીશું. અંગ્રેજ એજન્ટે આ કથન શું સુચવતું હતું? શિખોના ઉપર તે બજ સમાન પ્રહાર કરનારજ હતું. કેમ બનશે વીના મેધે વિજળી પડી હોયની તેમ આથી સિખો વિચારવા લાગ્યા કે અરેજો અંગ્રેજોની સાથે અમેચિત્તાતું અભિમાન રાખીએ છીએ તેજ અમારું સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થયા છે. અરે! આ કેવી મિત્રતા!

અગાઉ પણ આવીજ બે ચાર ઘટનાઓ બની ગઈ હતી જેથી શીખોનાં સંદેહમાં વધારો થયો.

વિક્રમાર્ક સંવત ૧૮૬૨ સને ૧૮૦૬ ઈ. સ. માં અંગ્રેજોએ શીખ રાજ્યની સમીપમાં અંગ્રેજ સૈનીકોની હાવણી, નદી બનાવવાની પ્રતીજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ પાછળથી આ પ્રતીજ્ઞા તેઓની રૂઝૂમી બહાર થઈ ગઈ. શીખ રાજધાની લાહોરની સમીપ લુધીઆનામાં અંગ્રેજો તરફથી પોતાની હાવણી નાંખવામાં આવી. અને નેપાલના યુદ્ધ પછી. સખથુમાં પોલીસની રક્ષાર્થે એક પદ્મચુ નીયત કરી દેવામાં આવી. વિક્રમાર્ક સંવત ૧૮૯૮ સને ૧૮૩૮ ઇસ્તિમાં લાહોરની પડો-સમાંના ખેરથળો ઉપર અંગ્રેજ સેના રાખવામાં આવી. અંગ્રેજોએ ધરા નપર ચઢાઈ કરવાના આશય હેઠળ શીરોજપુરમાં ૧૮ હજાર સૈનીકોની સેના રાખી હતી. શીરોજપુર રાણી લજ્જનકૌરને આધીન હતું. રાણી લજ્જનકૌર વિધુરાવસ્થા ભોગવતી હોઈ સંતતી વીહીન હતી. એક વખત આ નીરાંવાર વીધુર અખળા હસ્તકના શીરોજપુરને એક રાજ્ય લેખી તરફથી ખચાવી પાડવાનો હેતુ રખાયો હતો. તેવા પ્રસંગે મહારાજ રણજીતસિંહ સાહય કરી રાજ્યને વૈરીના પંજામાંથી બચાવી લીધું હતું. રાણી લજ્જનકૌરના સ્વર્ગવાસ પછી અંગ્રેજોએ શીરોજપુર પરની પંજાગની સત્તાનો અસ્વીકાર કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું; જે સમયે શીરોજપુરમાં અંગ્રેજોએ પોતાના બાર હજાર સૈનીકોની સેના રાખી હતી, તે સમયે જોકે કહેવામાં આવ્યું હતું કે એ ફક્ત એક જ વર્ષ રાખવામાં આવશે; પરંતુ વરસ પૂરું થયું છતાં સેનાને ખસેડી લેવામાં ન આવી બદલે અફઘાનીસ્તાન સાથે લડાઈનો આરંભ થતાં ત્યાં હાવણી નાંખવામાં આવી. ઉપરાંત પહાડી ભાગોમાં પણ હાવણી

નાંખવામાં આવી. વિક્રમાઈ સંવત ૧૮૯૫ સને ૧૮૩૮ ઇસવીમાં સીમા પ્રાંતમાં ફક્ત ૨૫૦૦ અંગ્રેજ સૈનીકો ઉપરાંત ૭ તોપ હુપી ત્યાં લોડ ઓફલાંડના સમયમાં ચાલુ હજારની સેના વધારવામાં આવી. જે લોડ ઓલીનગરના સમયમાં વધારીને ચઢિદ હજારની કરવામાં આવી. અને લોડ હાડિંગના સમયમાં ૩૨ હજારની થઇ જ્યારે ૭ તોપોને સ્થાને ૬૮ તોપો રખાઇ. ઉપરાંત મેરઠમાં પણ તોપો સહીત દશ હજાર સૈનીકોની ફોજ રાખવામાં આવી. આ રીતે સેનાની તૈયારી નીહાળતાં પંજાબ વાસીઓને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે રાખવામાં આવેલી સેના ફક્ત રાજ્યના રક્ષણાર્થે જ નથી પરંતુ એનું મુખ કારણ-એનો મુખ ઉદ્દેશ-તો ખાળક દલીલનું રાજ્ય સ્વાધીન કરવાનો જ છે.

આ બધા કારણો ઉપરાંત શીખોને ઉત્તેજિત થવાને એક કારણ એ પણ રાહાયલુન થયું કે કુંવર નૌનીલાલસીંહના સમયમાં કેટલાક અંગ્રેજોએ એવી પણ માંગણી કરી હતી કે રણજીતસીંહના પૌત્રના હેલાંત પછી પેશાવરથી પંજાબને અલગ કરીને કાબુલને તત્કાળ અમીર-અંગ્રજોના મિત્ર શાહસુગ-ને ભેટકરી દેવાશે. અધ્યાન મુધ્ધની સમાપ્તી પછી આ સમાચાર બીજાઓને વેગે સમસ્ત પંજાબમાં ફેલાઇ ગયા હતા અને તે જો રીતે કે અંગ્રેજ લોકો સતસજ નદી ઉપર પુલ બાંધવા માટે મુખ્યથી હોડકાઓ તેમજ નૌકાઓ મંગાવી રહ્યા છે અને મુલ-તાન ઉપર આક્રમણ કરવાના હેતુથી પાંચ હજાર સૈનીકોની ફોજનો જમાવ ફરી રહ્યા છે. અઘાપી પણ આ સમાચાર અંગ્રેજોએ શીખ દરબારમાં મોકલ્યા નહીં, શીખો અંગ્રેજોની પહેલેની વતુલકથી વાકેફ-ગારહતા એટલે તેમને આ બાબમાં કંઈપણ સંદેહ રહ્યો નહીં, પરંતુ કિલટોકાંધ ને કંઈપણ સંદેહ ઉપજતો જ રહ્યો અને ખીજાં પણ કામો ચલાવ રહ્યા.

અને ૧૮૪૩ ઈ. સ.માં મેજર બ્રાડ્ડુટ સાહેબ એન્ટ નીમાયા. શીખો
 લોકો બ્રાડ્ડુટ સાહેબથી નારાજ હતા, તેમણે એન્ટના પદ ઉપર
 આરુઢ થતાંની સાથેજ પ્રત્યાઘા આદી લાહોર દરબારના સતસજપરના
 તટસ્થીત રાજ્યોને અંગ્રેજોને આધીન-રક્ષક તરીકે જણાવ્યા. વળી કેવળ
 એ રાજ્યો ઉપર રક્ષાનો ખખડાકાર કરીનેજ ચુપ નહીં રહ્યા પરંતુ
 એટલે સુધી જાહેર કુર્બાને દીવીપર્સીદના મૃત્યુપછી અથવા જે કાંઈ કારણને
 લઈને તે પદ્મજીત ચાચ તો એ રાજ્યોનો અધીકાર અંગ્રેજ રાજ્યને
 આધીન થઈ જશે. આજ પ્રકારની ખીજ પશુ કેટલીક નાની મોટી
 ઘટનાઓ બની. જેને લઈને શીખોમાં વધારે સંદેહને સ્થાન
 મળતું રહ્યું જોકે તેમણે ધૈર્યનો તો પરીત્યાગ કર્યો નહીંજ. મેજર બ્રાડ-
 ડુટ સાહેબ શીખોને વધારેને વધારે ઉરકેરતાજ રહ્યા. તેણે કટકપુરામાં
 કેટલાક શીખ ઘોડેસ્વારો ઉપર હુમલો કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી
 આથી પશુ શીખોમાં શાંતીનો ભંગ તો જોકે નહીં થયો,
 પણ ઉલટો તેમણે તો પોતાના શાંત સ્વભાવનો પરિચય
 કરાવ્યો. એ દીવસોમાં અંગ્રેજોએ નાના નાના જહાજો જે વીના
 રક્ષાએ સતસજ નદીમાં જવ આવ કરતા હતા શીખોના
 કીલ્લાની પાસેજ શીખોની મગનવીહારી તેપોની સામે એક જહાજ
 ધણી દીવસો થયાં ભંગર કરી રહેલું હતું છતાંજે તેના ઉપર શીખો
 તરફથી કશી પણ હાથચાલાકી કરાતાં આતી નહોતી. શીખોના આજ્ઞા
 શાંત સ્વભાવની કેટલાક અંગ્રેજોએ જોકે મુક્ત હૃદે પ્રશંસા કરેલી છે
 પરંતુ મેજર બ્રાડ્ડુટ સાહેબથી શીખોનો આવા પ્રકારનો શાંત
 સ્વભાવ પણ સહન થઈ શક્યો નહીં. મુસતાતના દિવાન મુસતારાજ શીખ
 દરબારને આધીન હતા. તેણે લાહોર દરબારની વીરુદ્ધ થવા માટે મુદ્દ

માંગી-ઝાઢાપણુ બરી રીતે વર્તવામાં ખીન કુસળ એવા બ્રાહ્મકુટ સાહેબે મુળરાજને સાહ્ય કરવા સ્વીકાર્યું અને પરીણામે બળતામાં ધી હોમાવા જેવું થયું. શીખોની લાગણી આથી વધારે ઉરકેશવા યામી.

મેજર બ્રાહ્મકુટ સાહેબજ નહીં પણ સીંધના વીજથી નેપીઅર સાહેબે પણ શીખોને ખીજવાટ મળે તેવું કારણ ઉપસ્થિત કરવામાં કાંઇ બાકી રાખ્યું નહીં. સંવત ૧૯૦૨, ઈ. સ. સન ૧૮૪૫ માં લુંટારા વાટપાડુઓની પુઠ લેવા જતાં કેટલાક શીખ હોડેસ્વાર સીંધ પ્રદેશની સમીપમાં જઇ ચઢ્યા હતા તે વખતે સીંધના પહાડી પ્રદેશ અને નદીના તટ વચ્ચેની સીમાઓ ધરત ઇડીઆ કંપની અને લાહોર રાજ્ય વચ્ચેની કાંઇ નહોતી ચએલી સીમા નહોતી એટલે એ કહેવું તો મુશ્કેલી બધું હતું કે શીખ સ્વારો બ્રીટીશ હદની અંદર પ્રવેશ્યા હતા. પણ નેપીઅર સાહેબે તો શાંતીના ભંગ થયો છે એવું બતાવું બતાવીને સવારો ઉપર હુમલો કર્યો. આ પહેલાં પણ સીંધની પાસે નેપીઅર સાહેબે અંગ્રેજોની એક હાવણી નાંખવાની માંગણી કરી હતી અંગ્રેજ સરકારે તેની આ માંગણી સ્વીકારેલી નહી જેથી નેપીઅર સાહેબની આસા જે મોટી હાવણી બનાવવાની હતી તે પાર પડવા પામી નહીં. સીંધના આ વીજથી નેપીઅર સાહેબ અને કપટ કુસળ બ્રાહ્મકુટ સાહેબને આટલેથી શાંતી વળી નહીં. તેમણે આગળ વધવા વિચાર કર્યો પરંતુ તેમણે એમ ન બીચાર્યું કે આ બધી બાબતોનું કુંડું દુઃખદ પરીણામ નીમજશે! મેજર બ્રાહ્મકુટે હુકીઆનાની પડોશના એ શીખ મુલકોને બ્રીટીશ સત્તા હેઠળ જોડી દીધાં અને તેના કારણ તરીકે એવું જણાવ્યું કે એ સ્થાનોમાં બ્રીટીશ રાજ્યના અનેક સુન્દે-ગારો નહાસી આવે છે જેથી બ્રીટીશ અઘાતતની હકુમતમાંથી તેઓ

છટકી જાય છે. મેજર બ્રાડફુટ સાહેબનાં આ કથનને પણ જો એક વખત સ્વીકારી પણ સેવામાં આવે તોપણ તે કાંઈ મોટી વાત નહોતી એ બધું તો શીખ રાજ્યોના સ્થાનો પચાવી પાડના સીનાય બની શકે નહીં. મીત્ર રાજ્ય પાસેથી પરવાનગી લઈને પોતાના અપરાધીઓની નિપાત્ર જો કરવા માંગે તો તે થઈ શકતી હતી, પરંતુ અહીંઆ તો હેતુ કાંઈક બીજોજ કેમ હોયતી તેવું હતું.

અર્ધાક બસારાથી ચંદનમાંથી પણ અમીના તણખા પ્રગટે છે તેમ શહનશીહનાની પણ કાંઈક હદ હોય છે, બની ગએલી ધરનાઓ નીહાળી નીહાળીને શીખોનું લોહી ઉછાળા મારી રહ્યું હતું. શીખ સામ્રાજ્યમાં પણ દેશદોષી સરદારોનો કાંઈ ટેટો નહોતો તેઓ પણ શીખ સેનાને લાગ મળતાં વખતો વખત લડવાને અંગ્રેજો સામે બેઠકાવી રહ્યા હતા. કેમકે ખાલસા સેનાના વંધતા જતા બળથી તેઓ બચબીત થઈ ગયા હતા. ખુદ મહારાણી જીન્દા પણ પોતાની ભયાનક પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ ગઈ હતી. રાજ્યની ત્રીજેરી પણ ખાલી થવા માંડી હતી. આમ દાનીના દારો પણ લગભગ અંધ થવા માંડ્યા હતા. મહારાણી જીન્દા ખાલસા સેનાના બળને રોકવા સામર્થ્યવાન હતી નહીં, અનેક શીખ સરદારોએ હથોડા એવું કહેવા માંડ્યું હતું કે શેરસીંહના નાના છોકરાને હમે પંજબનો રાજો બનાવીશું. ખાલસા સેનાનું ધ્યાન બીજી બાજુ ખેંચવાના પ્રયાસ આ રીતે થઈ રહેલા સેનાના જનશૂન્યમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે ઘોડા દારુખાનું અને લડાયક સામગ્રીઓનો જમાવ કરવા માંડ્યો. જોકે બધો સામાન તો આ સમયે એકઠો કરી શકાયો નહીં અને તેથી કરીને લડાઈ જગાડવાનો વિચાર મુલતવી રાખવો પડ્યો. વચમાં મોડા દિવસ રાજધાની લાહોરથી અમૃતસર-લઈ જવામાં

આવી અને ત્યાંથી રાજ્ય સંબંધી હુકમો કાઢવામાં આવતા રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૫ નાં નવેંબર માસની શરૂઆતમાં પુનઃ રાજધાની લાહોર લાવવામાં આવી અને કેટલાક દીવસ સુધી સાલમાર બાગમાં હર બર ભરાતો રહ્યો લાલસીંહ પ્રધાનપદે નીયત થયો અને રાજકાર્ય રાણી જન્દાની આજ્ઞાસાર ચલાવવા લાગ્યો. દરમિયાનમાં બુકી અફવાઓનો ફેસાવો ચાલુજ. રહ્યો અને તે એવી મતલબની કે બ્રિટીશ સેના સતલજની દક્ષીણ અને પુર્વ તરફ આગળ વધી રહી છે. શીખ સામરાજ્યના જે પ્રાંતો એ નદીના દક્ષીણ પુર્વમાં છે તેના સુબાઓ તરફની બનાવટી ચીફોએ એવી બતાવવામાં આવી કે બ્રિટીશ અફસરો એ પ્રાંતોમાંની શીખ પ્રજા ઉપર હરેક પ્રકારે કનડગત ચલાવી રહ્યા છે આવી અફવાઓથી શીખ સેનાતું લોહી ખગભળી ઉઠ્યું. અને લાહોરમાં અંગ્રેજોના આગમનનો ભય દેખાવાતું માંડ્યો.

સને ૧૮૪૫ના નવેંબરની શરૂઆતમાં લાલસીંહ તથા ચંપા સરદારો અને સેનાના મુખ્ય અધીકારી તેમજ બોરીસરોની એક સભા મળી, દીવાન દીનાનાથે તેમની સમક્ષ એક ચીફી વાંચી જેની મતલબ એ હતી કે ખાલસા રાજ્યના જે પ્રાંતો દક્ષીણ સતલજ ઉપર છે તેમાં રહે નારાઓ ઉપર અંગ્રેજ બોરીસરો પોતાની પ્રજા સાથના વ્યવહાર અનુસારનાં વર્તન રાખી રહ્યા છે અને કરનાં નાણાં પણ માંગી રહ્યા છે. કારમીર અને પેશાવરમાં વ્યવસ્થાનો કાંઈ નીચમ નથી. એ કારણે ત્યાંથી આમદની થવા પામતી ન હોઈ બધે અંધારુંથી આવી રહી છે. વળી તેમાં ઉમેરો કરતાં દીવાન દીનાનાથે એમ પણ બતાવી દીધું કે તમારો મહારાજ બાબક છે તે તમારા ધ્યાન બહાર રહેવું ન

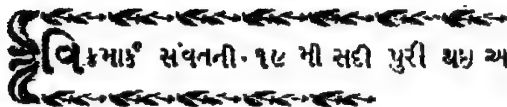
નેમએ. તમામ રાજબક્ત શીખ જાતી પોતાના સ્વત્વની રક્ષા કરવાનું કાર્ય અચ્છી રીતે પીછાને છે એટલે જો શીખ સામરાજ્ય અને તેના બળના રક્ષણનો પુરો પ્રયત્ન જો નહીં કરવામાં આવે તો તેનું પરીણામ બચકર દુઃખદાયક-આવશે. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશી રક્ષા પછી મંત્રી લાલસીંહ સેનાપતી તેજસીંહ અને મહારાણી જીન્દાની એવી મતલબની માંગણી સભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી કે હવે તો અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું જોઈએ. ખાલસાના પંચો, સરદાર અને બધા ઓરીસરા તરફથી આ ઠરાવ પ્રતી સાહનુશુલી દર્શાવવામાં આવી અને લડાઈ કરવા ક્યું. આ સંમેલન પછી જો ત્રણ દીવસ બાદ કુંવર દલીપસીંહ પણ લાહોર આવ્યો આવ્યો. યુદ્ધની સરખાત-જાહેર-કરવામાં આવે તે પહેલાં પંચમ કેસરી મહારાજ રણજીતસીંહના સમાધી પર ચાન ઉપર શીખો એકત્ર થયા અને ત્યાં રાજ લાલસીંહ અને તેજસીંહને સેના તથા રાજ્ય સંબંધીના અધીકાર એનાયત કરાયા. ખાલસાના બધા સરદારો અને પંચોએ મંથ સાહેબ તથા બીજા ધારમીક પુસ્તકો હાથમાં લઈને મહારાજ રણજીતસીંહની સમાધી ઉપર પ્રતીજ્ઞ લીધી કે હમો બધા મહારાજ દલીપસીંહને રાજબક્ત રહી રાજ લાલસીંહ અને તેજસીંહની આગાને અવલંબીશું. શીખોએ ઉક્ત પ્રકારની પ્રતીજ્ઞ કરી તે પહેલાં કંગા અને પ્રસાદ એકત્ર થયેલા બધા શીખોમાં વહેંચવામાં આવ્યો અને મંથ સાહેબમાંથી કેટલાક શ્લોકોનો પાઠ કરવામાં આવ્યો.

૧૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૪૫ ઇ. સ. માં અંગ્રેજો તરફથી ચાર કારણો ઉપરથીત કરવામાં આવેલા જજ્જાવી તેમની સામે યુદ્ધનો આરંભ કરવાનું શીખો તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ ચાર કારણો પૈકીનું પહેલું કારણ અંગ્રેજ સેનાનું

છળ પહેલાં જે સતલજ ઉપર વધારવામાં આવ્યું હતું તે અને પંચજ ઉપર ચઢાઇ કરવાની પહેલી તૈયારી કરવામાં આવી તે, બીજું શીરોજ-પુરમાં રાજ સુચેતર્સીદના ૧૮ લાખ રૂપીઆ જમા છે તે દરબારે માંગવા છતાં પણ અંગ્રેજ રાજ કરોબારીઓ તરફથી આપવાની માંગ છીનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવ્યો તે—અને ત્રીજું સ્વર્ગસ્થ રાજ સુચેતર્સીદની સંપત્તિ ઉપર લાહિર રાજ્યનો અધીકાર છે તે અને ચોથું કારણ સતલજની દક્ષીણે ખાલસાને આધીન જે સ્થાનો છે તે સ્થાનોમાં બ્રીટીશ સરકારે શીખ સેનાને જ આવ કરવા માટે અટકાવ કર્યો તે સારાંશ કે જે સખો સર અંગ્રેજોએ શીખોના અંતરમાં લગાઇનાં બી વાવવાની શરૂઆત કરી હતી તેમજ દેશદોહી અને વીશ્વાસઘાતી માતૃદોહી નીમકહરામ શીખ સરદારો પણ ખાલસા સેનાને અંગ્રેજોની સામે લગાઇ કરવા માટે ઉત્તેજિત કરતા રહ્યા હતા તેજ કારણ ! આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં બીજું શું હોઇ શકે? દેશદોહીઓ, વિશ્વાસઘાતીઓ, માતૃદોહીઓ અને સ્વાર્થમાં લગી પગી રહેલાઓની કારણા ફળીજીત થઇજી વરસોથી જે અમીની ચીજીગારીઓ શીખોના અંતરરણમાં ડગાઇ રહેલી હતી તે સળગી ઉડી અને બડકો લઇ ઉઠ્યો. ખાલસા સેના સમગ્ર મધ્ય કે તલવારનો આશરો લીધા વીના. હવે બીજારા બાળક દલીપનું રાજ્ય ટકાવવું મુશ્કેલ છે. આ વખતે ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની સરકારના કરોબારીઓનો વ્યવહાર તથા વડા દેશદોહી શીખોની વારંવારની ઉરફેરણીથી ખાલસા સેનાની માન્યતા એવી મધ્ય મધ્ય હતી કે હથીઆર ઉચકયા સીવાય પંજાબની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ શરૂ શકવાનું નથી. બસ, આ કારણાને આધીન થઇ તેમજ પોતાની સ્વર્ગ સમી જન્મજીમીના ગૌરવ, પ્રતીષ્ઠા અને સ્વાધીનતાની રક્ષાર્થે બ્રીટીશ સરકારની સામે યુદ્ધની ઘોષણા કરી.

પ્રકરણ ત્રીજું.

લડાઈ.

૬૬ વિઠ્ઠલ સંવતની ૧૯ મી સદી પુરી થઇ અને ૨૦ મી સદીએ

પોતાનો અધીકાર જમાવી સમસ્ત ભારત વર્ષને નવા રંગમાં રંગી દીધું, કાળન પલ્લવાવાની સાથે ભારતની દશા પણ પલ્લવાધા ! સ્વર્ગ સમાન ભારત પરાંવીનનાની બેડીમાં જકડાઇ ગયું ! એમાં સ્વાધીનતાની જ્યોત ઝગકની ન રહી, સ્વાધીનતાની નસામાં જે મસ્ત વીર પુરુષોની વીરતા રૂપી આગનીની ચીજુગારીઓ હતી તે હવે અદ્રશ્ય થવા લાગી. ભારતનાં તત્ત્વજ્ઞાની શાસ્ત્ર વિચારક રમણીય સ્થાનો પણ ન રહ્યાં. ભારત વાસીઓનું ગૌરવ પવિત્ર નદીની ડ્રાઈ ગર્મીદા પર હીંદુ સમ્રાટ મહારાજ પૃથ્વીરાજની સાથે હમેશને માટે નાશ પામી ગયું હતું. અને ભારતનાં મુશ્કલગાનોની શક્તી પણ પ્રખળ પ્રતાપી બાહસાહ ઐરંગઝેબની સાથે નાશ પામી હતી હીંદુ અને મુસલમાન આવખતે તો અને એકજ કક્ષામાં જઈ પડ્યા હતા. વીદેશી વેપારીઓ પહેલાં જે પોતાની કોઠીઓ સ્થાપી વેપાર કરવાના હક પ્રાપ્ત કરવા માટે આવેલા તેઓ કે જેને અનેક ક્ષીણ મુશ્કેલીઓની સામે થવું પડ્યું હતું તે આ વખતે રાજ રાજેશ્વરી સનમાનીત પદ ઉપર વીરાજમાન થયા. વચ્ચે આવતી અનેક મુશ્કેલીઓ તેઓએ પોતાના યુદ્ધી અને ચાતુર્યના જોરે દૂર કરી એક સામાન્ય વણીકની રૂઢીએ તેઓ અનેક સ્વતંત્ર રાજા મહારાજાઓને પુતળાંની માફક નચાવી રહ્યા. મુગલ સમ્રાટના કારોબારીઓ સમક્ષ એક વખત ભરતગંડમાં વેપાર કરવાનો હુકમ મેળવવા માટે આવ્યા તો

કાંઈ બીજી કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે બીક્ષા માંગતા અંગ્રેજોને ખુશામત કરવી પડતી હતી, પરંતુ કાબની ગતી ન્યારી છે! આજે તેજ મુઘલ નર-શાના વારસોને રોટલીના એકેક ટુકડાને માટે અંગ્રેજો તરફ તાકીને જોતા રહેવું પડે છે! આવા સમયમાં ચક્રોર ખુદીશાળી અંગ્રેજોને મુંકાવશે કયો રાગ ગાદી ઉપર હોવા છતાંએ પોતાના રાજ્યને સુરક્ષીત માનતો હતો? ૧ જે રાજ્યો આ સમય સુધી બચી ગયેલા હતાં તે પણ પોતાનું સુરક્ષીતપણું હવે નથી એમ સમજતાં; તેમ તેમનાં અંતરમાં પણ હવે એવા દગદગાએ રચાત લેવા માંડ્યું કે કાંઈને કાંઈ દીવસ આપણું રાજ્ય પણ કંપની સરકારના રાજ્યમાં ખત્રાસ કેમ થઈ નહીં જાય । આ સદેહને લઈને મુઠ્ઠીભર શીખોએ પોતાની સ્વતંત્રતા ધ્રાવી રાખવાનાં હેતુથી લડાઈનું મંડાણ માંડી દીધું. શીખોની કલ્પના સત્ય હતી; કે તેઓ ભગીત થયેલા હતા એ સંબંધી કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે પ્રત્યેક શીખ તરફથી આ લડાઈને પોતાની સ્વતંત્રતાની લડાઈ તુલ્ય સમજવામાં આવતી હતી. આ લડાઈના સમયે શીખોમાં આપૂર્વ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો હતો. ખાલસા સેનાના સીપાહો આ લડાઈના સમયમાં પોતાના બહતીગત માન અપમાનની લેશમાત્ર પણ પરવા ન કરતાં અને નાનાં મોટાનાં ભેદ ભાવને પણ ન ગણતાં આતુરતાથી હૃદયપૂર્વક નાતેથી તે મોટાં કામ સુધીનાં તમામ કામો જતોજ કરી લેતાં હતાં. તેમણે લડાઈને બદલે તોપો પણ જતોજ ખેંચતા હતા. મજ્જુરોના ઉપર સખતાઈ નહીં કરતાં પોતેજ પોતાનાં હાથ વડે ગ્રાડીઓ ઉપર સામાનો ખંડકી રચાં હતાં, તદુપરાંત વિશેષ તો કહેવું જ શું? વાંચક! આટલાંથીજ જોઈ શકાશે કે આ વખતે શીખોમાં ઉત્સાહ એટલો બધો વધી ગયો હતો.

કે તેઓ જાતેજ મજૂર બની ગયા હતા. તાત્કાલે એ કે પંચાયતમાં આ લડાઈને નીમીત્તે અતીશય ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો.

સંવત ૧૯૦૨, ઇ. સ. ૧૮૪૫ ની ૧૭ મી નવેમ્બરે શીખોએ ચુદ્ધ જાહેર કર્યું. ૧૧ મી ડિસેમ્બરે શીખ સેના સતલજને આ પાર ઉતરી આવી અને ૧૬ મી ડિસેમ્બરે પોતાના આગમનથી અંગ્રેજોને વીદીત કર્યા. અંગ્રેજો પણ આ વખતે પુર સાવચેતીમાંજ હતા. તેમના મહારથી ડ્યુક વેલિંગ્ટન પણ આ લડાઈમાં મદદગાર થયા માટે હાઈમાં આવી પહોંચ્યો હતો. વેલિંગ્ટનના ગૃહો સારા હતા. ભાગ્યદેવી તેના ઉપર વોટરહુના રણાંગણમાં પ્રસન્ન થઈ ચુક્યાં હતા. તેની ખ્યાતી આથી ચારે ખુણામાં પ્રસરેલી હતી. ભારતીય સેનાના સેનાપતી ગફ સાહેબે આ લડાઈની તમામ જોખમદારી વેલિંગ્ટન સાહેબના શીર ઉપરજ ઢોળી દીધી હતી એટલે તેણે પણ લડાઈનો સંદેશો શીખોને તેમના સંદેશાના પ્રત્યુત્તરરૂપે રવાના કરી દીધો. શીખ સેના તરફથી વીના કારણે અંગ્રેજ રાજ્યની ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવી છે તેથી કરીને બ્રિટીશ રાજ્યનો માનમરતબો સુરક્ષીત રાખવાના આશયથીજ આ લડાઈમાં શીખોની સામે પડી લડવાનો આશય અંગ્રેજોનો હતો. કેમકે તેમણે અંગ્રેજ સાયના કાલકરારને ભંગ કર્યો હતો. કાલ કરારનો ભંગ કરનારને યોગ્ય નસીહત આપવીજ જોઈએ. અને તેથી હવે સતલજ વાઘ અને ખીજો સમસ્ત પ્રદેશ જે મહારાજ દલીપસિંહને આધીન હતો તે બ્રિટીશ રાજ્યની સાથે જોડી દીધેલો ગણવામાં આવશે એવું અંગ્રેજોએ જાહેર કર્યું. આટલું જાહેર કરીનેજ અંગ્રેજો નીત્રીત નહીં થયા, પરંતુ તેમણે વળી વીરોધમાં લડાઈનું આવાહન પણ કર્યું. અંગ્રેજોએ આ વખતે હુધીઆના શીરોજપુર આદી સ્થળેથી પોતાનાં

સરકારની મદદ મંગાવી લીધી. અંગ્રેજો પાસે આ સમયે ૩૨ હજાર ૪૯૯ સૈનીકોની ફોજ તૈયારજ હતી, તે સાથે વળી ૬૯ તોપો પણ હતી. જોકે એવું કહેવાય છે કે અંગ્રેજો પાસે ૧૭ હજાર માથુસો હતાં. અંગ્રેજો આજ સુધી શીખોના બાહુબળથી યથેચ્છ રીતે વાકેફ-ગાર નહોતાં તેથી તેમનું તો માનવું, એવું હતું કે શીખો અભીમાની હોય ધમંડી છે, વળી તેઓ બહાદુર પણ નથી કે જેથી સામા હબા રહેી શકશે. અંગ્રેજ સેનામાંના કેટલાક હીંદુસ્તાની તેમજ અંગ્રેજોની માન્યતા એવી હતી કે શીખ સેનાને મારીને નહસાડી શકાશે, પરંતુ શીખોએ તો આ લડાઇમાં પોતાની અદ્ભુત વીરતા બતાવી દીધી. શીખોની આ વીરતાની અનેક અંગ્રેજ ઇતીહાસ લેખકોને મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરવી પડી છે. ક્રમમાં ક્રમ એવું બતાવવામાં આવે છે કે તે હારેલા દુશ્મનની બેવડી ચોથણી સેના બતાવવામાં ભારે કુશળતા વાપરી હતી; જો કે કેટલાક પરદેશી ઇતીહાસકારોએ ધમંડું અવલંબન કરીને શીખ સેનાની સંખ્યા ૨૫ થી ૩૦ હજારનીજ બતાવી છે તો વળી કેટલાકે ૪૦ હજાર સુધીની શીખ સેના જણાવી છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે શીખો પાસે ક્રમમાં ક્રમ ૧૫૦ તોપો હતી. કર્નીગહમ સાહેબ જીતેલાઓ અને હારેલા સૈન્યનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે શીખોના સ્થાયી સૈન્યની સંખ્યા અંગ્રેજ ફોજથી દોઢ ઘણી વધારે હતી. પણ આ સંબંધમાં કાંઈ સંતોષકારક સાબીતી મળતી નથી, ગમે તેમ હો, પરંતુ આ યુદ્ધમાં શીખોની શુરવીરતા અને પરાક્રમ નીહાળી તેમણે જે રણ કૌશલ્યતા દાખવી તે જોઇ અંગ્રેજો પણ ચકીત થઇ ગયા.

શીખો જે ઉત્સાહથી આ યુદ્ધમાં સામેત્ર થયા હતા તેમના પ્રત્યે એટલે બધો વિશ્વાસપાતળો પરીચય શીખ સેનાપતીએ કરીને

બતાવ્યો કે જેથી સીખ સેનાપતી લાલસીંહને સેના સહીત સતલજ નદી વટાવી જતાં અંગ્રેજ એન્ટ મી. નીકલસને લખ્યું કે તમે જાણતા હશો કે હું અંગ્રેજોના મિત્ર છું અને સીખ સેના સહીત સતલજની પાર ઉતરી આવ્યો છું, પરંતુ તમે મને કહો કે હવે શું કરવું જોઈએ ? જેના પ્રત્યુત્તરમાં નીકલસન સાહેબે જણાવ્યું કે જો થઈ તમે અંગ્રેજોના મિત્ર હો તો શીરાજપુર ઉપર ચઢાઈ ન કરો, જેટલા દીવસની તેમાં દીલ થઈ શકે તેટલી કરો અને જમ અને તેમ તમારી સેનાને ગવરનર જનરલ સમક્ષ લઈ જાવ. લાલસીંહ આ આગાનો એક આધીનની માફક સ્વીકાર કર્યો. અને શીરાજપુર સુરક્ષીત રહ્યું. આ વખતે શીરાજપુરમાં સર જોન લીટલરની સરદારી હેઠળ આઠ હજાર સૈનીકોની ફોજ હતી, પરંતુ સીખ સેનાપતી આ સેનાની નાની સરખી સંખ્યા ઉપર હુમલો લઈ જવા તૈયાર ન થયો. સીખ સેના વખતો વખત શીરાજપુર ઉપર આક્રમણ કરવાનો આગ્રહ કરતી રહી. તેજસીંહ અને લાલસીંહ બંનેએ સીખ સેનાને આ આગ્રહ છોડી દેવા જણાવી કહ્યું કે ગવરનર જનરલને કેશ કરવાથી ચાતો તેને મારી નાંખવાથી કાંઈ ખાલસા સેનાની કીરતી ચારે બાજુએ ફેલાઈ જશે નહીં. અંગ્રેજોના પ્રધાન સેનાપતી સીચાય ખીખ કોહની પણ સાથે લડવામાં હમે હમારી બેઠજજતી સમજીએ છીએ. સરળ હૃદયી સીખ સેનાની સમ જમાં પોતાના સેનાપતીની આં કપટ જળ ન આવી અને સીખ સેનાપતીની આગાનુસાર જ્યાં જવા ફરમાન થયું ત્યાં તે ગઈ. ખરેખર ! લાલસીંહ અને તેજસીંહ બંનેએ પંચનંદ જુમીના પગમાં પરાધીનતાની બેડી નાંખવાને માટે જો આ પ્રમાણે વિશ્વાસઘાત-હજો-ન-કર્યો હોત તો આ લડાઈનું પરીણામ કાંઈક ખીજુંજ આવ્યું હોત ! ગમે તે હો !

જે થયું તે થયું ! સને ૧૮૪૫ ની ૨૮ મી ડિસેમ્બરનો દીવસ ભારત-
વર્ષના છત્તીઠાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાવા માટે ઉપરથીત થએલા હતો.
છત્તીઠાસમાં ચીર સ્મરણીય સ્થાન હોવા યોગ્ય શ્રીરાજપુરથી વીસ માઇલ
દૂર મુઢકીનું મેદાન કે જે સીખ અને અંગ્રેજોને વૃત્ત કરવાનું સ્થાન
સમું બનેલું હતું, ત્યાં બ્રીટીશ સેનાના ૧૧ હજાર વીરો સીંહ ગર્જના
કરતા આકાશને મગ્નવતા ખડા થએલા હતા ત્યારે ખીજા બાજુ
ગુરૂ ગોવિંદસીંહના મંત્રથી દીક્ષા લીધેલા અને પંજાબ કેસરી રણજીત-
સીંહની લડાણક યુક્તિથી રણકુશળ થએલી સીખ સેના “ સત્ શ્રી
અકાલ, જે બોલે સો નહાલ, વાહ ગુરજીના ખાલસા અને વાહ ગુર-
જીની ફતેહ ” ના સીંહનાહ કરતી મુઢકીના મેદાનમાં પોતાની માતૃશુ-
ભીની રક્ષાર્થે એકત્રીત થઈ ગઈ. ખંનેની સામસામી આંખોમાંથી
અગ્નિની જ્વાળા બહુકી રહી હતી. યુદ્ધમાં સીખ સેનાનો સેના નાયક
લાલસીંહ હતો. તેની પાસે બાર તોપો, બે હજાર ઘોડેસ્વાર અને આઠ
નવ હજાર પાયદળની બનેલી સીખ સેના હતી. સીખ સેનાપતી લાલ-
સીંહે ૧૧ હજારની બ્રીટીશ સેના સામે પોતાની સેનાનો ભેટો કરાવીને
પોતાની વિશ્વાસઘાતકતાનો પરીચય કરાવવા માટે સેનાપતી તરીકેના
પોતાના કર્તવ્યમાંથી તે પદ્મચુત થઈને કર્તવ્ય બ્રષ્ટ થયો. તેની આંત-
રેત્સ એરી હતી કે સેનાપતી વીનાની સીખ સેના અંગ્રેજ સેના
સામે લડીને તેના હાથે કપાઈ મરશે, ખરેખરો આવસ અમમ સેના-
પતી હોય કે જેના હૃદયનો યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ક્ષીંચીત પણ ખ્યાલ સૈનીકોને
ન રહે ! સીખ સેનાપતી જોકે પોતાની સેનાને સંચાલિત કરી રહ્યો
હતો નહીં પરંતુ તેથી શું કાંઈ સેના મધ્યેના સૈનીકો ઉત્સાહમંદ હતા
ખરા કે ? નહીંજ, ખાલસા સેનાના વીર કેસરીઓ પોતાના સેનાપતીની

કર્તવ્ય બ્રહ્મતાથી જરા પણ નીરતસાહી નહીં થયા. જે પંચનંદ જુમીમાં
 રાજા અનંગપાળનો હાથી એક સમયે બડકી જતાં આખી સેના હાથ
 આવેલું ક્ષેત્ર છોડી નહારી ગઈ હતી તેજ પંચનંદ જુમીમાં વીર સીખ
 સેનાએ પોતાનો સેનાપતિ જોકે કર્તવ્ય કર્મથી વિમુખ થયો, છતાં
 પણ પોતાની પ્રચંડ વીરતાને પરિચય કરાવી દીધો. અંગ્રેજ લડવૈયાઓના
 કેડનાં કાંદા સીખ સૈનીકોના બળથી નષ્ટપ્રાય થયાં અને હાંનું
 ગગડી ગયાં; જોકે અંગ્રેજ સેનામાંના હીંદી સીપાહોએ વીરતા વિશેષ
 બતાવી કેમકે તેઓ માનતા હતા કે અમે અમારા અંગ્રેજ રક્ષકોને
 માટે આજ સુધીમાં દેશનો જેટલો વધુ ભાગ હસ્તગત કર્યો છે તેવીજ
 રીતે સીખ સેનાને પણ મારી હાવીશું. પરંતુ તેમનીએ માન્યતા ખોટી
 પડી. અને તેમને પોતાની જુલ્મ માલમ પડી. એવું કહેવાય છે કે
 અંગ્રેજોનો મુખ્ય સેનાપતી આ દ્રખ નીહાણી અજયપીમાં ગરકાવ થઈ
 ગયો અને વિચારવા લાગ્યો કે ઓહો ! સેનાપતીની ગેરહાજરી છતાંએ
 અંગ્રેજ સેના સામે શીખ સૈનિકો ટકર ઝીલી રહ્યા છે ! શીખોના
 હુમલાઓથી અંગ્રેજ સેનાના વીર સૈનીક વીભાગમાંના માથુસોને
 પાછળ હટીને પોતાના પ્રાણ બચાવવા પડતા જોઈ પોતાની સેનાને પુનઃ
 લગાઈના સ્થાન ઉપર મોકલવા માટે અંગ્રેજ સેનાપતીને બારે મુશ્કેલી
 સહન કરવી પડી; શીખોની લડાયક પ્રાર્થકુશળતા અને વીરતા નીહાણી
 અંગ્રેજ સેના મોહ વશ થઈ અને કાંતો આગળ વધી એટલે સુધી
 કહેવા પણ લાગ્યા કે શીખ વીરોના પરક્રમથી તો અંગ્રેજ સૈન્યના
 યોદ્ધાઓની આંખો ઉપર એવું અધાર ફેલાઈ ગયું કે જોયી
 તેમણે પોત પોતામાંજ એક બીજા ઉપર જાણીઓનો મારો ચલાવી
 દીધો અને શીખ સેના ઉપર સંગીન લઈ ધસારો કર્યો અને તેથી

શીખ સેના ટકી શકી નહીં. સેનાપતી વીનાની શીખ સેનાએ આ સમયે પણ પોતાની યુદ્ધ કુશળતાનો પરીચય યથાર્થ રીતે કરાવ્યો અને પાછા હઠતાં હઠતાં પણ શીખ સેના આમતેમ વીખરાઈ તો નહીંજ ગઈ; પરંતુ ઉલટી પોતાની અનુપમ વીરતાથી અડધો કોસ દુર સુધી પણ શત્રુઓનાં કલેજાં વીંધતી નાખતીજ રહી! રાત્રીનો સમય થતાં એ દીવસનું યુદ્ધ બંધ થયું. આ લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાના ૮૭૨ માણસો માર્યા ગયાં. સુપ્રસીદ્ધ અંગ્રેજ યોધો સર રોબર્ટ સેલ અને સેનાનો અધ્યક્ષ કંસખીલ હંમેશને માટે નીંદ્રાવસ થયો. લડાઈમાં જો કે શીખોની ૧૭ તોપો અંગ્રેજોને હાથે ગઈ હતી પરંતુ શીખ સેના ના યોદ્ધાઓ અંગ્રેજોથી અધીક ધાયલ અગર મૃત્યુને આધીન તો નહોતા થયા. બહુધા અંગ્રેજો કરતાં શીખ સેનાની ખુવારી ઓછી થઈ હતી. કરનલ મેલીન્સ સરખો નીચપક્ષપાત ઇતીહાસ લખનાર પણ લખે છે કે એમાં તો કાંઈજ સંદેહ નથી કે મુઠકીની લડાઈમાં વીજ્ય દેવીએ સંપુર્ણ અંશે અંગ્રેજોનું શરણુ લીધું હતું. એ વાતની સાખીતી અંગ્રેજોના કાર્યથીજ મળે છે. એ રાત્રે બીજું કંઈ પણ ન કરતાં અંગ્રેજ સેના લીટલર સાહેબની ફાજમાં એકત્ર થવા માટે નીકળ્યા બની, દુશ્મન પ્રત્યે દયા અને ઉદારતાથી વર્તવાનું તો માત્ર કેવળ હોંદુ જાતીના લલાટમાંજ લખાયલું છે અને એ હોંદુ જાતીનેજ શતરુ પ્રત્યે ઉદારતાથી વર્તવાનું શીક્ષણ મળેલું છે. આ વિશ્વમાં એવી ઘણીએ હોંદુ જાતીઓ છે કે જે પોતાના તાબામાં આવેલા દુશ્મન પ્રત્યે દયા અને ઉદારતાનો વર્તાવ કર્યા શીવાય ન રહી હોય શીખોએ પણ હોંદુઓના આ સ્વાભાવીક નીયમનું આ લડાઈમાં પરીપુર્ણ પાલન કર્યું. અંગ્રેજ સેનાના જે લડવૈયાઓ મુઠકીની લડાઈમાં શીખોએ કેદ

પકડેલા હતા તેમના પ્રતી શીખોએ ધણીજ અચ્છી રીતે પોતાની ઔદાર્યતા બતાવી. શીખોના કબજામાં લેફ્ટેનન્ટ બીડલક નામનો એક ગોરા કેદ પકડાયો હતો. શીખ સીપાહીએ તેને પોતાના ઉપરી સમક્ષ રજુ કરતાં શીખ અફશરે તેને સુરક્ષીત પહોંચાડી દેવા માટે તેની બેડીઓ તોડી નાંખાવી અને હસ્તે વઢને એમ કહીને છોડી દીધો કે શત્રુ પાસેથી હમો કોઈ રીતે વેર લેવા નથી ઇચ્છતા, તમો તમારી સેના મધ્યે રહેલથી પહોંચી જવ- અને લડવા માટે તૈયાર થઈ જવ. બદલો લડાઈના મેદાનમાં લેવાશે. શીખોના આવા ગૌરવ યુક્ત સહવ્યવહારથી સાહેબ બહાદુરના મનમાં જરા એવી શંકા ઉદભવી કે રખેને માર્ગમાં શીખો તેને મારી તો નહીં નાંખે ? ! સાહેબની ઉક્ત પ્રકારની આશંકા નીહાળી એક શીખ પોતાના વડાનો હુકમ લઈને શીખોની છાવણીથી પાંચ ગાઉ દુર અંગ્રેજની છાવણી નજીક તેને મુકી આવ્યો. શીખોના આ પ્રકારના ઉદાર વ્યવહારથી તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીજ એટલા બધાં મોહ મુગ્ધ થઈ ગયા કે લેફ્ટેનન્ટ બીડલકને ફરી પાછો શીખોની સામે લઈવા નહીં મોકલ્યો. મેજર મેકગ્રાગરે લખ્યું છે કે મુદકીની લડાઈ પછી એક વખત કેટલાક અંગ્રેજો રસ્તો ભુલી જઈને શીખોની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. શીખોએ તે ગોરા શીપાહોની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું અયોગ્ય વર્તન નહીં ચલાવતાં એકેક રૂપીઓ તેમને વાટ ખરચી માટેનો સામો આપીને તેમને વિદાય કર્યા. માત્ર હાંદુ જાતી સીવાય આ દુનીઆમાં કોઈપણ બીજી એવી જાતી છે ખરી કે જે પોતાના લાભમાં આવેલા શત્રુ પ્રતી આવું સુંદર ઔદાર્યતા બહુ વર્તન ચલાવીને પ્રસંસનીય વ્યવહાર રાખે ? !

૨૧ મી ડીસેમ્બરે મુખ્ય સેનાપતી ગદ્ ગહાદુરે પોતાની સેના લીટલર સાહેબની સેના સાથે જોડી દીધી. લીટલર સાહેબના હાથ હેઠળ શીરોજપુરમાં ૮૦૦ સૈનીકો હતા. લીટલર અને ગીફના વડપણ હેઠળની બંને સેના ભેગી થઈ અને તેથી ૧૮ હજાર સૈનીકોની અંગ્રેજ ફોર્સ બની, જેની સાથે ૬૫ તોપો હતી. આ પ્રમાણેની આ મોટી યોજના કરીને શીરો શહેર પર ચઢાઈ કરવાના હેતુથી તેઓ નીકળ્યા. ભારતના તે સમયના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીને પોતાના માન મરુતખાની કાંઈપણ પરવાહ નહીં કરતાં મુખ્ય સેનાપતી ગદ્ની સલાહ અનુસાર એક સૈનીક ઘળતો જોખમદાર ઝોંધો રવેચ્છા પુર્વક સ્વીકાર્યો. આવા સખખોથી સૈનીકોની ઉર્ધ્ધ લોર્ડ હાર્ડીને વધુ પ્રમાણમાં વધારવા શકતીવાન થયો. મુઘલની લડાઈ પછી શીરો શહેર ઉપર રણ ચંડીનું તાંડવ નૃત્ય ચલુ. શીખો પણ અતીશય ભારે ઉત્સાહથી સામેલ થયા. વીજય પ્રાપ્ત કરવો અગર તો રણક્ષેત્રમાં રણચંડીને પ્રસન્ન કરી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે આત્મ સમર્પણ કરવું એજ શીખોનો ઉદ્દેશ હતો આ ઉદ્દેશને લઈને તેમણે શીખોએ કહીન વ્યુહની રચના રચી. અંગ્રેજ સેનાએ વારંવાર હસારા કરી તોપોના ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવ્યો છતાં પણ શીખોની વ્યુહ રચના જસપણુ બેદાઈ તો નહીંજ એટલુંજ નહીં પણ જરા હાલી સરખી પણ નહીં. આ વખતે શીખોએ પણ તોપોના ગોળા છોડવા શરુ કર્યા. અને તે ખાલી પણ ન ગયા. શીખો તરફથી અગ્નીની વૃદ્ધી સમા છુટતા ગોળાથી અંગ્રેજોની તોપો નરમ પડવા લાગી. અને તેમના દારૂગોળાથી ભરેલી ગાડીઓ શીખોના મારાથી ભાંગી નાસ પામી જઈ દારૂગોળાનો જંડાર સગળી ઉઠવાથી અંગ્રેજ સેનાના યોદ્ધાઓની ખુવારી થવા લાગી. પરંતુ અંગ્રેજ સેનાના બહાદુર

સૈનીકો આ આપત્તીથી જરાપણ ગમરાયા નહીં તેમણે લડાઈના મેદાનમાં પોતાની પીઠ ન બતાવી. પરંતુ શીખ સેનાના મારા સામે અચળ પર્વતની માફક ખડા રહ્યા; બારે ગમધોર યુદ્ધ ઝામ્યા પછી સંધ્યાકાળ થયો અને રાત પડતાં પડતાં અંગ્રેજ સેનાનો વ્યુહ ટુટી ગયો. બ્રિગેડીઅર જનરલ લીટલરને પોતાની સેના સહીત લડાઈના મેદાનમાંથી નહાસી છુટવું પડ્યું. બાલસ સાહેબની બે પલટણોને ગીલબર્ટ આલી-તની ફાળથી બનેલા વ્યુહની અંદર નહાસી છુટી પોતાના પ્રાણની રક્ષાએ આશરો લેવો પડ્યો. માત્ર ગીલબર્ટની એકલી આલીત સેનાજ પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ટ ન થઈ; વ્યુહના આ બાગમાં મુખ્ય સેનાપતી ગદ્ અને ગવરનર જનરલ લોર્ડ હારડીજ હાજર હતા. લોર્ડ હારડીજ અંગ્રેજ સેનાની આ અસહ્ય દશાથી વાકેફ થઈ ગયો. અને તેથી તેણે એવી પ્રતીજ્ઞા તેજ ધડીએ લઈ લીધી કે આ યુદ્ધમાં કદાચ પોતાના પ્રાણ પણ સમર્પણ કરવા પડે તો કરવા અચવા, તો વીજય પ્રાપ્ત કરી અંગ્રેજોના ગૌરવને બંધારવું ત્યારે ખીજી બાજુ શીખોની તોપ પ્રતી ક્ષણે ગોળા છોડી આગના તણુખા ઉરાડતી અંગ્રેજ સેનાના વીર સીપાહોના પ્રાણનો કચડા મુ કાઢી રહી હતી. લોર્ડ હારડીજ આ સમયે પોતાના પ્રાણની પણ સ્પૃહા ન કરતાં જીવ પર આવીને પોતાની સાથે પોતાના કેટલાક સાથીઓને લઈને શીખોની તોપ સમીપ દોડી પહોંચ્યો અને એકદમ ખીલા ઠોકીને તેનું મોંહ નાંચ કયું.

નિશ્વાસધાતક દેશદોહી શીખ સરદારોએ પોતાની ચાલચાલ અહીં આં પણ બતાવી તેઓ આ સમયે પોતાની માતૃભૂમીનો દોહ કરવાના કૃત્યનો પરીચય કરાવ્યા સીવાય ન રહ્યા. લડાઈના સ્થાન ઉપરથી થોડેક અંતરે શીખ સેનાનું એક દળ ઉજું હતું તે સૈનીકદળ પણ બે

ખના આ સ્થાનપર આવીને મળી ગયું હોત તો એમાં સંદેહ નથી
અંગ્રેજ સેનાનો એકપણ ચોધો જીવતો રહ્યો હોત ! ખરી વાત
એ છે કે શીખો અંગ્રેજો સાથે લડી રહ્યા નહોતા; પરંતુ તેઓ
નાના ભાગ્યની સાથેજ લડી રહ્યા હતા. વિશ્વાસઘાતકી બેવડા નીમક
માં લાલસીંહિ આ સમયે પોતાના હાથ હેઠળની
માને લડવાને માટે હુકમ નહીં આપ્યો. કારણકે એ કુલાંગારે
આ લડાઈમાં પોતાનોજ સીદ્ધાંત સ્થીર કરવાનું નિર્માણ
કું હતું. શીખ સેનાના અનેક વીરોએ દૂર ઉભેલા સીપાહોને
ઢાવવા આગ્રહ કર્યો પરંતુ વિશ્વાસઘાતી દગાખોર સેનાપતી
સીંહિ જવાબ આપ્યો કે આ સીપાહો ઉપર પણ અંગ્રેજો ધસારો
વાના છે.

ખીજે દીવસે પ્રભાત થતાંજ ફરીને યુદ્ધનું નામનીશાન ન રહ્યું.
જ આલ્હાદજનક હૃદયને ખુશ કરનાર સૂર્યનાં કીરણો પુટાંની
થેજ અંગ્રેજોએ પોતાને મળેલા વીજ્યને લઈને આનંદના ધ્વનીથી
કાશ મગમવી મુક્યું. આ વખતે અંગ્રેજ સેનાએ લાલસીંહની સેનાની
ખીજ ખરાબ દશા કરી. આ દશા જોઈને દેશઢોહી તેજસીંહ હસ્તકની
માં કે જોને તેજસીંહિ ઝોડર આપેલો નહીં કે જે તેજસીંહ આધીન
માં તે સેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈ; અંગ્રેજ સેના તેની સાથેજ ચમકી
ખરાઈ ઉઠી, વીજ્યલક્ષ્મી શીખોનેજ પ્રાપ્ત થવાની હતી એવા સમય
ર તેજસીંહ પોતાના નીચ સ્વભાવનો પરીચય કરાવ્યા સીવાય ન
યો. તેણે પોતાની કુટીલતા યથેચ્છ બતાવી અને એવી રીતે કે
સતી અંગ્રેજ સેનાની પુઠ પકડતી પોતાની સેનાને જોડે રોકી
નહીંજ, પરંતુ પોતેજ યુદ્ધક્ષેત્ર છોડીને નહાસી છુટ્યો અને પોતાની

સાથના સીપાહોને પણ પોતાનાજ જેવા બનાવી દીધા! હાથ ! જે શીખ સેના વીજયની મહત્વકાંક્ષાથી મસ્ત થઇ રહેલી હતી તેને પોતાનાજ વીશ્વાસઘાતી સેનાપતીઓના દૂષ્ટત્વોને પરીણામે વીજયની વર-માળ જે પ્રાપ્ત થએલી હતી તેનાથી હાથ ધાઈ નાંખવા પડ્યા ! અંગ્રેજ સેના પોતાના હસ્તકનો દારુગોળો ખુદી ગયો હતો તેથી પાછળ હઠી ગઈ હતી. ઝેટલે એ સમયે જો તેજસીંહ દગો કરને નહીં તો જરૂર વિજય શીખોના ભાગ્યમાંજ લખાએશો હતો; પણ તેજસીંહ ની અંતઃકરણની ઉમેદ તો શીખ સેનાનો નાશ કરાવવાનીજ હતી તો પછી શીખ સેના આ યુદ્ધમાં કેવી રીતે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે અને શીખોને વીજય પણ મળે? શીખ સેનાપતીઓની માફક અંગ્રેજ સેનાના સેનાપતીઓ અસાવધ કે ગાફેલ નહોતા. તેઓ તો પોતાના દેશ અને જાતીના ગૌરવ અને પ્રતીષ્ઠા માટેજ લડી રહ્યા હતા. શીખ સેનાને લડાઈનું સ્થાન છોડી નહાસભાગમાં પડતી નીહાળ્યા પછી અંગ્રેજો કેમ ગાફેલ રહી શકે ? તેમણે લડાઈનું સ્થળ છોડી નાસી જતી શીખ સેના ઉપર જળરો ધસારો કરીને વીજય પ્રાપ્ત કરી લીધો; એમાં તો સન્દેહજનક છેજ નહીં કે અંગ્રેજોએ આ યુદ્ધમાં કાંઈ વીજય પ્રાપ્ત કર્યો નહતો. પરંતુ એ વીજય તેમને તો હાર કરતાં પણ અતીશય મોંઘો પડી ગયો હતો. શીખોની ૭૦ તોપો અને શીખ રાજ્યના કાંઈએક સ્થાનો અંગ્રેજોને હાથ જોડે આવ્યાં હતાં પરંતુ આ લડાઈમાં તમામ અંગ્રેજ સેનાનો સાતમો હીરસો રણચૂંડીએ ધારણ કરેલા પ્રચંડ હુતાશનીમાં સ્વાહા થઈ ગયો હતો. આ રીતે સેનાનો સાતમો ભાગ લડાઈમાં સ્વાહા થઈ જવાથી અંગ્રેજોના કોપની સીમા ન રહી ! તેમણે શીખો પાસેથી

એનો બહોલો લેવા નિમ્ન્ય કર્યો. અંગ્રેજ સેનામાં ભરતી કરીને તેને જોકે મોટી તો બનાવવામાં આવી, પરંતુ દારખાતું અને તોપોની ન્યુનતાને લઈને કેટલાએક દીવસ સુધી લડાઈ કરવાનો વીચાર અંગ્રેજોએ બંધ રાખ્યો. આમ અંગ્રેજોને નરમ પડેલા જોધને શીખોમાં વળી પાછો પહેલાં કરતાં પણ વધુ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો, અને પુનઃ લડાઈમાં ઉતરવાનાં આશયથી સતલજની આ પાર તેઓ ઉતરી આવ્યા. શીખ સેનાને ઘડી આવેલી જોધને અંગ્રેજો ધણીજ ગભરાટમાં પડ્યા, કારણકે એ વખતે પંજાબની સરહદ ઉપરની તેમની સ્થિતિ ધણીજ ખરાબ હતી. થોડા વખત આગમ્ય જો અંગ્રેજો કલમના ગોદાથી શીખ સરદારોના રાજ્યને પોતાની સત્તા હેઠળના તરીકે ઓળખાવતા હતા તેજ શીખ રાજ્યો અંગ્રેજોને મદદ કરવાને તૈયાર થયા નહોં. ધરમકોટ ઉપરાંત ખીજા કેટલાક નાના નાના કિલ્લા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી ગયા હતા. સને ૧૮૪૬ની તા. ૧૭મી જાન્યુઆરીના દીવસે ધરમકોટ તરફ એક અંગ્રેજ સેનાની ઓએક મોકલવામાં આવી; એવા હેતુથી કે શીખ લોકો જો લડાઈ ઝઘડામાં રોકાઈ જાય તો અંગ્રેજોનો અસખ્યાત તેમજ માલ મિલકત તે લુટી શકે નહિ. શીખોની એક ફાજની સાથે આ ટુકડીને મેળાપ થઈ ગયો. શીખોની આ ટુકડી રણજેરસિંહની સરદારી હેઠળ હતી. શીખોની ટુકડીએ અંગ્રેજોની આ ટુકડીને મારીને નસાડી મુકી; પરંતુ જોખ ખીજા સેનાપતિઓએ ફગો કરી વીસ્વાધાત કર્યો તેમ રણજેરસિંહે પણ પોતાની કુટિલતા અને વિસ્વાસઘાતકતાનો પરીચય મથેચ્છ કરાવી દીધો. આ પછી અલીવાલમાં શિખ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ થઈ. આ સમયે શિખ ગોલંદાજોએ બંદુજ બહાદુરી તો બતાવી; પરંતુ બાબદેવીએ આ લડાઈમાં પણ શિખોને

યશ ન આપ્યો ! કેમકે બાળ્યદેવી તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઇ નહોતી. આ લડાઇમાં શીખોએ અરાધ અત્રિજોને કેદ પકડ્યા; જોકે શિખોએ તેમની સાથે વર્તન તો સારી રીતનું રાખ્યું હતું.

વચમાં વળી ખાલસા સેનાએ એક બીજી જીલ કરી અને તે જીલને લઇને તેમણે પોતાના પગમાંજ પોતાની કુહાડી મારી. વાંચકને યાદ તો હશેજ કે જવાહરીસિંહના મૃત્યુ પછી પંગળમાં કોઇ પ્રધાન થયો નહોતો. અલીવાલની લડાઇ વખતે જંબુના રાજા ગુલાબસિંહને મંત્રી નિમત્તમાં આપ્યો. ખરું જો કહીએ તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી કે ગુલાબસિંહને પ્રધાન બનાવવામાં પોતાના હાથેજ પડેલા ઘા ઉપર નિમક નાંખવા જેવું થયું. ઠગને ઘેર ઠગ પરાણો ! ગુલાબસિંહ પણ દગાખોરી અને હરામખોરી કરવામાં કાંઈ લાઝસિદ્ધ, તેજ સિંહ કે રણજોરસિંહથી કાચો પોતો નહોતો, એટલે તે પણ દેશદોષી થવામાં ન ચૂક્યો ! અત્રિજોની સાથે લડાઇ જાહેર થઇ તેજ વખતે પંગળના પ્રધાન થવાનું તેણે સ્વીકાર્યું. ખાલસા સેના જોકે જમ્યુનરેશ ગુલાબસિંહ પ્રત્યે ધીકારની નજરે નીહાળતી હતી પરંતુ તેની ધીરતા વીરતા અને જ્ઞાનથી બધા લોકો જ્ઞાન હતા, ખાલસાં સેનાએ ખાલી પડેલા પ્રધાનપદ ઉપર તેમને બેસાડ્યા. ગુલાબસિંહનું પ્રધાનપદ ઉપર નીમાવું એ શિખોને માટે તો જેમ હુજતો માણસ ખહાર નિકળવા માટે તણુખલાને પકડે તે મિશાકજ હતું. કિંદનો વાઘસરોય લોડ હાર્ડીજ શિખો સાથેના યુદ્ધનું પરિણામ જોઈને ધણેજ ગભરાઇ ઉઠ્યો હતો. તેણે ગુલાબસિંહને એવી મતલબનો એક ખાનગી કાગળ લખીને મૈત્રી કરી કે ન્યારે અત્રિજો શીખ સેના ઉપર બળ કરે ત્યારે શીખ સેનાપતીઓ સેનાથી અલગ થઇ જાય અને એ રીતે શીખોની હાર થાય તો

લાહોર ફરખારના પરાજીત સૈનીક વીરોનો નીકાલ થઈ જાય અને તેથી સતલજ પાર આવી રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરવાને અંગ્રેજોને કાંઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી સહન કરવી નહીં પડે. ગુલાબસીંહ આ પ્રતિજ્ઞા કરી અને બધા શીખ સેનાપતીઓએ પણ તેનું અક્ષરસઃ પાલન કર્યું અને રણજીતસીંહની પાછળના લાલસીંહ, તેજસીંહ વીગેરે સેના નાયકો પણ મજબુત શીખ સેના સહીત ખીજ વખતે સતલજની પેલે પાર હતરી પડ્યા. આ સમયે અંગ્રેજ સેનાની બહુજ કંગાળ સ્થિતિ હતી. તેમની પાસે ન તો લડાયક સામગ્રી હતી કે ન તો માણસોનું જળ હતું, કે ન તો દારૂગોળો હતો. આ સમયે શીખ સેનાપતી તરફથી જે આ કંગાળ અંગ્રેજ સેના ઉપર ચઢાઈ થઈ હોત તો અંગ્રેજોની જે મદદ દીલીથી આવી રહી હતી તેને પણ તેણે હસ્તગત કરી લીધી હોત અને શીખ યુદ્ધનો ઇતીહાસ કાંઈક જુદાજ રંગમાં રંગાયો હોત ! પરંતુ ભાવિ નીર્માણુ યએલું તે કેમ મીઠ્યા યાય ! પરમાત્માને એમ થવું કદાચ રુચતું પણ નહીંજ હશે એટલેજ શીખ સેનાના નાયકોની ખુદી ઉપર સ્વાર્થનાં ભયજીન કાળાં વાદળાંઓ છવાઈ ગયાં અને તેને પરી-ણમેજ પંજમનું સર્વ નાશ પામ્યું.

છેલ્લે કેટલીક નાની નાની લડાઈઓ પછી શીખો અને અંગ્રેજો વચ્ચે આ ઇતીહાસ પ્રસીધ્ધ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં સ્વતંત્રતા દેવીએ હંમેશને માટે શીખોથી વીઘાયગીરી લઈ લીધી. પરમાત્મા જેને દારૂજુદ્ધે દેવા ઇચ્છે છે તેની મતિનું પહેલેથીજ હરણુ કરી લે છે તેજ મુજબની ધટના આ શીખોના સંબંધમાં પણ થઈ. જ્યાં શીખ સેના-પતીઓ સેના ચાંદીના ઝવમધાટની લાલચમાં લપટાઈને પોતાની જન્મ-જુગીની સ્વાધીનતા વેચવાના નિશ્ચયમાં મશગુલ બન્યા હોય ત્યાં શીખ

સેના પોતાના સેનાપતિઓના સ્વાર્થ અને સિંધાસઘાતકપણાને સમજવા અશક્ત નીવડે તેમાં નવાઇ જેવું થું હતું? ખીજી લડાઇઓની માફક સોખરાવના ચુંદની ધટના પણ એજ બની. અલીવાલની લડાઇમાં વિજય મળવાથી અંગ્રેજોના આનંદનો પાર ન રહ્યો. દીલ્હીને માર્ગેથી જોઇતી વસ્તુઓ અને લડાયક સામગ્રીઓ મળવાથી તેમજ વિશ્વાસઘાતની શીખ સેનાપતિઓના દેશ પ્રત્યેના વિશ્વાસઘાતથી તે વધારે ઉત્સાહી બન્યા અને લડવા તૈયાર થયા.

શીખો વખતો વખત પોતાના પક્ષમાં લડાઇનું પરીણામ નિપરીત આવતું જોઇ નીરાશામાં ગરકાવ થવા માંડ્યા. આ સમયે નીરંતસાહી શીખોના ઉત્સાહમાં વધારો કરવા માટે એક વૃદ્ધ બહાદુર વીર કેસરી ખાલસા સેનામાંથી મોખરે આવી ખડો થયો. આ મહાપુરુષ તે ખીજે કોઇ નહી પણ મહારાજ રણજીતસીંહનો ગોદીઓ અને વીર કેસરી નૌનીહાલસીંહનો સસરો. અને અટારીનો સરદાર સ્થામસીંહ હતો. વૃદ્ધવસ્થામાં પણ સરદાર સ્થામસીંહની નસોમાં પોતાની જન્મભુમીની સ્વતંત્રતાના રક્ષણાર્થે સંજીવની શક્તિનો સંચાર થઇ ગયો. તેની રજેરગમાં પોતાના દેશના સનમાનના રક્ષણાર્થે રક્ત વહન કરી રહ્યું. તેણે પોતાની તેજસ્વી વીરતા જરી વાણીથી શીખોના ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો અને એવી બીજમપ્રતીજ્ઞા કરી શીખોને કહ્યું કે “આવો, ખાલસા વીરો આવો, અને દેશના હિતાર્થે સતર સાથે લડવા તૈયાર થાવ. હું પણ તમો સાથે રણસ્થળમાં લડીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ. હૃદયના રક્તને ચુંદના રણાંગણમાં રોળી ગુર જોર્જીસીંહના આત્માને પ્રસન્ન કરી ખાલસાના ગૌરવને વધારીશ” કેવળ મુખથીજ આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને આ વૃદ્ધ સરદાર સ્થામસીંહ શાંત રહ્યો નહીં, પરંતુ લડાઇના મેદાનમાં પહેલેવા પોતાના પત્રીત ધર્મપુસ્તક

અંધ સાહેબને પોતાના હાથમાં લીધું અને તેને નમન કરી એવી કઠોર પ્રતીજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી યુદ્ધના મેદાનમાંથી પાછો હઠીશ નહીં. આની કઠોર પ્રતીજ્ઞા કરીને સફેદ કંઠમાં સળગેલ સફેદ ઘોડા ઉપર આરઠ થઈ આ વૃદ્ધ વીર સરદાર સ્વામ-સીંહ લડાઈના મેદાનમાં ખડો થયો. ત્યાં જવા આગમ્ય તેણે પુનઃ ખાલસા સેનાના વીર યોદ્ધાઓને અંદેશીને કહ્યું “ખાલસાના પુત્રો, પરાધીન થવાની અપેક્ષા રાખવા કરતાં મૃત્યુની સાથે આર્સીખન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. માટે મૃત્યુની સાથે બેઠવાને તત્પર રહેજો” બસ, પછી શું, ગુરૂ ગોવિંદસીંહના મંત્રથી દીક્ષીત થએલી અને પંજાબ કેસરી રણજીત-સીંહના રણનીતીપણથી અલંકૃત થએલી શીખ સેના “સત શ્રી અકાલ, વાહ ગુરૂજીના ખાલસા, વાહ ગુરૂજીની ફતેહ”નો જપનાદ કરતી પુરવેઝથી અગ્રેજ સેના સાથે બેટો કરવા માટે આગળ વધી. સરદાર સ્વામસીંહે યુદ્ધમાં બારે હોર્સ અને વીરતાથી પોતાની દેશભક્તી બતાવી. સેનાના પ્રત્યેક ભાગમાં તે પોતાના સફેદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને ધુમતો રહી પ્રત્યેક સીપાહીને ઉત્સાહી કરતો રહ્યો. અંતમાં જ્યારે તેણે જોયું કે હવે તો બધું ફના થવામાં કાંઈપણ વીલંબ નથી ત્યારે તેણે અગ્રેજ સેનાની ૫૦ મી રીજીમન્ટ ઉપર હથોડો કરવાને માટે હવામાં તલવાર લઈ ધુમતા એક વીર યોદ્ધાની માફક ધુમકા મંડી, નીડરતાથી આગળ વધવાનું શરૂ કરીને પોતાના સાથીઓને પણ આગળ વધવા કહ્યું. વૃદ્ધ સરદાર સ્વામસીંહને આગળ વધતો જોઈ તેના પગાસ સાથીઓ તેની પાછળ આગળ વધ્યા, પરંતુ પહેલાં તે બધી અગ્રેજ સેનાનું આક્રમણ સહન થઈ શક્યું નહીં. અને સતલુજ નદીમાં જઈ પડ્યા. સરદાર સ્વામ-સીંહના શરીરમાં સાત ઝાળાઓ જઈ પડેલી જેને લઈને તેનો જીવન

દીપક-પવિત્ર આત્મા હંમેશને માટે જુગાપ ગયો પરંતુ આ વિશ્વમાં
તો અનંત કીરતી સરદાર સ્વામીસીંહ પોતાની પાછળ મુકતો ગયો.

સોળરાવની લડાઈમાં શીખોનું બધું નાશ પામ્યું. તેમનો અપૂર્વ
હત્સાહ અને પ્રયત્ન પ્રાકૃત કંઈ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યું નહીં.
વિશ્વાસઘાતી લાલસીંહ અને તેજસીંહ આ લડાઈમાં શીખોને ફના
કરાવ્યા. લાલસીંહ અંગ્રેજોને સોળરાવની લડાઈમાં શીખોના પડાવનો
તમામ હેવાલ લખી મોકલ્યો. અંગ્રેજોને તેણે લખ્યું હતું કે “આ
યુદ્ધનો સેના નાયક જોકે તેજસીંહ છે, પરંતુ તેનાથી ડરવાલું
કંઈ કારણ નથી. તેજસીંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં દ્રઢ થએલો છે અને તે
યથાશક્તિ બને તેટલો લાભ અંગ્રેજોને મળે એ પ્રમાણે કારોણ કરશે.
હું ઘોડેસ્વાર સેનાની જોખમદારી લઈ આમતેમ રોકી રાખીશ. એ
પછી અંદરની શીખ છાવણીના દક્ષીણ ભાગની જે ખરાબ સ્થિતિ
અને તેની એ બાબતની દીવાલ જે ધણીજ ખરાબ રચાયેલી હતી
તેનું વર્ણન કર્યું હતું.” અંગ્રેજોને શીખ સેનાપતિ પોતાની છાવણીના
આઠલા સમાચાર મોકલી ચૂપ ન રહ્યા, પરંતુ તેમણે વધું વિશ્વાસ
ઘાત શીખો સાથે તો એ કર્યો કે તોપચીઓને ગોળા ફેંકવા માટે દારૂ
ગોળો આપવો પણ બંધ કર્યો; માત્ર આઠલાજ અત્યાચારથી આ દુરાચારી
પાપાત્મા જાતીઠોઠી તેજસીંહ સંતુષ્ટ ન થયો. પરંતુ તે પોતાની મોટી સેના
લઈને લડાઈના મેદાનમાંથી નહાસી છુટ્યો અને બાકીની સેનાને નહસા-
ડીને બળ બેગું કરી પુનઃ સતર ઉપર હુમલો થવા ન પામે તે માટેની
તેણે પેરની કરી. સોળરાવની શીખ સેના અને શીખ રાજ્યના મધ્યમાં
ના સતલજ નદીપરના પુલને તોડી નાંખાવ્યો. શીખસેના પાસે પોતાના
દેશની રક્ષાર્થે લડીને મરવા સીવાય બીજો કોઈ ઉપાયજ રહેતો નહીં.

પરંતુ લડવું તે શી રીતે ? લડવાનો હુકમ કરનાર સેનાપતીજ નહોતો. દારગોળાની ગેરહાજરીને લઈને તોપ અને ખંડોએ બંધ પડી હતી તેથી પણ શીખો નિરાશ તો નહોંજ થયા; તેમણે જુદા સરદાર સ્થામસીંહની આજ્ઞાથી પોતાની અતુરંગીણી સમરોરનો આગ્રેજ લીધા. પણ તલવારનું બળ તોપોના ગોળાની સામે તે ક્યાં સુધી ટકી શકે? છેલ્લે આઠ હજાર શીખ સીપાહો પોતાની માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાને માટે એ દીવસે લડીને અમરપદ પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગે સંચર્યા. આ વીર શીખોએ અગ્રેજ સેનાના ઘેરામાં આવીને પોતાના પ્રાણો માટે હ્યા કે બીજા માંગી નહોં. ઇતીહાસ પ્રસિદ્ધ સોબરાવની લડાઈની ઘટના આ રીતે બની; વળી આ લડાઈની સમાપ્તીની સાથેજ પંજાબની વાસ્તીઓને તેમની સ્વતંત્રતાના નાશની સુખના પણ મળી ગઈ. સોબરાવની આ લડાઈમાં અગ્રેજ સેનાના બે હજાર આરસો ત્યાસી સીપાહો મૃત્યવશ થયા.

અકરણ ૪ થું

સુલેહ અને વ્યવસ્થા

સો સોબરાવના યુદ્ધમાં વીજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ અગ્રેજોને કળ ન વળી, થોડા વખત વિઠાંતી મેળવી લીધા પછી થોડી અગ્રેજ સેના લઈ સતલજ નદી એળંગી. બીજા બાકી સૈન્ય લઈને બીજે દીવસે લોહ હારડીને પણ પહોંચા સૈન્યની પાછળજ ફર્ય કરી દીધી અને ત્રણ દીવસમાં હાસુર નજ પહોંચ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ ની ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીના દીવસે તેણે એક બહેરનાલું પ્રસિધ્ધ કર્યું. આ બહેર નામામાં તેણે બજાવ્યું હતું કે 'અગ્રેજોનો વિચાર પંજાબના રાજ્યને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેવાનો નથી પરંતુ શીખોએ કાલકરાવની

શરતોનો જે ભંગ કર્યા છે તેથી તેમને નસીબત-સજા, કરવાના હેતુથી પંજાબને અંગ્રેજો પોતાના હાથમાં રાખશે અને ભવિષ્યમાં સુરક્ષિત રાખવા માંડી અને સંભાળ રાખી લડાઈનો ખર્ચ વસુલ કરવા માટે શીખ રાજ્યના કેટલાક પ્રદેશ અંગ્રેજોની સત્તાને આધીન રાખવામાં આવશે. લાહોર રાજ્યે જે કાલકરારોનો ભંગ કર્યો તેની સજા તેને પુરેપુરી થવી જરૂરી છે, છતાં પણ સાહેબ બહાદુર દરબાર અને સરદારોને રાજ્યને સુધારવા માટેની તક આપવા ઇચ્છે છે. જેકે દરબાર અને સરદારોની સાલથી અંગ્રેજોના પરમમિત્ર મહારાજ રણજીતસીંહના પુત્રની આધીનતામાં નીરદોશ શીખ રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવા અંગ્રેજો અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે; પરંતુ જે શીખખતી અરાબક રહી બચવાને માટેના આ નવા નિયમને ન સ્વીકારશે અને પુનઃ અંગ્રેજો સામે લડાઈ જગાડવાની જે કાંઈ પણ તરેહની તૈયારી કરશે તો જે રીતથી પંજાબને નસીબત-સજા-કરવાને માટે અંગ્રેજોએ જે ભલાઈ વાપરી છે તેજ રીતથી સાહેબ બહાદુર સીંખોને નસીબત કરીને તેની વ્યવસ્થા કરી લેશે.”

આ જાહેરનામું જાહેર થતાં એમજ માની લ્યો કે પંજાબના ઉપર કેમ જાણે વિના વરસાદે આબ હુટી પડ્યો હોયની! તેમ જાણે રહ્યું! પંજાબીઓ ડોળા ફાડતા રહી ગયા. સોબરાવના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજો પંજાબમાં પોતાનો પગદંડો જમાવવા પ્રયત્ન કરશે એવી તેમને લેણ માત્ર પણ માંડી નહોતી; વળી જે કુળાંગાર અને દેશદોહીઓ સોના ચાંદીના ઝવઝવાટથી મોહ પામી ગયા હતા અને તેના મોહમાં તથા-ઇને પોતાના દેશને દમાખોર થયા હતા તેઓ પણ આ જાહેર નામાંથી દીગમુઠ થઇને વિચારમાં પડી ગયા. અને વિચારવા લાગ્યા કે અંગ્રેજો ને રાજધાનીમાં આવતા કોને પ્રકારે રોકવા! આવી વાત કરવામાં

જમુનો રાજ ગુલાબસીંહ મુખ્ય આજેવાન હતો. કાચુર સુધી તે રડતો કળતો અને શીર પડતો લોડ હારડીજ પાસે ગયો અને પંજાબમાં પ્રવેશ નહીં કરવાની પ્રાર્થના કરી; સાહેબ બહાદુરે ગુલાબસીંહની પ્રાર્થના પ્રતી ધ્યાન ન આપ્યું. છેલ્લે તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે જો મહારાજ હલીપસીંહને સાહેબ બહાદુર સમીપ લઈ જવામાં આવે તો વખતે સાહેબ બહાદુરનું દીલ ક્વચીત પીગળે અને પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાનું માંડી વાળે, ગુલાબસીંહ તથા બીજા કેટલાક સંરક્ષકો સાથે આ બાબદમાં ગોપી કર્યા પછી મહારાજ હલીપસીંહને સાહેબ બહાદુર સમીપ લઈ જવામાં આવ્યા સાહેબ બહાદુરે તેમને આદરભાવથી બેસાડ્યા પછી કહ્યું કે “પંજાબને અંગ્રેજ સમ્ય સાથે જોડી દેવા અમે ઇચ્છા રાખતા નથી. હલીપસીંહ પેતાના પીતાના રાજ્ય ઉપર બંધે રહે, પરંતુ સતલજના બધા મધ્યસ્થાનો અંગ્રેજોને હસ્ત મુકવા જરૂરી છે. ઉપરાંત વધારામાં દોઢ કરોડ રૂપિયા લગાડના ખર્ચના અંગ્રેજોને આપવા જોઈએ અને તે પણ આ કોલકરાર લાહોરમાં પ્રવેશ કર્યા પછીજ કરીશું, તે સીવાય તો નહીંજ,” આથી લાખાર ચઢને મહારાજ હલીપસીંહની સાથે ગએલા ગુલાબસીંહ અને બીજા સરદારો વીસે મોઢે ઝંખવાણા ચઢ પાછા ફર્યા.

સને ૧૮૪૬ ની ૨૦ મી ફેબ્રુવારીએ વિજયી અંગ્રેજો લાહોરમાં આવી પહોંચ્યા અને કુંવર હલીપસીંહને તેના પીતા પંજાબ કેસરી મહારાજ રણજીતસીંહના સીંહાસન ઉપર પુનઃ બેસાડ્યો. અંગ્રેજોએ લાહોરમાં બીજો દિવસે એક મોટો દરબાર ભર્યો. તેમાં લોડ હારડીજે પ્રખ્યાત કોહીનુર હીરા જેવાની પેતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી

ગુલાબસીંહ પોતે તે હીરો બતાવવા લાગ્યો જે જોઇ લોડ હારડીજ બહુજ પ્રસન્ન થયો. અને તમામ અંગ્રેજોને તે બતાવ્યો. અને તે પછી ત હીરો ગુલાબસીંહને પાછો સપુરક કર્યો. સોમરાવનના યુદ્ધમાં મળેલા વીજપથી મવરનર જનરલ લોડ હારડીજ અને પ્રધાન સેનાપતી ગફને ઈંગ્લંડથી લોડની પદવીથી નવાજવામાં આવ્યા.

લાહોર નીવાસીઓ મહારાજ હસીપસીંહને પુનઃ સીંહાસન ઉપર બેસાડવાની મળેલી વીધીથી સારી રીતે સમજી ગયા હતા કે હવે પંજાબ આમળના જેવું નથી રહ્યું. વીજપથી અંગ્રેજોને પાસેથી બાબર હસીપને આ રાજ્ય એક ભીક્ષાની આરક પ્રાપ્ત થયું છે. લાહોરમાં જઈને અંગ્રેજોએ આ પ્રમુખે રૂબ રૂબ બતાવ્યાથી લાહોર વાસીઓ સમજવા લાગ્યા કે અંગ્રેજોએ મોટી કપા કરીને શીખ સામ્રાજ્યને અંગ્રેજ રાજ્યમાં નથી જોડી દીધું. લોડ હારડીજ દુરદર્શી હોઈ હાથ લુદ્ધે ઉઠાર હતો. તેણે પંજાબને બીટીસ રાજ્ય સાથે નહીં જોડી દેવામાં પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યનો પરીપૂર્ણ પરીચય કરાવી દીધો. આવખતે અમરતસરમાં ૨૦ હજારની સંખ્યામાં શીખ સૈન્યની તૈયારી હતી. સોમરાવન લડાઈમાં હાર મળવાના સ્થળે સેના અત્યંત ઉત્તેજિત થઈ રહી હતી અને જો આ વખતે આવું ડાહ્યાપણ અને ઉદારતા ભરી વલણ લઈ પંજાબમાં જો શાંતી સ્થાપવામાં આવી ન હોત તો આ વખતે શીખ સેના પોતાને મળેલો અપમાનનો બદલો કાઢી પણ પ્રકારે લેવાને દૃઢ તાથી તૈયાર થઈ રહી હતી. પરંતુ લોડ હારડીજ તો આ સમય અને સંજોગથી સુવીઠિતજ હતો એટલે તેણે જોઈ વીચારીને સમજાવી લીધો અને પંજાબને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નહીં દેવાનું મહાપણ વાપર્યું. વળી લોડ હારડીજ આ વખતે જો પણ પાંચ મુઠે

હતો અને જ્યેષ્ઠ લીધું હતું કે માત્ર ખાતી પંજાબને અંગ્રેજ રાજ સાથે જોડી દેવાથી કાંઈ પતીજવાનું નથી પણ ખરેખર મુખ્ય કામ તો ખાલસા સેનાને શક્તીકીન કરવાનુંજ છે, કે જે ખાલસા સેનાએ અંગ્રેજોની અપાર હાની કરીને તેમને મુસ્કેલીમાં ઉતાર્યા. તેનું માનવું હતું કે આ શક્તીશાળી સેનાને નીરખળ કર્યા સીવાય બવિષ્યમાં સુખ ચેતથી પંજાબમાં અંગ્રેજોનું કામ નીરવીધે આણવું અસંભવીત હતું. ખાલસા દરબારના કાર્યવાહકો પણ લોર્ડ હારડીજના આ કાર્યમાં મદદગાર થયા. અંગ્રેજો કેલકત્તર અનુસાર લાહોર દરબારને વીસ હજારના પાચણ લક્કર અને ખાર હજારના ઘોડેસ્વાર સૈન્યથી વધુ લક્કર રાખવાની શક્તી રહી નહીં. ખાતી સેનાને તેનો ખગાર આપી અલગ કરી દીધાથી ફાજલ તોયો જે લાહોર દરબારની વધારાની હતી તે અંગ્રેજોને હાથ આવી. હવેથી ૩૦ તોપથી અધીક તોપ નહીં રાખવાનું લાહોર દરબારે હતું. તા. ૯ મી માર્ચે અંગ્રેજો સાથે પહેલા કેલકત્તર થયા. આ સંધી સંજોગે લલ્હીઆનામાં વાતચીત થઈ ચુકી હતી અને તેને લઈને સીખ દરબારને સતલજની દક્ષીણના બધા પ્રદેશો છોડી દેવા પડ્યા અને લલ્હીઆ ખરડવા દેહ કરોડ રૂપિયા આપવા શક્તીકીન હોવાથી એક કરોડના બદલામાં કાશ્મીર અને હજારો સહીતનો તેમજ સીંધનો મુખ્ય પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપી દેવો પડ્યો. ખાતી ૫૦ લાખ રૂપિયા કેટલાક દીવસ પછી આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ૨૦ હજાર પાચણ અને ૧૨ હજાર ઘોડેસ્વારની નવી સેના આ કેલકત્તર મુજબ રાખવાની બચસ્યા થઈ અને લાહોર દરબાર લખેલી સરતોથી અતીક સેના રાખવા સંચાકીન થયું. બ્યારે અંગ્રેજોએ પંજાબની અંદરના

વહીવટમાં કોઈપણ પ્રકારે માથું નહીં મારવા સ્વીકાર્યું." તેમજ જરૂર પડતાં આવશ્યકતા પ્રમાણે લાહોર દરબારને વખતો વખત સલાહ આપવાનું પણ નક્કી થયું. બ્રિટીશ સેના લાહોરમાં દરબારના ખર્ચે એક વરસ રહે અને તે દરમિયાન સીખ સેના લાહોરમાં ન રહે એવી જાહેરવણી થઈ. પંજાબના સરદારોએ લડાઈના ખર્ચના આપવાના નક્કી થયેલા રૂપિયામાંના બાકી રહેલા રૂપિયા એકઠા કરી આપી દેવા નીચત થયું, પરંતુ કેટલાએક સરદારોએ પોતાની પાસેથી રૂપિયા આપવા ના મરજી બતાવી જણાવ્યું કે હમો પાસે કાંઈજ નથી. હમારી તમામ ખીલકત નષ્ટપ્રાયઃ થઈ ગઈ છે, ત્યારે વળી કેટલાક એવા પણ સરદારો નીકળી આવ્યા કે જેમણે લાહોર રાજ્યના હિતાયે વીના સંકોચે રૂપિયા કાઢી આપ્યા. આ સરદારોમાં અટારીનો સરદાર ચટ્ટર-સીંહ મુખ્ય હતો. આથી લાહોર રાજ્યે બાકી રૂપિયા પણ પુરા કરી આપ્યા.

લોર્ડ હારડીન્ગનું મહાન કાર્ય પૂરું થયું અને સીખ રાજ્યની પુનઃ નવી પ્રતીષ્ઠા થઈ. મહારાણી જીન્દાના પુત્ર મહારાજ દલીપસિંહ પંજાબના સીંહાસન ઉપર પુનઃ આરૂઢ થયા. મહારાણી જીન્દાને સીખ સેનાના પાછલા ઉપદ્રવોની વાતોનું સારી રીતે સ્મરણ હતું તેથી તેણીએ ગવર્નર જનરલને વીનતી કરી કે મ્હને અને "મહારા પુત્રને પંજાબના સીખોને હાથ રાખવા કરતાં બ્રિટીશ રાજ્યની હદમાં રાખવા અથવા તો ગવર્નમેંટ હાઉસમાં લઈ જઈ રાખવામાં આવે એજ હમો માટે સહી સલામતી બધું છે." વળી બાળ મહારાજ દલીપસિંહના હસ્તાક્ષરોએ એક પત્ર રામસિંહ, રામ લાલસિંહ, સરદાર તેજસિંહ, દીવાન દીનાનાથ અને ફકીરદીનની મારફતે ગવર્નર જનરલ ઉપર મોકલી આપવામાં

આબ્થે જેમાં એવી વીનતી કરવામાં આવેલી હતી કે “નવીન રાજકાળ સંબંધી કોઈપણ પ્રકારનો ઉભાત ન મળે તેવી કાંઈક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. હમારી ઇચ્છા એવી છે કે થોડા વખત માટે બ્રિટીશ સેના દરબારના રક્ષણાર્થે રહે એથી અધીક સાક્ષતાની જરૂર નથી.” ગવરનર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીને મહારાણી તેમજ સરદારોની માંગણીનો સ્વીકાર કર્યો.

માર્ચ મહીનાની ૯ મી તારીખે સાંજે ચાર વાગે ગવરનર જનરલના નીવાસ સ્થાનમાં એક સભા થઈ જેમાં ગવરનર જનરલ ઉપરાંત પ્રધાન સેનાપતી તથા બીજા રાજ કર્મચારીઓ પણ હતા. સીપો તરફથી બાળકુનરેશ હલીપર્સીહ, રાજ ગુલામર્સીહ, સરદાર તેજર્સીહ તથા બીજા ૩૦ અન્ય સરદારો અને રાજકારોબારીઓ હાજર હતા. તેમને ઉદ્દેશીને ગવરનર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીને કહ્યું કે “તમારી અંદરની વ્યવસ્થા સંબંધી બ્રિટીશ સરકાર દખલ કદવા તૈયાર નથી હું તો લાહોરમાંથી એકેએક બ્રિટીશ સોપાહને ખસેડી લેવા હું તૈયાર છું. પરંતુ શીખ દરબારના અતીશય આગ્રહથી અહીં બ્રિટીશ ફોજ રાખવા રાજી છું. આ વ્યવસ્થાને અંગે જે કાંઈપણ ન્યુનતા હોય તેની તપાસ કરી સફળતા અથવા અસફળતા પ્રાપ્ત કરવી એ તમો લોકોને હાથ છે, એ સંબંધમાં તમો લોકોને મદદ કરવાને માટે હું કોઈપણ જાતની કચાસ રાખતો નથી, છતાં પણ જો તમો વ્યવસ્થા સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ રૂપ થશે તો બ્રિટીશ ગવર્નમેંટ શીખ રાજ્યની રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી એમ માનશે નહીં. જો શીખ દરબાર અચ્છી તરેહથી રાજ કરે ત્યારે ચલાવી કાલ કરારોની શરતોનું પાલન કરશે તો તેમની સ્વતંત્રતા અને સ્વાધીનતાનું પુરતું રક્ષણ અવસ્ય કરીને હરેક રીતે કરવામાં આવશે. મહારાજ રણજીતસીંહના વખતમાં બને રાજ્યોમાં બાઇબંધી

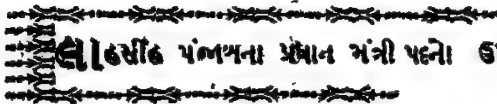
અમ્મ હતી તેને ચાલીસ વરસ થયાં, તેમણે રાજ્ય કરવાની યોતાની શક્તિનો અદ્ભુત પરીચય દર્શાવી દીધો હતો. તે વખતે શીખ જાતી સ્વતંત્ર અને સુખી હતી. તેમની રાજ્ય કરવાની પદ્ધતી અને રાજનીતી બંધિયમાં પણ તમારે માટે ઘડો લેવા યોગ્ય ઉદાહરણ રૂપ છે.” ખીજે દીવસે ગવરનર જનરલ મુખ્ય સેનાપતી અને રાજ્યના ખીજા અંગ્રેજ અમલદારોએ પંજાબ કેસરી રણજીતસીંહના મહેલમાં બાળ મહારાજ દલીપસીંહની મુલાકાત લીધી અને દીવાન દીનાનાથે જે ગવરનર જનરલની પ્રસંસા કરનારો એક કામળ લખ્યો હતો તે વાંચી સંભળાવ્યો. તેનો સ્માર એવો હતો કે “ગવરનર જનરલે પંજાબની સ્વતંત્રતા જાળવવાને માટે જે કાંઈ કર્યું છે તેને માટે તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાને બાધામાં શબ્દ પણ જડતા નથી તો પછી મોટેથી તો કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાનું તો તદ્દન અસંભવીતજ સાબીત થાય છે. તેમણે દરબાર અને બાળ મહારાજની પ્રાર્થનાને માન આપી લાહોરની પ્રજાની રક્ષાએ ખીટીશ સેના રાખવા કૃપા કરી તેને માટે હમો તેમના રૂણી છીએ.”

ખીટીશ સરકારે પંજાબમાં આ પદ્ધતી ગ્રહણ કરીને સ્વતંત્ર શીખ રાજ્યોની રક્ષા તો કરી પરંતુ આ નવીન પ્રતીષ્ઠિત શીખ રાજ્યની દેખરેખનો બાર કોના ઉપર નાંખવામાં આવ્યો હતો? જે દેશ-ઢોહી કુલાંચાર રાજ લાલસીંહે સૌથી પહેલાં ખીટીશ ફોજને હાથે શીખ સેનાને રહેંસાવી નાંખી હતી તો, શીખ સામરાજ્યનો કુલાંચાર અંગ્રેજોની કૃપાથી પ્રધાન મંત્રી થયો. જમુ રેશ રાજ ગુલામસીંહ પણ દીવસથી શીખ સામરાજ્યનો વડો મંત્રી થવાની ઉમેદ ધરાવતો હતો પરંતુ ખાલસા સેનાના ડરને લીધે તેણે મંત્રીપદ ગ્રહણ કરેલું નહોતું તેનો ખટકો હવે દૂર થઈ ગયો. અને તે ખટકો દૂર થતાં તેનો પ્રતી

સ્પર્ધા લાલસીંહ મંત્રીપદે આવ્યો. તે વાત તેને બહુજ ખસેજ લાગી. ગુલામસીંહને અસતોષી જોઈ અંગ્રેજો કાંઈ ચીંતાગ્રસ્ત ન થયા. સીએ સાથની લડાઈના વખતમાં ગુલામસીંહની શક્તી કેટલી છે તેથી અંગ્રેજો સારી રીતે માહિતગાર હતા. તેથી તેમણે ગુલામસીંહને રાજ કરવા ૭૨ લાખ રૂપિયામાં રાવી અને સીંધની મધ્યસ્થમાં આવેલો કાશ્મીર આદી પ્રદેશ વેચાતો આપી તેને તેનો સ્વતંત્ર રાજા તરીકે સ્વીકારી લીધો. સ્વતંત્ર રાજા થયા પછી ગુલામસીંહ લાહોરની આધીનતામાંથી મુક્ત થયો. તેજસીંહને સીયાલકોટનો રાજા અને નવી સીખ સેનાના સેનાનાયકના પદે નીમવામાં આવ્યો અને એજ પ્રમાણે બીજા દેશ-ઝોલી વિશ્વાસવાદીઓને પણ કાંઈને કાંઈ બદલા મળ્યા! આથી પંજાબમાં ચાંતીલું સામ્રાજ્ય ક્યાં સુધી ચાલ્યું તે આગળ ઉપર આપણે જોઈશું.

પ્રકરણ ૫ મું

અશાંતિનો હુલ્લેલો અગ્ની

સીંહસીંહ પંજાબના પ્રધાન મંત્રી પદનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો

વખત શક્તિવાન તો ન થયો, છતાંયે તેણે અંગ્રેજોને પ્રસન્ન રાખવામાં ક્યાસ ન રાખી. અંગ્રેજો પણ તુરતમાં જોડાઈ તો બધી સમજાઈ કે જે લાલસીંહ ચોંટાળા દેશ, પ્રતી દશાપેર છે તે આપણી સાથે પણ ત્રિશ્વસપાત ક્યાં નિના કેમ રહે? બધી એવો સખસ કાંઈનો સજો પણ નથી થઈ શકતો.

લાલસીંહના અમલથી શીખોને સંતોષ ન થવાતું કારણે શીખ
જેવી વીરજાતી ઉપર સત્તા ચલાવવાની તેનામાં જેમ તાકાત ન હોતી,
તેમ યોગ્યતા પણ ન હોતીજ, આથી લાલસીંહનો સૌભાગ્ય સીતારો તુર-
તમાંજ અસ્ત થયો. તેણે અંગ્રેજોને પ્રતી કાવતરું રચ્યું. ખરેખર તો
એમ હતું કે અંગ્રેજોની કૃપાથી ગુલામસીંહ કારમીરનો રવતંત્ર રાજ
થયો. તેથી લાલસીંહ તથા લાહોર દરબારને ખોટું લાગ્યું કારણકે પહેલાં
ગુલામસીંહ લાહોર દરબારને આધીન હતો. ઇમામુદ્દીન નામના એક
સખસે કારમીરના રાજ ગુલામસીંહની વિરુદ્ધમાં શીતુર જગાડ્યું હતું.
જોકે તે અંગ્રેજોની મદદથી દુર તો થયું પરંતુ એને અંગે અંદરખાનેથી
લાલસીંહનો હાથ હોવાની માન્યતા થઈ. આ બાબતમાં તપાસ કરવા
કેરીસાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ કમીસન નીમાયું. તેણે જુલાનીઓ
બેગી કરી. કમીસનની તપાસમાં લાલસીંહ દોષપાત્ર ઠર્યો. આથી તેને
માસીક બે હજાર રૂ. ના પેનસન ઉપર બનારસ મોકલી દેવામાં આવ્યો.
(તવારીખ ઉપરથી જણાય છે કે તેને આગરામાં રોકેટ કેદી તરીકે
રાખવામાં આવ્યો હતો.)

લાલસીંહના દેશનીકાલ થવા પછી શીખ રાજ્યોની બવરસા માટે
સંવત ૧૮૦૩ સને ૧૮૪૬ ઇ. સ. તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બરે રાત્રી નદીના
તટ ઉપર લોડ હારડીજે બૈરવાલ નામના સ્થળે નવું તહનામું કર્યું.
જેનો આશય એવો હતો કે ગવરનર જનરલ તરફથી લાહોરમાં એક
પ્રતિનિધી (રેસીડન્ટ) રાખવામાં આવશે, જેની સંજ્ઞાને અંગે પુરેપુરી
સત્તા રહેશે. અને તેને કોઈ સદ્ગૃહસ્થ તરફથી યોગ્ય સહાય આપવામાં
આવતી રહેશે. રાજકારનારમાં પંજબવાસીઓના જાતીય આત્માર તથા
નીતી રીતી ઉપર સંપૂર્ણ દૃષ્ટી રાખવા નીમીત્તે સરદાર તેજસીંહ,

અટારીના સરદાર રોરસીંહ, દીવાન દીનાનાથ, ફકીર નરૈદીન, સરદાર રણુજેરસીંહ, બાઇ નીધાનસીંહ, સરદાર અત્તરસીંહ, સરદાર સમૈરસીંહ આદી શીખ સળ્જનોની એક પ્રતીનીધી સભા રહેશે જે સભા રેસીડેન્ટના કાર્યમાં મદદ કરતી રહેશે. પ્રતીનીધી સભા સભાસદોની ફરબલી રેસીડેન્ટની અનુમતી વીના કરી શકશે નહીં. મહારાજની રક્ષા તથા રાજ્યમાં શાંતી જાળવવા અર્થે ગવર્નરજનરલ તરફથી ઠરાવવામાં આવે તેટલીજ સેના રાખી શકાશે. વળી રાજ્યની રક્ષા અર્થે લાહોરમાં અથવા તો કોઈ કોઈલામાં અંગ્રેજ સેના રાખવી જરૂરી લાગતાં વીના હરકતે સાહેબ બહાદુર રાખી શકશે. મહારાજ દલીપસીંહની માતા તથા તેની સાહેલીઓના ભરણુ પોષણુ અર્થે દોઢ લાખ રૂપિયા વરસે આપવામાં આવશે. આ સધી ત્યાં ૪ થી ડીસેમ્બર સુને ૧૮૫૪ ને રોજ મહારાજ દલીપસીંહની ઉમ્મર ૧૬ વરસની થતાં અમલમાં રહી શકશે નહીં. પરંતુ આ મહેલાં પશુ કવચીત દરબાર તથા અંગ્રેજ સરકારને આ કરાર તોડવાની જરૂરીઆત સાબીત થશે તો સાહેબ બહાદુર તેમ પશુ કરી શકશે.

સોળરોવની લગાઇને એક વરસ થયું નહીં હરમ્યાનમાં આ તકનાં નીચમે નીહાળી પંજાબ વાસીઓને ખાતરી થઇ ગઇ કે અંગ્રેજો આંગળી પકડ્યા પછી પ્લોંચુ પકડવા મુશ્કેલી રહ્યા છે. ઉક્ત પ્રકારનું તક થયા પછી લોડ હારડીને પોતાના સંપુર્ણ વિશ્વાસપાત્ર સર હેનરી લોરેન્સને પંજાબના રેસીડેન્ટ તરીકે નીમત કર્યો. આ સર હેનરી લોરેન્સ ઉદાર હૃદયી અને દુરદર્શી હતો એમાં તો સંદેહજનક છે. નહીં. જોકે પંજાબ જે હવે વરસ મહેલાં હતું, તે તો આ સમયે ન રહ્યું. તેઓ પશુ પોતાના સમયમાં પંજાબવાસીઓને શાંત ! અરે ! ઈ.સ. ૧૮૫૪માં

સમર્થ તો નહીં થયા પરંતુ ઉલટા તેમના કેટલાક કામો તો પંચજ વાસીઓમાં સદેહ ઉપજવનારાંજ થઈ પડ્યાં ! સને ૧૮૪૭ ઇ. સ. ની તા. ૩ જુલાઈના ગવર્નર જનરલના હુકમથી પોતાની સકતી (રેસીડન્ટની સત્તા) જાદે વધું સમજી લેવામાં આવી. સાહેબ બહાદુરના આજ્ઞાપત્રનો સારાંશ એવો હતો કે ભરવાસના તહ અનુસાર લાહોરના બ્રીટીશ રેસીડન્ટને રાજ્યની તમામ બાબતોમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાની સંપૂર્ણ છુટ છે. રેસીડન્ટને ખાતર પ્રતીનીધી સભાના દેશી સભાસદોએ એકમતીથી કાર્ય કરવાં એ જરૂરી અને પ્રસંસનીય છે, જોકે દેશી સભાસદો તેમને સંપૂર્ણ તાબે તો છેજ. રેસીડન્ટ પોતાની નજરમાં આવેતો એ સભ્યોમાંથી કોઈને દુર કરી તેને સ્થાને બીજાને નીયત કરી શકે છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ સૈનિકની બાબતમાં પણ તેમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. અને તે અનુસાર પંચ-જના કોઇપણ સ્થાનમાં તેઓ પોતાની ધ્યાનમાં આવે તો શીખ સૈન્યને સ્થાને અંગ્રેજ સૈન્ય પણ રાખી શકે છે.

રાજનીતીના દાવપેચ સમજવા સહેલ નથી. મોટ મોટા વિદ્વાનોની વિદ્વતા અને મોટ મોટા વીર નાયકોની બીરતાનો પણ રાજનીતીના દાવ-પેચમાં પતો લાગતો નથી, પંચજ નીવાસી-વીરોએ કરીને એ સમયમાં શીખો-જે કે સ્વાભાવીક રીતે વીર પુરુષો હતા, પરંતુ રાજનીતીના વીલક્ષણ દાવપેચ સમજવામાંથી તેઓ વંચીત હતા; તેમ એ બીચારા-ઓમાંથી કેટલાક થોડાએક રાજનીતીના દાવપેચ સમજવામાં સક્તીવાળા હતા; પરંતુ તેઓમાંથી એવી હીમત કે સક્તી નહોતી કે જેથી તેઓ સાહેબ બહાદુરની આવી ચીડીઓ અને તહનું રહસ્ય સ્પષ્ટતાથી સમ-જાવે ! સત્ય હકીકત તો એ છે કે એકલા પંચજમાંજ નહીં પરંતુ

સંમસ્ત ભારત વર્ષમાં આ સમયે ફક્ત એક મહારાજ રજુછતસીદિજ હતા કે જેઓ અંગ્રેજોની રાજનીતી સમજવામાં સંપૂર્ણ નીપુણ હતા તેમના પાછી પંખખમાં તો શું પરંતુ સમસ્ત ભારત વર્ષમાં પણ અંગ્રેજોની રાજનીતીના મર્મ સમજવાવાળા કોઈ નહોતો થયા. અને તેને પરીણમેજ સ્વતંત્ર શીખ રાજ્યને અંગ્રેજોના પગ સમીપ નથી જવાની ફરજ પડી હતી તેથી સામાન્ય રેસીડંટ પણ વીર પંખખીઓને પુતળાંની માફક નમાવવા લાગ્યો હતો.

સને ૧૮૪૭ ની તા. -૨૩ મી અક્ટોબરની ગવર્નર જનરલની એક વધુ ચીઠીની ફોર્ રેસીડંટની સત્તા વળી પાછી વધી આ ચીઠીનો સારાંશ એ હતો કે "ક્ષીપસીદિની બાલ્યાવસ્થા ફરમાન હમો લોકોએ સ્મરણમાં રાખવું જરૂરી છે કે સને ૧૮૪૬ ના તહ અનુસાર પંખખનું રાજ્ય સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર મંથી. રાજ્યના કોઈપણ અમલદાર અથવા સરદારને લડાઈમાં ઉતરવા પતો. તહ કરવા કે નાનામાં નાની જમીન લેવા અથવા તો બદલવાનો પણ અધીકાર નથી. મહારાજ પણ હમારા આધીનપણામાં છે. જેથી તેમને પણ તેમની ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ કાર્ય કરવાને અધીકાર નથી."

ગવર્નર જનરલની તથા રેસીડંટ તરફની આ પ્રકારની ચીઠી ખત્રીથી પંખખવાસીઓના અર્થતંત્રમાં બીતરમાં હોળી સમાન એમની સળગતો માંડ્યો. ત્યારે બીજા બાળુએ રાણી જીન્દાબાદ ફરક કાર્યમાં રેસીડંટ સંદેહ લાગી વિદ્ય રૂપ થતા રસાયી બળતામાં થી નાંખવા સમાન થયા. હેનરી સેરેન્સે મહારાણીને એવી ચીઠી લખી કે "બૈરવાલના તહ અનુસાર પંખખના રાજદ્રોષ્યારમાં મહારાણીને કાય બાલવતો કોઈપણ પ્રકારનો અધીકાર નથી. તેણી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રપણે પોતાના જીવનનો

મોજથી નીભાવ કરી શકે તેહેતુથી તો વાસીંકરુ. દોઢ લાખની રકમનું વેતન નક્કી કરી અપાયલું છે. છતાં એવી અથવા છે કે મહારાણી કોઠવાર ૧૫ તો કોઠવાર ૨૦ સરદારોને ધરમાં આમંત્રી તેમની સાથે મસલત કરે છે. અને કોઠ કોઠ સરદાર તેમજ કારભારી હુપી મુલાકાત લે છે વળી એવું પણ સંભળાય છે કે પાછલા મહીનાથી મહારાણી દરરોજ રાજમહેલમાં ૫૦ બ્રાહ્મણોને ભોજન પણ આપે છે અને તેના જાતે પગ પણ ધુએ છે. વળી અતિરીકત ધરમડળમાં પણ સો બ્રાહ્મણોને મોકલવાની હકીકત સંભળાઈ છે. મહારાજ રણજીતસીંહના પરીવારની માન માર્યાદા સાચવવાનો બોજો સારે શીર હોવાથી કહેવું પડે છે કે. આ બધાં કાર્યો મહારાણીના દરજ્જાને યોગ્ય નહીં હોય પ્રતીષ્ઠાને ઐશ્વર્યભગાડનાર હોવાથી મહારાણીએ પોતાની સખી સાહેબી અને દાસદાસીઓ સીવાય ખીજની મુલાકાત લેવી બંધ કરવી કે જોથી હાલ તેમજ ભવિષ્યમાં પણ ઠીક થઈ પડે—અને તેથીજ મહારાણીને લાખું છું કે જો મહારાણીની આંતરેચ્છા દરિદ્ર તેમજ ધારમીક વ્યક્તીઓને ભોજન કરાવી તૃપ્ત કરવાની હોય તો તે નીમી-તે તેણે દરેક માસની પહેલી તીથીએ અથવા તો શર્યાનુસાર સારા દીવસે તેમ કરવું. મતલબ કે મહારાજ રણજીતસીંહના વર્તન અનુસાર મહારાણીએ વર્તવું હીતાવહ છે. વળી જો કોઈ સરદારની મહારાણી પ્રતી સન્માન પ્રકટ કરે. અબી-વંદન કરવાની અથવા તો મહારાણીની મુલાકાત પણ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે મહારાણીને સ્ત્રીઓની માફક નમ્રતા અને શીળતાથી મળવું જોઈએ. વળી કોઈપણ મહીનામાં પાંચ અથવા છ સફારથી વધુએ એકઠી વખતે મહારાણીની મુલાકાત ન લેવી, તેમ સરદારો સાથની મુલાકાત દરમ્યાન મહારાણીએ પણ જોધપુર, જયપુર તેમજ નેપાલની

રાજકુમારીઓની માફક પડદામાં રહી મુલાકાત કરવી જોઈએ. વળી મહારાણી તરફથી મહેરબાની કરીને મહેલમાં કોઈ અપરીચિત વ્યક્તિને પ્રવેશ કરવા નહીં દેવાશે તો ભવિષ્યમાં સરકારે તેમજ અન્ય રાજ્ય કર્મચારીઓને રાજકાર્યમાં ઓછો પરીશ્રમ ઉઠાવવો પડશે.”

રેસીડંટ તરફની ઉપરની ચીઠી પરથી વાંચકોએ અતુમાન તો કરી લીધું હશેજ કે સોજરાવની લગાઇ પછી પંજાબ ક્ષેત્ર સ્થિતિએ જઈ પહોંચ્યું હતું ? મહારાજ રજીજીતસીંહની પ્રાણી પ્યારી મહારાણી જીંદગીએ વીના સંકોચે રેસીડંટની આજ્ઞા શીરશાવંધ માની લઈ એક મોટી ચીઠી તા. ૬ ઠી જુનના દીવસે રેસીડંટની ચીઠીના પ્રત્યુત્તરમાં લખી તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે “ મેં આપનો આજ્ઞા પત્ર ધણુજ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો, આપે એવું જણાવવાની કૃપા કરી છે કે મને રાજ કાર્યમાં માથું મારવાનો અધીકાર નથી. મને ખીટીસ તેમજ શીખ બંને રાજ્યમાં મિત્રતા હોવાને કારણે રાજ વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારાઓને યોગ્ય નસીબત કરી મહારાજ તથા પ્રજાની રક્ષાથે બાહોરમાં અંગ્રેજ સેવા અને અંગ્રેજ કારોબારી રાખવા પ્રાર્થના કરી હતી, પરંતુ રાજકાર્યમાં મહારો કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નહીં રહેશે એવો તે સમયે કોઈ પ્રકારનો નિર્ણય થયેલો નહીં. હા, એ વાત તો અવશ્ય જઈ હતી કે રાજકાર્યમાં મારા કારબારીઓની સલાહ જરૂર લેવાશે. જેટલો સમય સુધી કુંવર દલીપસિંહ પંજાબના રાજ્યનો રાજા છે ત્યાં સુધીના સમય દરમિયાન તે હું પંજાબની અધીશ્વરી છું. છતાં પણ રાજ્ય સાથની ભલામને લઈને નવા તહ અતુમાર એ કોઈ જાણવણ થઈ હશે તો તેથી પણ મને તો સંતોષજ છે.

મને દેહ બાંધની વારસીક છાવી આપેલી વેતનની રકમના સંબંધમાં મારે કહેવાતું એટલુંજ છે કે એખાબત ચર્ચા કરવી બીન જરૂરી છે.

કેમકે માણસ પોતાની પરીસ્થિતીને અનુસરીનેજ પોતાના દીવસ વ્યતીત કરે છે તો પછી બધાની જરૂરી છેકે તેનું જીવન કેમ વ્યતીત થાય છે ?? મહારાજની બાલ્યાવસ્થા દરમ્યાનને લઈને રાજ્યની લલાઈને અર્થે આ ગોઠવણ થએલી છે એટલે હું તો તેને સખખે પણ આનંદીજ છું.

સરદારોની સાથે એટાંતમાં મળવા અને મસલત કરવાના સંબંધમાં ખરી વાત તો એ છે કે માત્ર જેવાર સરદારોને બોલાવીને મેં મસલત કરી હતી. એક વાર અમૃતસરથી લાહોર આવતી વખતે મેં એમને એવી સલાહ આપેલી કે લાહોરમાં પરમાતું, આવડું કાંઈપણ પ્રકારે હીતાનહ નથી. બીજી વખતે મહારાજના પોતાના ખરચ સંબંધી કાંઈક મસલત કરવા મેં સરદારોને બોલાવ્યા હતા. એ ઉપરાંત કાંઈ કાંઈ વખત સરદાર તેજસીંહ અને દીવાન દીનાનાથને બોલાવતી હતી. પરંતુ બીવીધમાં આપની સુચનાનુસાર મસલત કરવા પાંચ છ સરદારોનેજ બોલાવ્યા કરીશ. મારા હવાલામાં ચારપાંચ વિશ્વાસપાત્ર નોકરો છે, તેમનો તો હું ત્યાગ ન કરીશ. મુલાકાત દરમ્યાન મેં આપને એમ પણ કહ્યું હતું કે એ લોક સીવાય મને બીજા કાંઈની સાથે મુલાકાત લેવાની આવશ્યકતા નથી.

આપે પચાસ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાના સંબંધમાં તેમજ તેનું ચરણામૃત લેવાના સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેના સંબંધમાં મારું કહેવું એવું છે કે એતો અમારા શાસ્ત્રાનુસાર છે, એતો એક સાધારણ રીત છે. આ મહીનામાં અને તે અગાઉના મહીનામાં મેં એ કાર્ય કર્યું હતું. પરંતુ જે દીવસથી તમારો પત્ર મળ્યો છે તે દીવસથી મેં એ કાર્ય કરવું પણ છોડી દીધું છે. તમારા કરાબ્યા પ્રમાણે હવેથી હું ધર્મદાન અને પુણ્યકાર્ય કરીશ.

પરમડગ્ગના આલિણેને બોજન કરાવવાના સંબંધમાં મારું કહેવું એવું છે કે એ સ્થાન બહુજ પવિત્ર તરીકે ઓળખાય છે. જેથી આલિણેને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આપ લખો છો કે પંચખમાં સુવ્યવસ્થા કરવાના આશયથી મહા રાજ રણજીતસીંહના પરીવાર તેમજ હમારા સનમાન અને મોખ્ખાની રક્ષાર્થે વધુ ઇતેમર છીએ તેના સંબંધમાં જણાવવાનું કે જે કાંઈ પણ ઉપાય અમારા બાબમાં લેવામાં આવશે તે માટે અગ્નિનેના હમો ઓર્શીંગણ અને ઉપકારીજ રહીશું. આપે જેપુર, જોધપુર, અને નેપાલની રાજકુમારીની માફક મને પણ પડદામાં રહેવાની સુચના કરી છે, પણ એ સંબંધમાં કેવળ એટલુંજ કહેવાનું કે તે રાજકુમારીઓ રાજકાર્યમાં ભાગ નથી લેતી, જેથી કરીને તેમને પડદામાં રહેવું હિતાવહ છે કેમકે તેમના રાજ્યમાં સ્વામીભક્ત, બુદ્ધીમાન અને વિશ્વાસપાત્ર રાજકર્મચારીઓ પોતાના રાજ્યના હિતાર્થે પ્રાણથી પણ અંધીક પ્રયત્નો કરે છે, પરંતુ અહીંયાં તો જે પ્રકારની રાજભક્તીથી અમત્તદારો કામ છે તેથી તો આપ સારી રીતે માહિતગારજ હશે! એ તમારાથી અણુમણ્યું ન હોય !

આપ એટલી તો ખાત્રી રાખજો કે કોઇપણ અણુમણી અને પરીચીત નહીં એવી વ્યક્તી હમારા જનાનામાં નથી આવતી, અને હવે પછી પણ અપરીચીત વ્યક્તી આવી શકશે નહીં એ ઉપરાંત પણ આપને મારી એવી પ્રાર્થના છે કે આપ કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સરદારને નીમી દ્યો કે જે આપને મહારી હીલચાલથી વાકેફગાર રાખે અને મારી હકીકત જણાવ્યા કરે, તથાપી એટલું તો ધ્યાનમાં રાખજો કે દર-બારના કોઇપણ સરદારની આ કાર્ય અહા કરવા માટે નીમણુંક કરશે.

નહીં. આ એક ઘણી ખુશીની વાત છે કે મહારાજ રણજીતસીંહ અંગ્રેજો સાથે જે મીત્રતાની ગાંઠ ગાંઠી ગયા છે તેનાજ અમૃતકળ હું અને મહારાજાજી મહારાજ બંને ભોગવી રહ્યાં છીએ. જે આપને આવશ્યક લાગે તો મને સળ કરવા માટે પણ સુક્તા નહીં.”

મહારાણીના આ પત્રની ઉપર અનુમાન કરીને કેટલાક ઇતિહાસ લેખકો લખે છે કે એ પત્ર કેવો હતો ? મહારાણીની ફૂટીલ નીતીનો એક નમુનો હતો. જે તેણીનું વર્તન હેનરી લોરે-સની સંમતી અનુસાર રહ્યું હોત અને પ્રતીનીધી સભાનો જે ફેષ રાખ્યો ન હોત તો તેણી કદી પણ વીટબજામાં આવી પડી હસાવા પામી નહોતાં રેસીડંટને તો મહારાણીના પ્રત્યેક કાર્યમાં એટલે સુધી શક ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો કે મુલતાનથી મહારાણીની એક સાહેલી સફેદ ગવન લાવી હતી તેમાં પણ રેસીડંટને તો પડ્યાંત્રનું જીત હોવાનો ભાષ થયો ! અને તેથી એવું અનુમાન તેમાંથી કાઢ્યું કે મહારાણી મુલતાનના દીવાન મુજરાજ સાથે મળી જઈને અંગ્રેજોની સામે શીતરનો ઝુડો રોપવાની આતુરતા ધરાવે છે.

આ બનાવ બની ગયા બાદ કેટલાક દિવસો પછી પરમા નામની એક વ્યક્તિએ સરદાર તેજસિંહને મારી નાંખવાનું કાવતું રચ્યું. આ હત્યાના કાવતરામાં પણ મહારાણીનો હાથ હોવાની કમ્પના ઉઠાવવામાં આવી, કેમકે આને અંગે મહારાણીનો વિશ્વાસપાત્ર મંત્રી પણ પકડાયો હતો. આથી એ બાબદ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડિંગ સુધી પહોંચી ગઈ. તેમણે આ બાબદમાં મહારાણીનો હાથ બિલકુલ નહીં હોવાનું જણાવી નિર્દોષતા જાહેર કરી, પરંતુ કહેવત છે કે જેમ જેમ દવા કરવામાં આવે તેમ તેમ રોગમાં વધારો થતો જાય તે અનુસાર મહારાણી જીન્દા પણ છેવટે એવા આરોપમાં સપડાઈ કે તેણી તરફથી બાજી મહારાજ દલીપને બહેકાવવામાં આવે છે !

તાં ૭મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૪૭ને રાજે કેટલાક સરદારોને તેમનાં સારાં કામ બદલ દરબાર બરીને પદવીઓથી નવાજવામાં આવ્યા, શિખ સૈન્યના સેનાધ્યક્ષ સરદાર તેજસિંહને રાજ્યનું પદવીથી નવાજવામાં આવ્યો. શિખ દરબારમાં એક એવો નિયમ ચાલી આવેલો હતો કે જેની નીમણુંક સેનાધ્યક્ષની જોખમદારી ભરેલી પદવી ઉપર થાય તેને રાજ તરફથી પોતાને હાથે લીધા કરવામાં આવતું હતું. આ પદવી અનુસાર સરદાર તેજસિંહને મહારાજ દલીપસિંહે પોતાને હાથે લીધું કરવું જોઈતું હતું પરંતુ તેજસિંહ અને મહારાણી શુદ્ધાની વચ્ચે તો પરસ્પરમાં અણુબનાવનો અગ્ની ઝમેલો હતો. એટલે મહારાણીએ બાળ મહારાજ દલીપને એ દિવસે દરબારમાં ધણેજ અસુરેથી મોકલ્યો હતો. આ સમયે દરબારમાં દરબારીઓ અને બીજા બધાઓ મહારાજની પધરામણીની રાહ જોઈ ખેસી રહ્યા હતા. નીચત સમય બાતીત થઈ ગયા પછી મહારાજ દલીપસિંહ દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. સર હેનરી મોરેન્સે તેમને સ્વહસ્તે સરદાર તેજસિંહને લીધા કરવાની માન્યુર્વક વિનંતી કરી, પરંતુ બાળ મહારાજ દલીપસિંહ પોતાના નાના હાથે વડે ઇસારો કરી સરદાર તેજસિંહને સ્વહસ્તે લીધા કરવાની સર હેનરી મોરેન્સની વિનંતીનો અસ્વીકાર કર્યો. રસીકટે તે ઉપરથી તેજસિંહને લીધા કરવા રાજ્યોરને વીનતી કરી, રાજ્યોર પાસે લીધા કરાવ્યું. ઉપાધિઓથી નવાજવામાં આવેલા શિખ સરદારોના માનમાં એક દિવસે રાત્રે આતશબાજી ફાટ્યામાં આવી તે પ્રસંગે પ્રભુ મહારાણી શુદ્ધાએ કુંવર દલીપસિંહને મોકલ્યો નહીં જોયી રેસીકટ સર હેનરીને પ્રભુને મોકલ અને ખરાબ લાગ્યું.

હાય ! ખરાબ સમયમાં તેજસિંહને લીધા કરવા બાળક દલીપ

! સહે ઈન્કાર કર્યો ! કુંવરનું આ કાર્ય માતા તરફના અયોગ્ય શિક્ષણનું ફળ છે એમ માની લેવામાં આવ્યું અને લોર્ડ હાર્ડીન્જ તથા સર હેનરી લોરેન્સ ઓફિ બધાની માન્યતા એવી થઈ કે જે દલીપસિંહ તેની માતાની પાસે વધુ સમય રહેશે તો તદ્દન અયોગ્ય થઈ જશે બલકે તેને થઈ પુતળાની માફક નવાવી શકાશે નહિ તેટલા માટે મહારાણી થી વિમુખ જેટલો રાખી શકાય તેટલું વધુ સાફ એમ વિચારીને લોર્ડ હાર્ડીન્જે તા, ૧૬મી ઓગષ્ટના દિવસે રેસીડેન્ટ સર હેનરી લોરેન્સને મહારાણીને લાહોરથી દુર કરવાના સંબંધમાં દરબારમાં ખુલ્લી રીતે સમ્મતિ મેળવી લેવા માટે લખી જણાવ્યું.

લોર્ડ હાર્ડીન્જના આ પ્રબંધના સંબંધમાં પ્રતિનિધી સભાના તમામ સભાસદોએ પોતાની સંપૂર્ણ સંમતિ આપી અને લાહોરથી ૧૬ મા-
ઇલ દુર શેખુપુરામાં રાણી જીન્દાને નજર કેદ રાખી. તેના ખર્ચને માટે માસિક ચાર હજાર રૂપિયાનું વેતન આપવાનું થયું આથી બિચારી રાજમાતા જીન્દાને પોતાનાં પ્રાણુખ્યારા દલીપસિંહથી વિખુટા પડી મુસલમાનોથી વસાયલા શેખુપુરામાં માસિક રૂપિયા ચાર હજાર ઉપર રહેવું પડ્યું !

અરે નિર્દયતા ! તારી પણ કાંઈ સીમા છે ખરી ! ? રાણી જીન્દાને આ ખર્ચ પહોંચાડવા અને શેખુપુરા જવા નીકળવાના હુકમથી તેણીને વાકેફગાર કરવા માટે રાણીના ૫ હીરાસિંહ તેણીની પાસે ગયો. મહારાણી જીન્દા આ સમાચાર સાંભળીને જરાપણ ચિંતાતુર ન થઈ કે જાનનાં પણ ન ગઈ, તેના એ ખર્ચ સાંભળીને તેની આંખમાંથી અશ્રુનું બિંદુ રરપુ પણ ન ટપક્યું ! અરે ! એટલુંજ નહિ પણ મહેં ઉપર કીમીત ગમગીનીનાં લાગણી સરખી પણ ન હવાઈ, પરંતુ મોટા મોટા બળવાન

અને મહાદુર વીરો પણ જે હિંમત અને ધીરજ ન દર્શાવી શકે તેથી અધીક હિંમત તેણીએ અતાવી દ્રઢતાથી ગંભીર શબ્દોમાં કહ્યું
“જેને અંગે લાભ જણાતો હોય તે કાર્ય કરવા હું તૈયાર છું.”

લાહોરથી જતાં પહેલાં મહારાણીની આંતરેચ્છાએવી હતી કે એક વખત રેસીડન્ટની મુલાકાત લેવી પરંતુ મહારાણીની તે ઇચ્છા પાર ન પડી । રેસીડન્ટે રાણી જીન્દાની મુલાકાત લેવાની માંગણીનો અસ્વીકાર કર્યો અને રેસીડન્ટે મહારાણીને તેના તમામ આભુષણો સાથે લાઇ જવાની પરવાનગી આપી તેની સાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે જે તમો તમારો સામાન તમારી સાથે લાઇ નહીં જઇ શકો એમ હોય તો તે તમારા બે વિશ્વાસુ માણસોને સોંપી જવ. રેસીડન્ટે આ પ્રમાણે મહારાણીને કહેવાનો હેતુ એટલોજ હતો કે ભવિષ્યમાં મહારાણી એમ ન કહી શકે કે મને અમુક વસ્તુઓ ન લેવા દીધી. મહારાણી પોતાની સાથે છ લાખના આભુષણો અને ઝવેરાત લાઇ ગઈ હતી. આ સમયે એવી અફવા ચાલી હતી કે તેણીના કેશ પકડીને તેણીને રાજ મહેલમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવી હતી પણ સરકારી ઓફિસમાં જોતાં માલમ પડે છે કે સર હેનરી બોર્ડેન્સે તેણીને શેખુપુરામાં પુરતા માન સહિત પહોંચાડી હતી. તેણી શેખુપુરામાં તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટે પહોંચી; ત્યાં તેણીની સંભાળ લેવાનું કામ-જુરસિંહ નામના એક વ્યક્તિને સોંપવામાં આવ્યું અને તેના નિર્વાહ માટે માસિક રૂપિયા ચાર હજારની ગોઠવણ દરખાસ્તની સમ્મતિથી કરવામાં આવી, ખીજે દિવસે ગવર્નર જનરલ તરફથી એક યાદી બહાર પાડી જણાવવામાં આવ્યું કે, “લાહોર અને ખીટીશ સરકાર વચ્ચે મિત્રતા હોઇ વ્યાજ મહારાજની શિક્ષા અને રક્ષાર્થે હમેશાં ચેરતા કરવામાં આવતી રહી છે તેને સમયે ગવર્નર

“જનરલને એમ કરવું જરૂરી જણાયું કે તેને તેના હિતાર્થે તેની માતાથી દુર રાખવો એ એવસકર છે અને એટલા માટેજ મહારાણીને લાહોરથી તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટના દિવસે શેખુપુરા મોકલવામાં આવી છે.” આ ઘટનાખંડના પછી થોડા વખત બાદ સર હેનરી લોરેન્સ પોતાની તંદરસ્તીમાં ખીમાડો ચલાવી ડોક્ટરોની સલાહને અનુસરીને તખીયતના સુધારાર્થે ઇંગ્લંડ ગયો, આથી પંજાબના નવા રેસીડન્ટ તરીકે તેની જગ્યા ઉપર સર ફ્રેડરિક કેરીને નિમત્રણમાં આવ્યો. તે સાથેજ લોર્ડ હાર્ડિન્ગના ઓફીસની મુદત પણ પુરી થઈ અને તેની જગ્યાએ મારક્વિસ ઓફ ડેલ હાઉસીની નિમણૂક થઈ. લોર્ડ હાર્ડિન્ગ તેને ચાર્જ સોંપતા કહ્યું હતું કે-

It would not be necessary to fire a gun in India for seven years to come,”

અર્થાત કે હિંદમાં સાત વરસ સુધી એક પણ જાળી છોડવાની જરૂર ઉભી થશે નહિ. (જોસ્વર્થ સ્મીથ એમ. એ ફ્રી લોર્ડ લોરેન્સની લાઇફ પુસ્તક ૧ પાનું ૨૪૦-૨૪૫) પરંતુ લોર્ડ હાર્ડિન્ગની આ આશા ફળીભૂત ન થઈ તેના ગયા પછી લોર્ડ ડેલ હાઉસીએ પોતાની સ્વાહા! કરવાની નીતી ધારણ કરી અને કેટલાંએ દેશી રાજ્યો હતાં ન હતાં કરી દીધા! તો પછી પંજાબ તો આ નીતીમાંથી મુક્ત કેમ રહી શકે ?

પ્રકરણ ૬ કું.

મુલતાનમાં બળવો અને અંગ્રેજોની બેદરકારી.
 ૨ હેનરી લોરેન્સના સમયમાં ગમે તેટલી ખરાબી થઈ
 કેમ નહીં હોય તોપણ ત્યાં પુનઃ શાંતી રચાઈ રહી
 હતી. લોરેન્સ સાહેબે પોતાની બુદ્ધિ સકતી અને આતુર્ય
 તાથી દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરી કામ લેવાને 'પરીણામે' પંખજ
 વાસીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ખાલસા સેનાને
 વિકસવા નહોતી દીધી. છઠી એપ્રિલ ૧૮૪૯માં સેર ફ્રેડીક કેરીએ
 ગવર્નર જનરલને લખ્યું હતું કે "લાહોરના રાજ્યને તાબેના બધા
 પ્રદેશોમાં શાંતીનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે" આ પહેલાં ગવર્નર જનરલ
 લોર્ડ ડલહાઉસીએ ઇંગ્લંડની કોર્ટ ઓફ કમન્સને લખ્યું હતું કે
 "પંખજ સંબંધી બધા કાગળો તરતજ મોકલવામાં આવે છે ત્યાં કોઈ
 પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ નથી." આ પ્રમાણે ત્યાં જ્યારે શાંતી હતી ત્યારે
 કલકત્તામાં મે માસમાં એવા સમાચાર પહોંચ્યા કે મુલતાનમાં શીતરનો
 અગ્ની ભઠ્ઠા રહ્યો છે. આ સમાચારથી લોર્ડ ડલહાઉસીની ચકોર
 દ્રષ્ટી પંખજ ઉપર પડી. મુલતાન લાહોર રાજ્યને આધીન ખંડીઉ
 રાજ્ય હતું. મુજરાજ આ વખતે મુલતાનનો દીવાન હતો. અગાઉ આ
 જણાવવું દ્રષ્ટી બહાર રહી ગયું હતું કે દીવાન જવાહરીસીંહના
 સમયમાં એટલે સંવત ૧૯૦૨ સને ૧૮૪૫માં ખાલસા સેનાએ મુજ-
 રાજ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી તેનું કારણ એ હતું કે મુજરાજ લાહોર
 દરબારને જે ખંડણી વારસીક આપતો હતો તે આપતો નહોતો અને
 લાહોરથી સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે પોતાના રાજ્યને જાળવવાતો હતો.
 દીવાનપદ સ્વીકારતાં તેણે લાહોર દરબારને નજરાણું આપવાનો પણ

અસ્વીકાર કર્યો. મુળરાજે ખાલસાસેનાને તૈયાર જોઇને ૧૮ લાખ રૂપીઆ તથા પોતાના રાજ્યનો કંઈક ભાગ લાહોર દરબારને આપવા સ્વીકાયું હતું તેથી કરીને લડાઈનું વાદળ જોકે વીખરાઈ ગયું. મુળરાજ આ સમયે દાવપેચ રમી ગયો પરંતુ લડાઈની સમાપ્તિ પછી તો મુળરાજે નજરાણું પથ્થુ ન મોકલ્યું અને વારસીક ખંડણી પથ્થુ ન ભરી. આ વખતે શીખ રાજ્યના મંત્રી પદ ઉપર લાલસીંહ હતો તેણે મુળરાજની આ નાફર-માની બદલ સમ્મ કરવાના હેતુથી કેટલોક સૈન્ય મુલતાન ઉપર ચઢાઈ અર્થે મોકલ્યું. જંગની પાસે મુળરાજની સેનાથી લાહોરની સેના પરા-જીત થઇ. આ સમયે સર હેનરી લોરેન્સ રેસીડન્ટના પદ ઉપર હતો. તેણે બંને વચ્ચેના ઝઘડાનું નીવારણ કર્યું અને એવી વ્યવસ્થા કરી કે મુળરાજે પોતાની સમસ્ત સંપત્તિનાં ત્રીજા ભાગમાંથી એક ભાગ લાહોરને આપવો અને જંગ છોડી દેવું. ઉપરાંત દીવાનપદ ધારણ કર્યું તે સમયે નજરાણું આપવાનું બાકી રહ્યું હતું તે તેમજ વારસીક ખંડણીનો કર જે બાકી છે તેના દંડ તરીકે વીસ લાખ રૂપીઆ મુળ-રાજે આપવા અને સમસ્ત પ્રદેશ દીવાન મુળરાજને આપીને રહી તેના ઉપર સંપૂર્ણ રાજા દીવાન મુળરાજની રહી શકે એમ ઠરાવ્યું. આ નવી ગોઠવણથી અત્યાર સુધી મુળરાજને વરસે સાલીઆણા બદલ જે પંદર લાખ સુડતાલીસ હજારને એકસો ત્રાસી રૂપીઆ વારસીક આપવા પડતા હતા તેમાં હવે વધારો થઇને ૧૯ લાખ ૬૮ હજાર થઇ ગયા. આ ગોઠવણ જે સમયે થઇ તે સમયે મુળરાજ બહુજી હર્ષ પામ્યો પરંતુ પાછળથી મુળરાજ સાલીઆણાના રૂપીઆ આપી ન શક્યો સને ૧૮૪૭ ઈ. ના નવેમ્બર માસમાં તેણે લાહોર આવી દીવાનપદ છોડી દેવાનો પત્ર બે કારણોને લઈને રજુ કર્યો. આ બે કારણોમાં પહેલું કારણ એ હતું કે કર વધારવાથી આમદ વસુલ કરવામાં

મુરકેલી રૂપ થઇ પડ્યું છે ખીજું કારણ મુલતાન વાસીઓની દીવાની અને ફોજદારી કામેની અપીલ લાહોર દરબારમાં થતી હોવાથી પોતાનો મોકલો અને પ્રતીક્ષામાં મુલતાનમાં ધણોજ ઘટાડો થઇ ગયો છે એમ જણાવ્યું. વળી આજ પત્રમાં તેણે ખીજા બે પ્રાર્થનાઓ પણ કરી હતી તે એકે દીવાનપદ છોડી દેવા પછી પોતાને જીવન નીર્વાહ અર્થે એક ખીજા જગીર આપવી. તેમ દીવાન પદના ત્યાગની હકીકત દરબારથી છુપી રાખવી. મુળરાજે લાહોર આવીને જે સમયે ઉક્ત પ્રકારની વીનતી કરી તે સમયે સર હેનરી લોરેન્સ પોતાનો ઓધો છોડી ગયો હતો. અને નવો રેસીડન્ટ સર ફેડરીક કેરી આવે ત્યાં સુધીને માટે સર લોરેન્સનો નાનો ભાઇ જોન લોરેન્સ રેસીડન્ટનું કામ કરતો હતો. તેણે તેને દીવાનપદ નહીં છોડવા ધણું એ સમજાવ્યું પરંતુ મુળરાજને તેની અસર ન થઇ. તેને તેનાજ વિચારમાં દ્રઢ જોઇ જોન લોરેન્સે દીવાન પદનો ત્યાગ કરવાના સંબંધમાં ચોખ્ખો જવાબ તો ન આપ્યો, પરંતુ એટલું તો આશ્વાસન આપ્યું કે જ્યારે રાજ્યના વિશ્વાસુ અમલદારો કામ છોડી દેવા તત્પર થાય તો તે ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તેઓ કાંઈક અંશે નીરાશ થએલા હોવા જોઇએ, પરંતુ તેમ થવું ન જોઇએ. મુલતાન જઇને મુળરાજે દીવાન પદ છોડી દીધું. નવા રેસીડન્ટને લાહોર આવી પહોંચવામાં ટીલ ચયાથી જોન લોરેન્સે પુનઃ એકવાર મુળરાજને લખ્યું કે જો તમે તમારું પદ છોડવા ઇચ્છા ન રાખતા હો તો તેની ગોઠવણ પણ થઈ શકે છે. મુળરાજે જવાબમાં જણાવી દીધું કે એ પદ ત્યાગ કરવાના સંબંધમાં મારા વીચારો જેના તેજ છે. નવમી માર્ચે સર ફેડરીક કેરી લાહોર આવી પહોંચતાં તેણે મુળરાજને લખ્યું કે 'જો તમે

તમારા પદ માટે પુનઃ આતુર હો તો તે બાબત ઉપર લક્ષ્ય અપાશે” પરંતુ મુળરાજે તો પ્રત્યુત્તરમાં જણાવી દીધું કે “મારા વીચાર જેમના તેમ દલબ છે.” મુળરાજના આ મુજબના દલતા બર્ખા પ્રત્યુત્તરપરથી રેસીડંટે તેને ખદ્મ્યુત થયા પછી કોઇપણ પ્રકારનું પારી-તોષીક અથવા તો વેતન મળી શકશે નહીં એમ જણાવીને પાછલા દશ વરસના હીસાબની માંગણી કરી. આથી મુળરાજે રેસીડંટેને પ્રત્યુત્તર આપી જણાવ્યું કે ‘કોઇને કોઇ પ્રકારે હું મહારા પીતાના વખતના ઇસ્તિબાતને એકલા કરીશ. કેમકે બધા કામગીરને ઉધણ લાગી મળ છે અને જે કાંઇ બાકી છે તેથી કાંઇ તમારી ધારણા ફળીભુત થઇ શકવાની નથી.’ વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું કે “બધી રીતે હું તમારે આધીન છું.”

સર ફેડરીક કેરીએ તુરંતજ સરદાર કાન્હસીંહને મુલતાનના દીવાન તરીકે મોકલી તેની સાથે બાંસ અમનું તથા સેફ્ટેન્ટ એન્ડરસન સાહેબની સરદારી હેઠળ થોડીક સેના અને છ તોપ પણ મોકલી આપી. નવા દીવાનનો મુળરાજે સહર્ષસત્કાર કર્યો. બીજે દીવસે સાંજે હીસાબના કામગીરો સંબંધી અગ્રેજ અમલદારો સાથે મુળરાજને કાંઈક મતભેદ ઉઠ્યો. પરંતુ છેલ્લે બધી વાતોનું સમાધાન થઇ ગયું. ત્રીજે દીવસે પ્રભાતમાં મુળરાજે કાન્હસીંહ તથા અગ્રેજ અમલદારોને મુલતાનના કીલ્લાના પ્રત્યેક સ્થાનો બતાવી તેની કુંચીઓ નવા દીવાનને સંપુરદ કરી દીધી અને કીલ્લાના રક્ષણાર્થે જે ગુરખા પાયદલ પદ્ધતિ આપવામાં આવી. અને મુલતાનના કીલ્લાના બારણા આગળ નવા દીવાન તથા અગ્રેજોના આવેલા માણસોની તેહેનાત કરવામાં આવતી રહી કીલ્લામાં મુળરાજના જે માણસો હતા તેઓ પણ ચોતાના પ્રાણ કયે પ્રકારે બચાવવા તેની ચીંતામાં હતા, પરંતુ પાછળથી તેમની તે ચીંતાં પણ દુર થયાથી તેઓ સંતુષ્ટ થયા. આ પ્રમાણે કોઇ પ્રકારના

વિધ કે મુરકેલી વીના નવા દીવાનને મુલતાનનો કીસ્લો સપુરદ થયો.

સરદાર કાન્હસીંહ તથા તેના બે અંગ્રેજ સરદારો કીલામાંથી પોતાના મુકામે જવાને બહાર નીકળ્યા. મુળરાજ પશુ સીરડાચાર અનુસાર આ સમયે તેમની સાથેજ હતો, દરમ્યાન કીસ્લાના દરવાજાની બહાર નીકળતાંજ કોઇ સીપાહે અગન્યું સાહેબને બરછી અને તલવાર વડે જખમી કર્યો અને આગળ થોડે દૂર એન્ડરસન સાહેબની પશ્ચુ એવીજ દશા થઇ !

અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કરનાર સખસ તો ન્હાસી છુટ્યો. સરદાર કાન્હસીંહ અને મુળરાજનો સાળો રંગરામ ધાયલ થએલા અંગ્રેજોને ગુરખાઓની મદદથી તેમના મુકામ ઉપર લઇ આવ્યો. આથી મુલતાનમાં શીતુરનો અઝી પ્રજવલીત થયો. પહેલાં તો મુળરાજ આ શીતુરમાં સામેલ ન થયો. તેના સાળા રંગરામે અંગ્રેજોને મળવાની તેને સલાહ આપી. આરી સલાહથી ખીજવાઈ કોઇએ રંગરામને પશ્ચુ સખત જખમી કર્યો. મુળરાજને કોઇ પશ્ચુ માર્ગ માલમ ન પડ્યો અને તેથી તે શીતુરીઓનો સાહયક થયો. મુલતાનની આરે બાગ્યુ શીતુર રૂપી અઝીએ પ્રચંડ રૂપ ધારણુ કર્યું. ખીજે દીવસે પ્રભાતમાં અંગ્રેજ સૈનીકો ઉપર ગોળાઓનો વરસાદ વરસવો શરુ થયો. સરદાર કાન્હસીંહ અને તેના પુત્ર એ બંન્નેને બળવાળોરોએ કેદ કરી લીધા અને સાંજ સુધીમાં તો અંગ્રેજ હસ્તકની બધી સીખ સેના પશ્ચુ મુળરાજને જખમી મળી. અંગ્રેજો પાસે માત્ર ૩૦ સીપાહો રહ્યા. પ્રથમ ધાયલ થએલા અઝ્યુ અને એન્ડરસને ધણુજ બારે પ્રવત્તથી બન્નુમાં રહેતા મેજર એડવાર્ડસ સાહેબને એક ચીઠી મોકલી મહેલ મોકલવા લખ્યું. ચીઠી મળતાંજ એડવાર્ડ સાહેબ બે તોપો, ૨૦ તોપચીઓ અને ૩૫૦ થોડે રવાર, અને ૧૨૦૦ સીપાહોના ધણુજ લશ્કર સહ મુલતાનના શીતુ-

રીઓને મારી હાલવા માટે ચાલી તો નીકળ્યો પરંતુ અગ્ન્યુ અને એન્ડરસન સાહેબને એડવારડીસ સાહેબના નીકળી પડવાની ખબર પહોંચી ન મળી કેમકે તેઓ તો એનાથી પહેલાં જ શીતુરીઓને હાથે પરાજિત થઈ માર્યા ગયા હતા.

અગ્ન્યુ અને એન્ડરસન સાહેબનો સંદેશો મળતાં જ એડવાર્ડ સાહેબે લાહોરમાં રેસીડંટને પોતે મુલ્તતાન તરફ કુચ કર્યાના સમાચાર મોકલ્યા અને સીંચના કીનારા ઉપર જાવણી નાંખી દધ ત્યાંથી તેણે શીતુરીઓનો પુરો પતો મેળવી રેસીડંટની મદદ મોકલવા જણાવ્યું પરંતુ રેસીડંટે તે વાત પ્રતી દૂર્લભ ઘાખવ્યું. એડવારડીસ સાહેબે રેસીડંટને એ પણ જણાવ્યું હતું કે શીતુરીઓ ભેગી પહાડી જાતી જે મળી જશે તો શીતુર બચકર ૩૫ ધારણ કરશે.

લાહોરમાં આ શીતુરની હકીકત પહોંચી ત્યારે પ્રતીનીધી સભાના તમામ શીખ સરદારો તરફથી એકમતી રેસીડંટને વિનતી કરવામાં આવી કે મુલ્તતાનના શીતુરને ડાઘાવી દેવા અર્થે શીખોને મોકલવા નહીં, કારણકે જે શીખ સેના પહેલી લડાઈની હાર તેમજ પંચમની પરીસ્થિતીને કારણે અંગ્રેજોને પ્રતી ચીડ્યાઈ રહેલી છે એટલે તેમના ત્યાં જવાથી તેઓ શીતુરીઓ સાથે મળી જવાનો સંભવ રહે છે. જેથી બ્રિટીશ સૈન્ય મોકલીને શીતુર શાંત કરવું, પરંતુ રેસીડંટે તો ન તો શિખ સરદારના આ કથન ઉપર ધ્યાન આપ્યું કે ન તો પહેલેના કોલકરાર અનુસાર મુલ્તતાનના શીતુરને ઘાપી દેવા માટે બ્રિટીશ સેના મોકલી. મુલ્તતાનમાં અંગ્રેજોના પોતાના બે જાતિ બંધુઓ માર્યા ગયા છતાં પણ રેસીડંટનું લોહી મુલ્તતાનના જાળવાખોરોને ઘાપી દેવા માટે ઉઠાવી ન ઉઠાવું. તેને પોતાના જાતિ ભાઈઓનાં થયેલા ખુનનો બદલો લેવાના હેતુએ પણ મુલ્તતાનના શીતુરીઓને સમ્મ કરી શીતુર ઘાપી દેવા માટે બ્રિટીશ સેના

મોકલવાનું વ્યાજખીપણું સમજાયું નહિ. હજારો વખત સમજાવવા છતાં પણ કાંઈ રાજનૈતિક કારણોને લઈને તેની સમજમાં મુલતાનના શીતુરને દયાવી દેવા માટે બ્રિટીશ સેના મોકલવાનું ઉચિત લાગ્યું નહિ ત્યાં તેણે શિખ સેનાને મોકલવા હુકમ કર્યો. શીખ સરદારોએ જોયું કે રેસીડન્ટ જો બ્રિટીશ સેના મોકલવાને તૈયાર નહીં હોય તો જાતે પોતાની સેના લઈને મુલતાન જવા તત્પર થવું. સને ૧૮૪૮ના એપ્રિલ માસની ૨૬મી તારીખથી તે ઓગસ્ટ માસની ૧૮મી તારીખ પહેલાં કાંઈપણ બ્રિટીશ સેના મુલતાન મોકલવામાં ન આવી. અને મુલતાનમાં શીતુરી આવું જોર એથી વધી પામવું રહ્યું.

રેસીડન્ટ તો શું ? પણ ખુદ લોર્ડ ડેલહાઉસી તેમજ મુખ્ય સેનાપતિ લોર્ડ ગેઝ પણ આ તકે મુલતાન ઉપર સેના મોકલવાને માટે તૈયાર નહોતા; લોર્ડ ગેઝ જણાવ્યું કે “આ સમયે મુલતાનમાં એકાદી ટુકડી મોકલવી પણ યોગ્ય થઈ પડશે નહીં.” પાનખર રતુમાં લોર્ડ ગેઝ મુલતાનનો બળવો દબાવી દેવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી. મુલતાન બળવાનો આરંભ ચોમાસામાં થયો હતો. લોર્ડ ડેલહાઉસીએ જણાવ્યું કે એમાં તો કાંઈ પણ સંદેહ નથી. કે બ્રિટીશ સેનાને નહીં મોકલવાથી બળવો દબાવાનો નથી. અને તેથી તે સમસ્ત પંજાબમાં ફેલાવા નો સંભવ પણ છે ખરો, છતાં પણ અમે પંજાબનાં રક્ષણાર્થે સેના મોકલી નથી શકતા કેમકે વર્ષારતુમાં સેનાનું સ્વાસ્થ્ય વધારે બગડી જવાનો સંભવ છે. લોર્ડ ડેલહાઉસીની આ માન્યતાના સંબંધમાં તેમના જાતબાઈ મેજર ઇવાન્સએ કહ્યું હતું કે “ગવર્નર જનરલ અને પ્રધાન સેનાપતિ ગેઝ જણાવું જોઈતું હતું કે ગરમી અને વરસાદમાં એક બ્રિગેડ સેના નહીં મોકલવાથી જે નુકશાન થાત તેથી અધિક વધારે નુકશાન તો સમસ્ત પંજાબમાં શીતુર અને દંગો

ફેલાવાથી અંગ્રેજ અને દેસી સેનાઓ તેમજ પંજાબી પ્રજાનીજ ચાત" સર હેનરી ઘેરે-સે લખ્યું છે કે "કૂડી રૂતમાં ખુદ લોડ ડેઝહાઉસી ચિહાર કરવાને માટે જવાનું કહેતા હતા તેથી સેના મોકલવામાં ઢીલ થઇ રહી હતી," વળી આગળ ચાલતાં તે લખે છે કે "જો અમે ભારત વર્ષની દરેક રૂં સહન નહી કરી શકીએ તો પછી અહીંયાં કદાપિ પણ અમે રહી શકીએ નહીં" એજ વાતની પુર્તિ ખીજન પણ કેટલાક ઉદાર અને સરળ હૃદયના અંગ્રેજોએ કરી હતી મુલતાનમાં અંગ્રેજ સેના મોકલવામાં જે વિલંબ કરવામાં આવ્યો તેમાં મેજર ઇવાન્સ બેલ સાહેબ જેવા અંગ્રેજોને ગંભીર રાજ નૈતિક કારણ પ્રતીગોચર થયું હતું. તેણે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "જો સેના મોકલવામાં અંતઃકરણથી ઢીલ કરવામાં આવી હતી તો હું એને અદુરદર્શી અને બ્રાહ્મક કહીશ અને જો એજ કારણથી સેના મોકલવામાં ઢીલ થઇ હોય તો તમામ પંજાબમાં અરાજકતા ફેલાઇ જવાથી બ્રિટીશ ગવર્નમેંટ રણજીતસીંહનું રાજ્ય જાત કરી લેને તો એ વર્તણૂકને હું ચિકકારવા યોગ્ય અને કલકીતજ કહીશ"

જે વખતે મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારોના મગજ પણ મુલતાનના બળવાને દગ્ગાવી દેવા અર્થે સેના મોકલવા માથું ખાઇ રહ્યા હતા અને શિર પટકતા હતા તે સમયે મેજર એડવાર્ડ્સ દેરાગાજખાનમાં રહેલા જનરલ કોર્ટલેન્ડની સેનાની મદદથી મુલતાનના બળવા ખોરોને કબજામાં લઇ શીતુર સમાવી દેવા તૈયાર થયો.

સને ૧૮૪૮ના મે માસમાં સેનાપતી કોર્ટલેન્ડની સેનામાંની સુખાનખાનનું સૈન્ય જે તોપ સાથે મોજુદ હતું તે પણ મેજર એડવાર્ડ્સ સાહેબના સૈન્ય બેથું સામેલ થઇ ગયું અને સને ૧૮૪૮ની જા. ૧૧મી મેના દીવસે વીના લડાઈએ મનગ્રેહાનો કીલ્લો મેજર એડવાર્ડ્સ

રડીસે હાથ કર્યો પરંતુ પાછળથી કોર્ટેસેન્ડે વળી રેસીડન્ટની આજ્ઞાથી એડવાર્ડ-
સને પણ પ્રતો મુકીને દેરાગાજીખાન તરફ પાછા ફરવું પડ્યું તે પછી
એડવાર્ડસ સાહેબે કમમાંકમ ૫૦૦ શીતુરીએને શીક્ષત આપીને તેમના
ધણ્યએક હતીઆરો છીનવી લીધાં, અને તે પછી ૧૬ મી તારીખે
એડવાર્ડસ સાહેબે પોતાના મદદગાર બાવલપુરના નવાખને મદદ કરવાં
વીનતી કરી પરંતુ વચમાં તેને માલમ પડ્યું કે કેટલાક શીતુરીઓ
પીરાંવાલા સુધી પહોંચી ગયા છે ! તુરંતજ એડવાર્ડસ સાહેબ ૩૨
માઝલ સુધી આવીને કોર્ટેસેન્ડને મદદ કરવા માટે જઇ પહોંચ્યો, પરંતુ
બળવાખોરોએતો તેના ઉપર હલ્લો ન કર્યો. આ પહેલાં કેટલાએક અંગ્રે
જોના મીત્ર ખોસ લોકોના સરદાર કૌરાખાને દેરાગાજીખાનમાં બંડ-
ખોરા ઉપર હલ્લો લઇ જઇને ફતેહ મેળવી લઇ મુળરાજના સીંધું
નહીના કાંઠા ઉપરના બળવાખોરોના કેટલાક ધામો હાથ કર્યા. કૌરાખાને
ધણ્ય દીવસ સુધી એડવાર્ડસને મદદ કરતા રહી વીરતાપૂર્વક બારે
બહારી જતાવી. એડવાર્ડસ આ વખતે નવાખે મોકલેલી બાર હજાર
સૈનીકોની મદદની સાલથી બળવાખોરોને ડાખી દેવાના હેતુથી આગળ
વધ્યો. અંગ્રેજોને નવાખ મદદગાર થઇ પડેલા નીહાણી કેટલાક જમીન-
દારો પણ અંગ્રેજ લશ્કરને મદદ કરવા લાગ્યા. એ પછી કનેરીના ઘાટ
ઉપર એક મોટું યુદ્ધ થયું. તેમાં એડવાર્ડસ સાહેબ બાવલપુરની
સેનાથી અધસત થયો. તેણે કોર્ટેસેન્ડ સાહેબને પત્ર લખી નવી
સેના મગાડી. આ સમયે મુળરાજની સેનાના સેના-
નાયક રંમરામે ફરેલા બારે જમદસ્ત હુમલાને લઇને લડાઇના મેદાન
માંથી એડવાર્ડસ સાહેબના ટાંટીઆ ઉખાડી ગયા હતા, એવા વખતે
કોર્ટેસેન્ડ તરફથી મદદમાં મોકલવામાં આવેલી એ પચસજો ૭ તોપ
સહીત આવી પહોંચી, આથી કરના માર્યા શીતુરીએને પોતાની આંદ

તોપો જ્યાંની લાંબા પડતી મુકીને ન્હાસભાગમાં પડ્યું પડ્યું. કનેરીની લગ્નમાં મુંજરાજને સીકસ્ત મળવાથી સૌંધ અને ચનાવની મધ્યેના બધો પ્રદેશ શુભાવી બેસ્યું પડ્યું. આ વખતે બાવલપુરના નવાબે ૫૦ હજાર રૂપીઆ કરજે આપીને એડવાર્ડીસને ઉત્સાહી બનાવ્યો અને લાહોર દરબારની ચાર હજારની સેના લઈ ઇમામઉદ્દીન એડવાર્ડીસની સેનાને જમ મળ્યો. જેને લઈને એડવાર્ડીસના સૈન્યમાં વધારો થઈ તે આઠ હજારનું બન્યું. તેની પાસે બાવીસ તોપ હતી, આ સેના જે વખતે આગળ કુચ કરી રહી હતી, તે વખતે મુંજરાજે દસ તોપો અને ૧૧ હજારની સેના સાથે મુલતાનથી આઠ માઇલ દુર એડવાર્ડીસ સાહેબ ઉપર એક જખરદસ્ત હલ્લો કર્યો. મુંજરાજની સેનાએ આ લગ્નમાં અવશ્યનીય વીરતા બતાવીને અંગ્રેજ સેનાના લગ્નના મેદાનમાંથી ટાંટીઆ ઉખેડી નાખ્યા હતાં, એટલામાં વળી અકસ્માત મુંજરાજનું નરીબ હલ્લો ગયું! દુર્ભાગ્યવશાત! મુંજરાજ જે હાથી ઉપર સ્વાર થયો હતો તે હાથીના માવત ઉપર તોપનો એક ગોળો આવી પડ્યો. આથી મુંજરાજને હાથી ઉપરથી હેઠળ ઉતરી પડવાની દરજ થઈ પડી. બામ થતાં મુંજરાજનું સૈન્ય મુંજરાજ મરાયો સમજીને ન્હાસ ભાગમાં પડ્યું. આ લગ્ન તા. ૧ લી જુલાઈએ થઈ. બાવલપુરના સૈન્યે આ યુદ્ધમાં બહુ બારે પરાક્રમ કરી બતાવ્યું. લગ્નના મેદાનમાં ૨૮૧ જખરને પડતા મુકીને મુંજરાજ ઘોડેસ્વાર થઈને મુલતાનના કીશ્નામાં ન્હાસી છટ્યો.

ખરૂં કહીએ તો મુંજરાજનો વિજય હોવા છતાં તેને પરાજીત થવું પડ્યું તેજ પ્રમાણે એડવાર્ડીસ સાહેબની ફતેહ થઈ છતાંએ તેને ખુ નિરાશ થવું પડ્યું હતું કેમકે એ વખતે મુલતાનના કીશ્ના ઉપર જે સ્વાર હલ્લો કરવામાં આવ્યો હોત તો મુંજરાજ પરાજીત થવા પ્રાપ્ત્યો હોત! પરંતુ મુલતાનના કીશ્ના ઉપર હુમલો લઈ જવો એ કાંઈ નાની

ની વાત જોવું ન હોતું. ખુદ પંજાબ કેસરી રણજીતસીંહને પણ
 લતાનના કીલ્લાને સર કરતાં ભારે ભોજો આપવા પડ્યાં હતાં. અને
 ફતેહ મોંઘી પડી ગઈ હતી. કીલ્લા ઉપર હુમલો કરવાને માટે ભારે
 ખો તથા સુદૃઢકુશળ સૈનીક એન્જનીયરોની આવશ્યકતા જરૂરી હતી.
 મળ્યાદની હાથણીમાંથી પાવીસમી જુનના રોજ એડવાર્ડસે આ
 હું પુરું પાડવા રેસીડન્ટને જણાવ્યું. પરંતુ તે મંજૂર નમયું
 ॥ હકતું પરીણામ એ આવ્યું કે મુજરાજને મુલતાનનો કોલ્લે મળ-
 ત કરવાને માટે ખાસી મળહથી સાનુકુળ સમય પ્રાપ્ત થયો. શીખો
 ત્રિજો પ્રતી અગાઉથીજ ખીજવાઇ તો ગએલાજ હતા, દરમ્યાન
 લતાનના શીખે તેમને વધારે ઉશ્કેરીને ઉતેજીત કર્યાં, મુલતાનના આ
 જવાને તત્કાળમાં ડાખી દઇ નહીં શકાયથી “ વાહ ગુરજીકા ખાલસા,
 ને વાહ ગુરજીની ફતેહ”ની ગમનમેદી ગર્જના કરતા રહેજા શીખવીરો
 તાની રવામાવીક યુદ્ધની આકાંક્ષા ખુલાવવાને માટે મુજરાજના જૂઠા
 હજ એકત્ર થવા લાગ્યા. જે કામ એક કલાકમાં થઇ શકતું તે કામ
 ૧૭૭ રેસીડન્ટ સર ફેડરીકકેરીની ખોટી હઠ અને ઉપેક્ષાથી મહીનાઓ
 લીત થઇ ગયો. જોને લઇને અનેક સંભાવીત શીખો વીચારવા લાગ્યા
 મુલતાનનો બળવો નહીં હાવાથી દેવામાં કાંઈ દાળમાં તો કાળું નથી ?
 મકે જે અંગ્રેજ જાતી કીચીત માત્ર અપમાનનો બદલો લેવા માટે
 રમન પાસેથી વીશિષ્ટ અધીઆ કલાવવાને ઉતેજીત થઇ જાય છે. અને
 દેવ તેમની વીરતાની ઝંખના અપમાનનો બદલો લેવા ખડી થઇ જાય
 તેજ અંગ્રેજ જાતીના જે અંગ્રેજ વીરો મુલતાનમાં માર્યા ગયા
 પેદશુંજ નહીં પણ આટલો બધો બખેડો થઇ ગયો છતાં પણ રેસી-
 ડથી તે ઠેક ગવરનર જનરલ સુધીના ચુપ રહી શાંતી કેમ ચઢણ કરી
 શકા છે!! શીખોમાં આ સંદેહને પણ વેગ મળવાનું એક ભવેશ કારણ એ

પણ હતું કે મુઘતાન રાજ્ય લાહોર દરબારને આધીન એક ખંડીઈ રાજ્ય હતું. એ વખતે લાહોરમાં રેસીડન્ટ દરેક કાર્યમાં કરતા હરતા હતા તોપણ તેણે મુઘતાનના શ્રીતુરને ડાખી દેવાની દરકાર કરી નહીં. રાજનીતીના આ મર્મ બધા પ્રસંગો ઉકેલ ઉકેલવો મુશ્કેલ છે. લોર્ડ હાર્ડીને ૧૮૪૭ના એપ્રિલ માસમાં સર ફેડરીક ફેરીને લખી જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડમાં જે પ્રકારનું આંદોલન થઇ રહ્યું છે તે ઉપરથી તો એમ ચોક્કસ અનુમાન થાય છે કે છેલ્લે પંજાબને જમ કરવામાં આવશે. જ્યાં પહેલેથીજ આવી ધારણા હોય ત્યાં પછી મુઘતાનના બળવાને ડગાવવાના ઉપાયો ન લેવા માટે રેસીડન્ટ કે લોર્ડ ડેલહાઉસીને દોષપાત્ર ગણવા એ તો ગેરડહાપણ બધું અને મુખંતા બધુંજ ગણાય. ખરી હકીકત તો એ છે કે 'મહાભારતના આદિ પર્વમાં લમાડવામાં આવેલી કલ્પિત નીતીનો આ ટાંકણે અમલ થઇ રહ્યો હતો. અર્થાત કે "શત્રુ બળવાન બની પોતાના માથા ઉપરજ સ્વાર થઇ જાય તો તેને તેજ પ્રમાણે શીર ઉપર રાખીને નવાવો જોઇએ, પરંતુ તક મળતાં માથા પરથી માટીનો ઘડો જે પ્રમાણે પથ્થર સાથે પટકાતાં ટુટી જાય છે તેજ રીતી અનુસાર આ દુશ્મનને પણ એકદમ હેઠળ ધૂળમાં મેળવી દેવો જોઇએ.

પ્રકરણ ૭મું.

રાણી જિન્દાની દુરદશા.

વાંચકો ! વાંચક તો થયેલા છેજ કે પંજાબ કેસરી મહારાજ રણજીતસિંહની રાણી મદારણી જિન્દાને લાહોરથી શેખુપુરા મધ્યે નજર

કેદ કરવામાં આવી હતી. તેથી સર હેનરી લોરેન્સને તો સંતોષજ હતો. પણ મહારાણીના લલાટમાંજ કાંઈ પણ સુખ નીર્માણુ અણુ નહોતું એટલે સર હેનરી લોરેન્સ અને લોર્ડ હારડીન્ગના હાંદ- માંથી વિદાય થયા પછી મહારાણીને શીર દુઃખોની સીમા ન રહી. સર ફેડરીક કેરી એવી હકીકતથી જાત થયો. કે રાજ્ય લાલસીંહના એક ઓડરલી સાહેબસીંહે મહારાણીની ખાનગી રીતે મુલાકાત લીધી છે. આથી તેણે ભાવીમાં આવું વર્તન નહીં કરવા મહારાણી જીન્દને ચેતવણી આપી. તે સાથે જણા સાહેબસીંહને પણ ચેતવણી આપી દેવામાં આવી કે જે તે ભાવીમાં શેખપુરાના કીલા તરફ જણાયો તો સખત નસીબત કરવામાં આવશે. આ ઘટના થયા પછી મહારાણીએ કીલ્લાની રક્ષા કરવા વાળા માણસોને ૬૦-૬૦ રૂપીઆની એક એક કંઠી બક્ષીસ આપી રેસીડંટ આ હકીકતથી જાત થતાજ તેને ધણુંજ ભારે દુઃખ થયું. તેણે મહારાણીએ આપેલી બક્ષીસ કંઠી—હુટાવી દઇ રક્ષાર્થે રહેલ સીપાહોને દૂર કરી તેને સ્થાને બીજા નવાઓને નીમત કર્યા, આટલું કાર્ય કરીનેજ રેસીડંટ બેસી ન રહ્યો, પરંતુ તેણે જણા મહારાણી તરફની કાંઈ પણ પ્રકારની બેટ લેનારની પણ સખત ખબર લેવામાં આવશે. એમ પણ સાથે જણાવી દીધું. કીલ્લાની રક્ષાર્થે જે નવા માણસો નીમત કરવામાં આવ્યા તે મહારાણીના દુશ્મનો હતા. વચમાં રેસીડંટને એવી ખબર મળી કે મહારાણીનો મોકલેલો એક ફકીર મહારાજ ગુલા- બસીંહ પાસે અને બીજો મહારાજ દલીપસીંહ પાસે ગયો છે, આ સંબંધમાં તપાસ તો કરવામાં આવી પણ કાંઈ પ્રમાણુ જેમ ન મળ્યું તેમ પતો પણ બને સ્થળોમાંથી એકે સ્થળેથી ન મળ્યો. પરીણામે મહારાણી પ્રત્યે ક્રોધરતાથી વધુ તકેદારીમાં રાખવામાં

આવી. વળી રેસીડટ મહારાણીને પોતાના નોકરની કે કોઇની સાથે પણ વાતચીત નહીં કરવા તેમજ કોઇ પણ પ્રકારના કામગીરી પત્રો પણ નહીં લખવા અને લખવામાં આવે તો તે શેખરપુરાના રક્ષકને બતાવ્યા સીવાય નહીં મોકલવાની વરદી આપી. મહારાણીની અવસ્થા આ સંબંધે દુઃખ-મય થઇ પડી. મહારાણી સાચના આવા વર્તનથી શીખો પણ દુઃખી થઇ રહ્યા હતા, તેવા સમયમાં મહારાણી સાથે રેસીડટ આવું વર્તન લીધાથી વધુ ખરાબ થયું. સ્થિતિ વધુ અસહ્ય પડી. મહારાણીએ પોતાના વકીલ જીવનસીંહને પોતાની સ્થિતિથી વાકેફગાર કરવા બોર્ડ ડેક્-હાઉસી સમક્ષ કહ્યું કે મોકલ્યો. તેણે ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુઆરી માસની ખીજ તારીખે બોર્ડ ડેક્-હાઉસીની મુલાકાત લઇ જણાવ્યું કે “મહારાણીનો હું વકીલ નીભાયો છું. મહારાણી સાથે અન્યાય પૂર્વક જે કઠોર વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, તેથી તે દુઃખી થઇ રહી છે. મહારાણીને ક્યા યુન્હાઓના સખખે આવી કઠોર સજા કરવામાં આવી છે ?? એ સંબંધમાં મહારાણી અત્યાર સુધીમાં કશુંએ જાણતી નથી, મહારાણી અંગે જેને હાલ ચરણે છે. જેથી તેના સંબંધમાં નીપજાપાત તપાસ થવી જરૂરી હોઇ તપાસ મતાં સુધી તેણી પ્રત્યે રાજમાતા અને રાજરાણી સમાન વર્તન મેલો જરૂરી છે, વળી તેણીને તેના મીત્રો અને સલાહકારોને પણ મળવા દેવામાં અડચણ થવી ન જોઇએ. ખરી ઘટનાની તપાસ અગત્ય થવી જરૂરી છે,” બોર્ડ ડેક્-હાઉસીની સરકારે આ ખીચારા જીવનસીંહની અવસ્થા કેવી કરીતેલું કહ્યું કે “સરકાર જીવનસીંહને મહારાણી નો વકીલ માનતી નથી. તેણીની આંતરેઆ ને કાંઇ પણ જણાવવાની હોય તે રેસીડટ મારફતે તેણી જણાવે.” તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ જીવનસીંહને આ પ્રકારનો ઉત્તર મળ્યો, જે ઉપરથી તેણે સરકારને પૂનઃ

વીનતી કરી કે “શેષુપુરામાં મહારાણીને કેદ કરવામાં આવેલી છે તે એક સાધારણ કેદીઓનું કેદખાનું છે, વળી રક્ષાર્થે ત્યાં જે સરદારોને નીમન કરવામાં આવેલા છે તેમના કવતરાંને લાઇનેજ મહારાણીએ પોતાની તેમજ પોતાના પુત્રની રક્ષાર્થે બ્રીટીશ સેનાની મદદ માંગી હતી. મહારાણી પોતાના નીવ અને હીતેચ્છુઓની પણ મુલાકાત નથી લઇ શકતી, તેમ તેણી પોતાના ધર્મચરુ વટીકને પણ મળી શકતી નથી. વળી જે દાસીઓ મહારાણી પાસે છે તે પણ તેના શત્રુઓએ નીયત કરેલી છે. મહારાણી સાથે એટલે સુધીનો વર્તીત આમ છે કે તેને તેની ઇચ્છાનુસાર ખાવા પીવાના પદાર્થો પણ મળી શકતા નથી. મહારાણીના લાહોરમાંના બાઇબાડુઓમાં રેસીડંટના તાપથી એટલે સુધી ડર પેસી ગયો છે કે તેઓ મહારાણી સાથના કઠોર વર્તીતની વાત સરખી પણ કરવા હીમત કરી શકતા નથી અને તેમને પણ ખીક રહે છે કે રખેને વાત કરીએ અને રેસીડંટની ખદ્દગીમાં આવી પડીએ તો વળી દુઃખદ પરીણામ ભોગવવું પડે” શુવનસંદિ છેલ્લે એવી પ્રાર્થના કરી કે “મહારાણીની રક્ષાઓ બાર કોઇ બ્રીટીશ અમલદારને સોંપવામાં આવે.”

અવરતર જનરલે શુવનસંદિની વાત પ્રતી ધ્યાન ન આપ્યું. એટલુંજ નહીં પણ શુવનસંદિ સુચબા મુજબ જેમ તપાસ પણ ન કરી તેમ મહારાણીની રક્ષાર્થે કોઇ અગ્રેજ અમલદારને નીયત પણ ન કર્યો. લોર્ડ કેમ્બરલેન્ડે આ રીત અખત્યાર કરી, તેનું શું કારણ ? ! લોર્ડ કેમ્બરલેન્ડેની નીતી કાંઈ કુપી નહોતી, તેણે પૂરીજ નીતીને આધીન રાખને મહારાણીની મુખી વાતને હસીમદીને કહ્યું કે “મહારાણી શુદ્ધાએ પોતાને મહારાજ રણજીતસીંહની વીધવા અને વર્તમાન મહારાજની

માતા કહીને મહેને અરજ કરી છે તે માટે તે મહારી પાસે કાંઈ પણ વાતની આશા રાખી ન શકે. " લોડ" ડાહ્યાડસીનો આ બવાખ ખરેખર ચોખ્ખો હતો કેમકે રાણી જીન્દાએ રણજીતસીંહની વીધવા અને મહારાજદલ્લીપસીંહની માતા કહેવડાંમાં ખરેખર એવું મોટું પાપ કર્યું હતું, કે તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ હતું. અરે ! કમનસીમ દુરમાખ ! હજી પણ ખચર નથી કે તું કેવા કેવા અને કેટકેટલાં પ્રકારનાં નાચ નચાવશે ? ! પંજાબ કેસરીની કમનસીમ વીધવા ! તારા લગ્નાટમાં શું લખાયલું છે ! તારી આ કેવી દશા ! ૧૮૪૮ ના મે માસમાં રેસીડન્ટને એવી ખચર મળી કે મુલ્તાનમાં અંગ્રેજોની વીરૂદ્ધ એક કાવતરું રચાઈ રહ્યું છે તેના સંબંધમાં મહારાણીના વકીલ ગંગારામ અને એક પદબ્રષ્ટ શીખને ફાંસી દેવામાં આવી ! વકીલ ગંગારામ અને કાન્દસીંહને મદદ કરનારા ખીજા બેને તેમનો આછો ગૂંહો હોવાથી દેશનીકાલની સજા કરવામાં આવી. રેસીડન્ટ આટલુંજ કરીને એસી ન રહ્યો, પરંતુ આ કાવતરાંને અંગે મહારાણી જીન્દા ઉપર પણ શક ઉત્પન્ન થયો. અને તેથી મહારાણીને પણ સજા કરવાનું તેણે ઉચિત માન્યું. જોકે એ પણ બનવા જોગ છે કે કહાય ખુલ્લી કોર્ટમાં પણ મહારાણીની તપાસ ચલાવવા સંબંધી વીચાર ચલાવવામાં આવ્યો હોય પણ સરફેડરીક કેરીએ એક પત્રમાં વાયસરાયને લખ્યું કે મહારાણી જીન્દાની તપાસ ખુલ્લી કોર્ટમાં ચલાવવામાં આવતાં પંજાબ ની રાસીઓના હક વાજ ઉપર ખરાબ અસર થવા પામશે. જેથી ફેડરીકકેરીએ ગુપ્તરૂપે તેણીને ત્યાંથી દુર કરવી, એજ માર્ગ પોતાને અચરકર લાગતો જણાયો, સર ફેડરીક કેરીની માન્યતા એવી હતી કે મુલતાનના શીતુરમાં મહારાણી દોષીત છે. પણ તે વ્યાખતમાં કાંઈ સાબીલી નથી, પરંતુ મુલતાનના શીતુરને

મહારાણીએ ઉતેજન આપ્યું હતું એમ અનુમાન કરવાને ઘણું કારણ છે અને તે ઉપરજ મદદરૂપ બાંધીને પંજાબ રાજ્યમાંથી રેસીડેન્ટ મહારાણીને ખસેડવાનું શ્રેયસ્કર માન્યું. મહારાણીએ પોતાના આત્માની રક્ષાર્થે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થનાઓ કરી પરંતુ નગર ખાનામાં તંતુડીના અવાજ ન સંભળાય તે અનુસાર મહારાણીની પ્રાર્થના પ્રત્યે ધ્યાન ન અપાયું. લોડ ડ્રાહાઉસીનાં રેસીડેન્ટ ઉપરના ઇસારાથી રેસીડેન્ટ મહારાણી જીન્દાને દેશનીકાંચની સજા કરી. મહારાણી જીન્દાજેને પંજાબ કેસરી મહારાજ રથજીતસિંહના સમયમાં કોઈ આંખ સરખી પણ ઉઘી કરીને જોઈ શક્યા સામર્થ્યવાન ન હોતું થતું તેજ પંજાબ કેસરીની અધીંગનાની તરફની ન્યાય પુર્વકની બીનતીઓ પ્રતી પણ કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું. જેની આમળ બોક્ષાર્થે અગણીત માણસો આવતા તેજ પંજાબ કેસરીની અધીંગનાએ પોતાના માટે ન્યાયની બીક્ષાર્થે ખીજ સમક્ષ અનેકવાર પ્રાર્થના કર્યાં છતાંએ કોઈએ પણ તેની વાત સાંભળવાની દરકાર સરખીએ ન કરી, કે ધ્યાન સરખુંએ ન આપ્યું ! એ પણ કાળની બધીહારીજ !

મહારાણીને દેશનીકાંચ કરવાને માટે જે વીધીસર હસ્તાવેજ કરવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર પ્રતીતીધી સભાના ત્રણ સભાસદોએ સહી કરી હતી જેમાં મહારાણીનો કદો ટનુ રાખ તેજસીંહ મુખ્ય હતો. આ દરિદ્રાવેગમાં એક પછી કાંચમાં આવ્યું હતું કે “કાશીમાં રહીને પણ મહારાણી જેને કાંચ કાવતરામાં સામેલ થવાનાં સમાચાર મળશે તો પછી તેને હા કરી ચૂકારમાં સખત કેદમાં રાખવામાં આવશે.”

સને ૧૮૪૮ ની ૧૪ થી મે ના દીવસે રેસીડેન્ટ મહારાણી જીન્દાને એક પત્ર લખ્યો જેમાં જણાવ્યું હતું કે “હું મહારા જે મદદગાર કપ્ટાન

લમસડન અને લોફનંટ હડસનની સાથે કેટલાક વિશ્વાસુ અને પ્રતીક્ષીત સરદારોને મોકલું છું, તેઓ તમોને શેષુપુરાની મહાર જવા સંબંધી જે કાંઈ કહે તે અનુસાર વીના સડોએ વીના વીલબે વર્તજો. તમને આ લોકો લઈ જવામાં સંપૂર્ણ માન મરતઓ નળવી શરીરને સુર-ક્ષીત રાખી કોઈ પણ પ્રકારની તમારી બેધનજતી થવા દેશે નહીં, તમોને કોઈ રીતની મુશ્કેલીમાંપણપડવા દેશે નહીં. રેસીડેન્ટનો આ પત્ર લઈ માણસ શેષુપુરા ગયો. અને મહારાણીને દેશનીકાલ કરવાતું બાળ-મહારાજની મહાર સાથતું આજ્ઞા પત્ર પણ આપ્યું. મહારાણીએ આ આજ્ઞાપત્ર નીહાળી પોતાના અત્યંત ધૈર્યનો પરીચય કરાવતાં અપૂર્વ ધીરજ ધારણ કરી પુછ્યું કે, “એ તમે ક્યાં લઈ જશો,” જવાબમાં લમસડને તે જણાવવા અશક્ત જણાવી વીક્ષીત ક્યું કે આપની રક્ષાનો ભાર મારે શીર છે એતો હું જરૂર કહીશ. આપને કોઈ પણ પ્રકારની વીપત્તિમાં કે કોઈ પ્રકારના અપમાનમાં આવવા દઇશ નહીં, મહારાણીએ પ્રત્યુત્તરમાં પોતાને કોઈ વાત જણાવી બીન જરૂરી છે એમ કહી આતુરતા પૂર્વક જણાવવા માંડ્યું કે પોતાને ક્યાં લઈ જવામાં આવશે. લમસડન મહારાણીની આતુરતા પાર પાડી ન શક્યો. મહારાણીના નોકરો પણ અચાતજ હતા. પરંતુ એટલુંતો છાપાથી જણાવવામાં આવે છે કે મહારાણીને લાહોર લઈ જવાતું કહેવામાં આવ્યું હતું અને લાહોરને બરોસેજ તે જવા નીકળી હતી. માર્ગમાં મહારાણી જતાં દ્રષ્ટિગોચર થયું કે લાહોરને બહારે આતો બીજી તરફ કોઈ લઈ જવા જેવું જણાય છે. ત્યારે તેણે લમસડનને પોકારી કહ્યું કે હું તમારાથી જણાવવા માંડ્યું છું કે હું મને પંજાબમાંથી દુર કરીને બીટીશ રાજ્યમાં તે નથી લઈ જતા ?! કેમકે અત્યારે તો આપણે શિશિબપુરના માર્ગ તરફ વળી

રહ્યાં છીએ. મારી તમને વીનતી છે કે તમારે રેસીડન્ટને મારા વતી
 વાકેફ કરવા કે થું અને બ્રીટીશ રાજ્યમાં રાખવા નીર્માણ કર્યું છે ?
 જો તેમ હોય તો હું તેમની અત્યંત આભારી છું. બ્રીટીશ રાજ્યમાં
 મને સુખ પ્રાપ્ત થશે.” આ પ્રમાણે મહારાણી જીન્દા અચળ ભાવથી
 પ્રાણુથી પણ અધીક પ્રીય પુત્રના નામની મહોર વાળો પત્ર નીહાળીને તે
 પ્રતી પુણ્ય ભાવથી વીના સક્રોએ મસ્તક નમાવી છાતી સરસો ચાંપી
 હમીશને માટે પંજબ છોડવા તત્પર થઇ અને ધીરજથી પોતાના દુર્ભા-
 અને વચ થઇ. જે પવીત્ર પંચનદ જુમીને અધીષ્ઠાત્રી દેવી સમાન
 આટલા દીવસ સુધી તેણે પોતાના અંતરમાં સમાવેશ કર્યો હતો. તેજ
 પંચનદ જુમી તેની દ્રષ્ટી મર્યાદાની બહાર થઇ ગઇ. પહેલાં શીરોજ-
 પુરમાં તેણીને રાખવામાં આવી. તે પછી પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં મોકલી
 દેવામાં આવી. રેસીડન્ટ કેરીએ લખ્યું કે સુભાગ્યે આ વખતે કેહી પણ
 પ્રકારનો અખેડો નહીં થયે, મહારાણીના બધા નેકરોએ આ વખતે
 શીલતા અને સજ્જનતા દર્શાવી, મહારા કહેવા વિરહ કેમએ કંઇ
 પણ ન કર્યું તેનું કારણ એ દ્રષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે કે કેટલાક દીવસ
 પહેલાં ગુન્દમારેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી હતી તેથી બીજા
 લોકો પણ સમજવા લાગ્યા કે રખેને હમારા પણ એવાજ હાથ થાય !”
 મહારાણીના સંબંધમાં તેણે આગળ વધીને લખ્યું કે “તેને પણ એવાજ
 ભગ લાગી ગયો કે રખેને મારી પણ એજ દસા થાય !”

મહારાણીના રહાક તરીકે બનારસમાં મેજર મેકગ્રેગર સાહેબને
 નીમવામાં આવ્યો. મહારાણીના ઉપર કેવળ બનારસમાં રહેવાનું ની-
 માણ થયું નહીં પણ તેને ત્યાં પહોંચ્યા પછી અરવ્ય તીખી-તે માસીક
 રકમ અપાતી હતી તેમાં પણ કાપ મુકવામાં આવ્યો. બેરવાલના તહ.

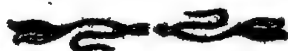
અનુસાર મહારાણીને વારસીક રા. દોઢલાખ આપવાની ગોઠવણ થએલી હતી તેને રથાને શેખુપુરામાં નજરખાંધ કરવામાં આવતાં રા. ૪૮૦૦૦ એટલે મારસીક રા. ચારહજાર આપવાની વ્યવસ્થા થએલી ત્યારે બનારસમાં તો મારસીક રા. ૧૦૦૦ જ આપવાની વ્યવસ્થા થઈ ! આ બાબતમાં એવું કારણ ખડું કરવામાં આવ્યું કે મહારાણી પોતાની સાથે ધરેણું અને ઝવેરાત લઈ ગયાં હતાં. સત્તાલ એ છે કે પ્રથમ દોઢલાખ રૂપિયા તે અને પછી ૪૮૦૦૦ની વારસીક વૃત્તી મળતી હતી તે વખતે પણ જોવર અને અમુલ્ય વસ્તુઓ મહારાણી પાસેજ હતી. જોકે તે પણ તેની પાસે વધુ સમય તો નજ રહ્યું. બનારસ પહોંચતાં પહેલાંજ રેસીડેન્ટે તા. ૩૦ મી જુનને લખ્યું કે “કાવતરાં સંબંધી ચીઠ્ઠીઓ મળી છે, પણ તે ઉપરની સહીના ખરાખોટા પથ્થાના સંબંધમાં તો કાંઈ કહી શકાય એમ નથી. જોકે સહી તો મહારાણીની છે, તે ઉપરથી દ્રષ્ટીગોચર થઈ શકે છે કે તેણી કાંઈ મોટા કાવતરામાં સપડાએલી છે. લાહોરમાં જે જરૂરી કામજો મળ્યાં તેમાં તેણીની કેટલીક જુની ચીઠ્ઠીઓ પણ હતી. પંજાબમાંથી એકદમ તેણીને દેશવટો અપાયાથી તે ચીઠ્ઠીઓ તેણીને હાથ જવા પામી ન હોતી” બસ ! આ ચીઠ્ઠીઓ ઉપરથીજ મહારાણી જુદા કાવતરામાં સડોવાયલી હોવાની માન્યતા થઈ ! બનારસ પહોંચતાં તેના ઉપરની કેદ વધું કડોરતા ભરી બનાવી દેવામાં આવી. ૧૮૪૮ ના જુલાઈની તારીખ ૧૪ મીએ ગવરનર જનરલના હુકમથી આ અજાણના અલ-કારો છીનવી લેવામાં આવ્યા તેણીના આશુપણો બધા મળી પચાસ લાખ રૂપિયાના હતા, તે સાથે વળી બે લાખ રૂપિયા નગદ હતા તે પણ છીનવી લેવામાં આવ્યા. આ વાત આટલેથીજ નહીં અટકી પરંતુ તેણીના ઉપર અનેક પ્રકારની વીપત્તીઓ પણ વીતાડવામાં આવી રાજ્યમાંથી કાઢી મુકી રાજકેદી બનાવી તમામ સંપત્તી ઝુંટવી લેવામાં આવી ઉપ-

રાંત તેણીને નમ્ન કરી ઝડતી પણ લેવામાં આવી. મેજર મેકગ્રેગરે મહારાણી તથા તેણીની દાસીઓની ઝડતી લેવાના કાર્યને અગે એલીન અને સ્ટેનલીનામની બે અગ્રિજ અમળાઓની નીમણુંક કરી તેમને એવી વરદી આપી કે જો તમે મધ્યેય કાર્ય બાબતે તો ધનામ આપી નવાજવામાં આવશે, આ અગ્રેજ અમળાઓએ મહારાણી તેમજ તેણીની દાસીઓનાં કપડાં પણ ઉતારીને તપાસ કરી પરંતુ કાવતરામાં સામેલ હોવાનું કાંઈપણ પ્રમાણ ન મળ્યું. આ તપાસમાં મહારાણીની પેડીમાંથી કાંઈક કાગળો એકઠા કરેલા મળી આવ્યા. જે તમામ કાગળો વાંચી તપાસી મેજર મેકગ્રેગરે મંત્રનરંજનરસને જણાવી દીધું કે “મહારાણીના બધાં પત્રો તપાસ્યા, પરંતુ તેમાં શીતુરમાં સામેલ હોવાની કાંઈપણ ગંધ સરખીએ મળતી નથી.” આગર તપાસની રર મી તારીખે ફરી પાછું રેસોંડાંને લખી જણાવવામાં આવ્યું કે “૩૩ પત્રો મળ્યા છે પરંતુ તેમાં શીતુર સુચક એક પણ પત્ર નથી.” મહારાણીના સંબંધમાં કાંઈપણ ઉપાય નહીં જોઈને જીવનસોંદરકક્ષકે ગયો અને તેણે ન્યુ-માર્ચ સાહેબને વકીલ નીમ્યો તેથી તેણે વકીલની રૂએ મહારાણીને મળવા માટે અરજ કરી સરકારે તેને બનારસમાં એકલા મળવા હુકમ આપ્યો તેનો સ્વીકાર કરીને તે બનારસ ગયો જ્યાં આઠ દીવસ રહી મહારાણીની કેટલીક મુશ્કાકાત તેણે લઈ તેણીને જે જે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડતું હતું તે દરેક આબદ જાણી લઈ તેણીના માસ્ટીક ખરચની એક માદી બનાવી તેણે મેજર મેકગ્રેગર સમક્ષ મોકલી, તેમાં જણાવ્યું કે “અગ્રેજ વીચાર અનુસાર મહારાણીના ખરચની કેટલીક રકમ બચા છે અને કેટલીક રકમ હાસ્યજનક છે, પરંતુ મહારાણી કહે છે કે પહેલાંની જો ખરચ તો તેણી કરતી આવી છેજ અને જો આ સમયે તેણી જો બધો ખરચ બંધ કરે તો તેણી તેના તોફર આકરેમાં હાંસી

પાત્ર થઇ પડે. ખીણું મ્હારે તમને જે જણાવવાનું છે તે એ કે મહારા-
ણીના ઝવેરાતો અને સંપત્તી જે તમારા અધીકારમાં છે તેની એક
ચાદી મ્હને મોકલી આપશો. તેની સાથે એ પશુ મ્હારે જણવું જરૂરી
છે કે લાહોર દરબાર ઉપરાંત ખીજા કોણુ કોણુ આ સંપત્તીના સંબં-
ધમાં હક્કારો છે. મેજર મેજ ઝેમરે ૧૮૪૮ ના અક્ટોબર માસની ૨૩
મી તારીખે મહારાણીના ખરચનો તારીખે ગવરનર જનરલ સમક્ષ મોક-
લીને ખરચ માટે મહારાણી જીન્દાને મળતી રકમમાં વધારો કરવા
બક્ષામણુ કરી; પરંતુ તેના જવાબમાં અપાતી રકમ પુરતી જણાવવામાં
આવી મહારાણી જીન્દાની ખધી આશાઓ પાર પડી નહીં. જે એક
હજાર રૂપીઆ ખરચ માટે મળતા હતા તે પુરતા નહીં જણાવી મહારા-
ણીએ ખરચ માટે કમમાંકમ બે હજાર રૂપીઆની જરૂર દર્શાવી હતી.
કાળ! ત્યારે પશુ આ કેવો વિચિત્ર મહીમા! જે લોકો મહારાજ રણુ-
જીતસીંહના ડરથી એક વખતે પંજાબમાં પગ સરખેા પશુ મુકી સક્તા
નહોતા તે પંજાબના વીરકેસરી મહારાજ રણુજીતસીંહની રાણી જીન્દાને
ખરચ માટે જોઇતા વધું રૂપીઆ એક હજાર માટે કળકળીને પ્રાર્થના
કરતી પડી! અને તેને પશુ મંજુરી લ મળી!

ગવરનર જનરલ તરફથી મળેલા નીરાસાજનક ઉક્ત પ્રકારના
ઉત્તરથી નીરાસ થઇ મહારાણીએ પોતાના વકીલ ન્યુ માર્ચની
સલાહ અનુસાર કચકતાની સુપ્રીમ કોર્ટમાં પોતાના સંબંધમાં
વીચાર કરવા અરજ કરી, પરંતુ ત્યાં પશુ નસીબ તો બે ડગલાં આગ-
ળનું આગળજ! સુપ્રીમ કોર્ટે પશુ મહારાણીની અરજનો સ્વીકાર ન કર્યો
આ રીતે તેણીને નીષ્ફળતા મેળવાથી ન્યાય મેળવાની કાંઈ પશુ આશા
નહીં જોઇને મહારાણી તરફથી ન્યૂમાર્ચે ઇંગ્લંડની કોર્ટ જોઈ ડાયરેક-

ટર્કની સભામાં મહારાણીના દુઃખના કથનની કથની ઉકેલવાનો નીચવ
 કર્યો અને એ કામ માટે રૂ. ૫૦૦૦૦ ની માંગણી મહારાણી સમક્ષ
 કરી, પરંતુ અફસોસ ! સર્વદેવ જેતું ફના થઇ ગયું એવી અનાથ
 દુર્ભાગી અમળા પાસે આટલી બધી રકમ હતીજ ક્યાં કે તે ન્યુમાર્ચને
 આપે ! ! શેખુપુરામાં મહારાણી હતી તે દરમ્યાન જો કોઇએ એટલી
 રકમ માંગી હોત તો મહારાણી તે ખુશીથી આપી શકી હોત, તે સમયે
 તો તેની સાથે પચાસ લાખનાં આણુપણો હતાં ઉપરાંત રૂપીઆ જે
 લાખ નગરોકડા હતા તે તો જૂલજ ! પરંતુ આ બધું તો બનારસ
 આવતાંજ લાઇ લેવામાં આવેલું હતું. આ સ્થિતિમાં મહારાણી જીન્દ
 રૂપીઆ આપી શકી નહીં. અને પોતાની કથની ઉકેલાની શકી નહીં.
 અભાગીની જીન્દ ! ત્હારા સમુ દુનીયામાં ખીજું કોઇ પણ છે ? !
 તેજ ત્હારા રાજ્યમાં સાંતીના સંચાર્યે અગ્રેજ સેના રખાવી હતી,
 અને ઉલટા ત્હારેજ ત્હેના શીકાર થવું પડ્યું. તે વખતે જો ત્હારા
 લક્ષમાં તેમની નીતી રીતી આવી હોત, તો તું એવું ન કરત ! ત્હારી
 ખાજગ જે નરાધમ ફૂળ કાઢક શીખ સરદાર હતા, તે પણ પરતાવા.
 કારણકે તેઓએ સોના ચંદોની મોહનીમાં મોહ પામીને શીખસામરા
 જ્યની સ્વાધીનતાને ધુળમાં રમુદોળી દોધી ! તેજ વિશ્વાસપાતલું શોચ-
 નીય પરિણામ પામ્યને શીર આળ્યું.

પ્રકરણ ૮ એ.

કાવાદાવા અને વીરાનાં બીજ

તીસમ ધસારાથી જેમ મુખડમાંથી પણ અમ્મીની ચીજો
 ગારી પ્રગટી નીકળ્યા સીવાય રહેતી નથી, જેમ ફેની
 ગંજમાં પણ અમ્મી સળગ્યો હોય તો તે અમ્મી
 પાણીનો છંટકાવ થવા છતાંએ ન યુગ્મતાં પ્રદીપ્તજ
 રહે છે તેજ સ્થીતી પંખનના વીર કેસરી મહારાણ્ય
 રણજીતસીંહની પટરાણી શુન્દાના દેશનીકાલથી પંખનની પ્રજના આંતર
 હૃદયમાં થઈ રહી હતી. જોકે મહારાણીના દેશનીકાલથી જનસમુહમાંથી
 અશ્રુતું બીંદુ સરખુંએ ટપક્યું તો નહોતુંજ પરંતુ મર્મ સ્થળમાં સળ-
 ગેલો અમ્મી પ્રજવલીત થઈ રહ્યો હતો. પણ તેની ચીજોગારી સરખી
 ન પ્રગટી; આ સમયે લાહોર વારીઓ જડ જેવા ચૈનન્ય રહીત થઈ
 ગયા હતા. તેઓએ મહારાણીના દેશનીકાલતું દ્રશ્ય શાંતીથી નીકળ્યું.
 પરંતુ આ શાંતી તેઓમાં લાંબો સમય પર્યંત ટકી શકી નહીં. તેમના
 અંતરમાં અમ્મીની જ્વાળા જે પ્રજવલીત થઈ રહેલી હતી તેણે ઉમ
 સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને જ્વાળામુખી પર્વતની જ્વાળા જેમ ફેલાઈ
 જાય તેમ અશાંતિના અમ્મીએ નિકરાગ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મહારા-
 ણીના દેશનીકાલે શીખોનાં હિલ અલગ રંજીત થયાં. જ્યારે ખામસા
 સેનાનાં હૃદય અધીરાં થઈ ગયાં. અને તેઓમાં એવા વીચારે વાસ
 કર્યો કે મહારાણી તો દેશનીકાલ થયાં. અને જાણ મહારાજ હમોને
 હાથ છે, હવે હમો બીજ કોની રક્ષા કરીએ ? બીજ કોઈ માટે લડ-
 વાની જરૂર શી રહી ? હવે મુઘરાજના નીરુદ્ધ હમા રહી તેના વીરોથી

ન થતાં સરદારો અને સેનાપતીઓને કેદ કરી લઇ મુળરાજના પક્ષમાં બળી નાંધ્યું. ૧૮૪૮ ઇ. સ.ના નવેમ્બર માસની ૨૪મી તારીખે શેર-સીંહ તથા બીજા સરદારો તરફથી પણ સ્પષ્ટતાથી ચોખ્ખો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો કે મહારાણીના દેશનીકાલ પછી રાજ્યમાં કાંઈપણ સુવ્યવસ્થા નથી થઇ; તમામ પંજાબવાસીઓ અસંતોષી બની ડરને વશ થયેલા છે. કાપુલના અમીર હોસ્ત મહમદખાન કોટન એમને લખ્યું હતું કે પંજાબના શીતરત્ન કારણ મહારાણીના દેશવટા હોઈ તેથી શીખોનાં હૃદય નાપુર થાય એ પણ સ્વાભાવીક છે. તેઓ મહારાણી જીન્દાને દેશનીકાલ કરવાના પગલાને અન્યાયી અને એ કાયદેસર માને છે. ધણા અંગ્રેજોએ પણ મહારાણીના દેશનીકાલના પગલાને વખોડી કાઢ્યું હતું અને ઇંગ્લીશમેન જેવાં પત્રે પણ પોતાના તા. ૨ જાન્યુઆરી ૧૮૪૯ ઇ. સ. ના પત્રના અંકમાં મર્મભેદક ભાષામાં વર્ણન કરતાં દેશનીકાલ કરવાનું પગલું અંગ્રેજ ભત્રીજાના ઉપર કલંક સમાન આવેલ્યું હતું. આટલું છતાંએ સોડ ડાહિસીએ લશ્ક ન આપ્યું અને પ્રસીદ્ધ થયું કે મહારાણીને કેદ અને દેશનીકાલ કરવાનું કામ કાંઈ ખાવાનો ભાડવો નહોતો એની સાબીતીઓ પણ છે.

પંજાબ વાસીઓના અંતરમાં જે વખતે અશાંતીની બેચેન ઉપર કંઈ તે મુજબ પ્રમદી રહેલી હતી તેના સમયે હજારોના ભગીરદાર તદ્દ સરદાર ચતરસીંહ જે શીખ સામરાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હતો અને જેનો મોટો પુત્ર શેરસીંહ કે જે શીખ સૈન્યમાં સેનાપતીપદે હતો તે સરદાર ચતરસીંહની પુત્રીના લગ્ન સંબંધ બાબ મહારાજ હમીરસીંહ સાથે મંજૂરો હતો. મુલનાનનું શીતર બળાવી દેવામાં સર-જોધવારસીંહને અંગ્રેજ સૈન્ય લઇ જઈને રાજા શેરસીંહ મદદ કરી હતી

તે સર એડવાર્ડસે સરદાર ચતરસીંહ પોતાની કુંવરીના લગ્ન કુંવર
 દમીપસીંહ સાથે કરી દધ તીર્થ ચટન કરવાયે જવા ધારતા હોવાથી
 તે બાળકથી પોતાને શેરસીંહે વાકેફ કરતાં હસ દીવસમાં જવાબ મળે
 એવી આશા રાખતા હોવાની હકીકતથી રેસીંડંટે વાકેફ કર્યા, પરંતુ
 રેસીંડંટે કુટીલ નીતી ભર્યો ઉઝાડ જવાબ આપી શેરસીંહને નીશ્ચીત
 રહેવા જણાવ્યું. શેરસીંહ અને સરદાર ચતુરસીંહ આ જવાબથી અસં-
 તુષ્ટ થયા. તેમના અંતરમાં બહેમે વાસ કર્યો. ચતુરસીંહનો નાનો પુત્ર
 અને રાજા શેરસીંહનો નાનો ભાઇ ગુલામસીંહ આ સમયે દરબારમાં
 હતો જેથી તેને રેસીંડંટ સાથે રહેલથી મુલાકાત થઇ શકતી હતી. તેને
 વીવાહ સંબંધમાં રેસીંડંટ સાથે થએલી વાતચીત ઉપરથી તેના બહેમમાં
 વૃદ્ધિ થવાને ઓર વધુ સ્થાન મળ્યું. ચતુરસીંહ પોતાને રેસીંડંટ તરફથી
 મળેલા નીરાશાજનક જવાબ તેમજ આગળ પણ પોતા પ્રત્યે આવજા
 કઠોર વર્તનના થએલા વર્તવના સમયે તેનું સુખી અને આનંદી લોહી
 ફકળી ઉઠ્યું. સરદાર ચતુરસીંહ જે હજારોની જાગીરનો ઉપભોગ કરી
 રહ્યો હતો તે સ્થળ મુસલમાનોની વસ્તીવાળું હોઇ ત્યાં વધતે ઓછે
 અંશે હીંદુ મુસ્લીમો વચ્ચે ઝઘડા ઉપરથીત થતા જેથી તેઓ એકબીજામાં
 કાંટા સમાન ખટકતા હતાંજ આનું કારણ મુસલમાનોના સમયમાં
 શીખોને ધણીજ વીટંબણા પડી હતી. તેમ મુસ્લીમ સત્તાનો અંત પણ
 શીખોથીજ આવ્યો હતો. ચતુરસીંહની સાથે રહી વ્યવસ્થા તથા મદદ કરવા
 કેપ્ટન એમટને મોકલ્યો હતો તેની દ્રષ્ટી સમીપ હોવામાં પ્રત્યેક બાળ-
 કમાં કાવતરાનું ભુત ખડું થતું હતાંજ આનો સખસ તે સાબકર્તા શી રીતે
 થઈ પડે? આગત્તા રેસીંડંટેના આ કેપ્ટન એમટના સંબંધમાં એવે
 અભીપ્રાય હતો કે “એ હોવામાં દરેક માગલામાં દોષ ભાવનું ગૃહણ કરવા

રહેતો હતો. જવાબાર્સીહ જેવી પ્રતીષ્ઠિત વ્યક્તિને પણ એના
 ગને પરીણામે અન્યાય થવા પામ્યો હતો." સર હેનરીનું આવું
 હતાંએ એમટના ચારીગ્ય સંબંધી કાંઈ સંશોધન
 થયું. રેસીડન્ટે ગવરનર જનરલને એમટના ચારીગ્યના
 ધર્માં લખ્યું હતું કે " કાંઈપણ ઠાવનાંની અફવા
 યતાંજ તે સહ સમજવાને માટે તૈયાર થઈ જાય છે. અને તે
 । સુધી કે પાસેના અગર દૂરના દરેક માણસના ઉપર તેમજ
 ના નોકરો પ્રતી પણ તેને બારે સદેહ રહેતો હોય પોતાના
 માં તે પોતાને એટલો બધો પ્રમાણુલુત માને છે કે વારંવાર
 તેની જુદા બતાવવામાં આવે તોપણ તે જોઈ શકતો નથી."
 ૨ ચટરસીહના સંબંધમાં તેજી-રેસીડન્ટ ફરીએ-લખ્યું હતું કે "તે
 અને અશક્ત હોઈ મહારાજનો બાવી ધસુર છે. પંજાબની
 સા સૈન્યનું બળ જે વખતે હતું તે વખતે આ સરદારને અધીક
 બીજા શીખોથી સહન કરવી પડી હતી, પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યા-
 નાં તો તે અને તેના પુત્રો જિત્તીને શીખરે અધ્યા હતા. તેથી
 ળતસીહના પુરાણા સરદાર તેના પ્રતી દ્વેષ રાખે છે. સૈન્ય
 ધા લોકો પણ તેનાથી કાંઈ સંતુષ્ટ નથી તેમ પંજાબના સાધારણ
 માં પણ તેનો કાંઈ પ્રભાવ પડતો નથી." ચટરસીહને માટે સર
 ૧ લોરેન્સે લખ્યું હતું કે "તે શાંત સ્વભાવનો જુના વીચારનો
 ધણા દિવસથી બીમારીને વશ છે." આથી એક વૃદ્ધ પ્રતીષ્ઠિત
 વ્યક્તિના સંબંધમાં એમટને સંશય પડ્યો!

કેટલીક દરબારી સેના જે ચટરસીહના હાથ હેઠળ પલકીમાં હતી,
 ના કેટલાક સૈનીકો ફરી ગયા અને મુળરાજની વીડોહી સેના

એમાં મળી જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા હતા. ત્યારે ચતર-
સીંહની આગ્રાથી એ સેનાના વડાએ વીઠોહીએને ડયાવવાની વેતર-
ણમાં પડ્યા હતા. આવે સમયે પણ કપટાન એખટના અંતરમાં એવો
અચળ વિશ્વાસ દ્રઢ થઇ ગયો હતો કે “આ જવા ઉપદ્રવનું મુળ ચત-
રસીંહ છે. તેના મનમાં એવા બહેમે વાસ કર્યો હતો કે તે શીતુરી
હોઇ અંગેએને પંજળમાંથી હાંકી કાઢવા ઇચ્છે છે. થોડા
વખતમાંજ લાહોરમાં અંગેએ ઉપર હુમલો થવાનો છે.” આવા
જમને આપીન થઇ તેણે હઝારાની રાજધાની છોડી દઇ ત્યાંથી ૩૬
માઇલ દૂર સિરવામાં પોતાનો મુકામ નાંખી ચતરસીંહનું આવવું પણ
બંધ કર્યું તેમ તેના તરફના કામળ વટીક આવે તો તે લેવા પણ
બંધ કર્યા. ચતરસીંહ પોતાના સલાહકારના આવા વર્તનથી ભારે અચ-
ખામાં પડ્યો. કેપ્ટનના આ કૃત્યની મતલબ તેની સમજમાં ન આવી
જેથી તેણે પોતાના વકીલને એખટ સમક્ષ મોકલ્યો. પરંતુ તેને પણ
ઉક્તાઇ બર્યો જવાબ આપીને જણાવ્યું કે “હું તમારા માલિકની
ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી.” આવો બેહુદો અને વાહિયાત જવાબ સાં-
ભળવા છતાં પણ ચતરસીંહે પોતાના શાંત સ્વભાવ અનુસાર એ અપ-
માન ભરેલો જવાબ સાંભળીને પણ શાંતી ધારણ કરી અને વળી એ-
ખટને કહેવાવ્યું કે જો આપે સિરવામાં રહેવા ઇરાદો હોય તો મને
અથવા મારા પુત્ર ચતરસીંહને આપની પાસે રહેવા પરવાનગી આ-
પરો કે જેથી બંદોબસ્ત રાખવામાં અને કારભાર ચલાવવામાં કાંઈ
જુલ ન થાય ! એખટે તેનો પણ અસ્વિકાર કર્યો. એખટ ચતર-
સીંહને વીઠોહી જણીનેજ ખેસી રહ્યો નહોતો પરંતુ તે તો હજારોના
સુસજ્જાતોને રૂપિયાની લાલચ આપીને તેમને સરહાર સામે ઉરકેરવા

આગ્યો. શિખો અને મુસલમાનો વચ્ચે પરસ્પરમાં આવખતે સારી લાગણી નહોતી એટલે તેઓ એખટના આવર્તનથી સમજવા લાગ્યા કે આપણને અંગ્રેજો મદદ કરી રહ્યા છે. તેથી સને ૧૮૪૮ ના તા. ૬ ઠી ઓગસ્ટના દિવસે મુસલમાનોનાં ધાડાને ધાડાં એકઠા થયા અને સરદાર ચતરસિંહના રહેવાના સ્થાનને—હરિપુરના ધરને—ઘેરી લેવા મંડાયા. શિખ સૈન્ય આવખતે પશ્ચીમાં હતું જેથી તે હરિપુર આવવા અસમર્થ હતું. કેમકે વચમાં કેપ્ટન પહેાંચી જવાથી શિખ સૈન્યનો રસ્તો બંધ થઇ ગયો હતો. આથી સરદાર ચતરસિંહે નગર રક્ષક સૈન્યને તોપ લઇ હાઇમાં જવા ફરમાવ્યું. આ સૈન્યમાં તોપખાનાના સંરક્ષક તરીકે અમેરીકાનો કોનારા નામનો એક સખસ હતો તેને જ્યારે સૈન્યની સાથે જવા કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે તેનો અસ્વીકાર કરતાં એવો જવાબ આપ્યો કે હું તો કેપ્ટન એખટના હુકમ શિવાય નહીં જાઉં. જ્યારે સરદાર ચતરસિંહે તેને બંધે વખતે સમજાવ્યું કે જો તમે તોપખાનું લઇને નહીં જશો તો તમામ સૈન્યનો નાશ થવામાં કાંઈ પણ વાર લાગવાની નથી, અને સહેલથી વિના હરકતે સત્રુ હરિપુર પોતાને હસ્ત કરી લઇ તાપ્તમાં લેશે. સરદાર ચતરસિંહની આ સમજાવટની પણ અસર તેને ન થઇ અને સામે તોપ ભરીને વચમાં ઉભો થઇ ગયો અને કહ્યું કે “જો કોઇ પહેલાં મારી પાસે આવશે તેને જાળાથી હાવી કરશિ” આથી પ્રામદ્ય સેનાની બે દુટડીને તોપ લાવવા હુકમ કરવામાં આવ્યો. પ્રામદ્ય સૈન્યને નીહાળી કોનારાનો મીઝાજ વધારે બગડી ગયો. તેણે તોપખાનાના એક શિખ હવાલદારને સરદાર ચતરસિંહે મોકલેલા દેશી સૈન્ય ઉપર જાળા છોડવા ફરમાવ્યું, પરંતુ તે હવાલદારે તેની એ આજ્ઞાનું અવલંબન કર્યું. આથી કોનારા રાતો પીળો થઇ ગયો અને તેણે તે બીજારા હવાલદારનો

પ્રાણ લીધો અને પછી જાતે તોપમાંથી ગોળા ફેંકવા મંડ્યો, પરંતુ કમનશ્ચિએ તોપનું નિશાન ખાલી ગયું એટલે તેણે પોતાની પાસેની પીસ્તોલ વડે સરદારની સૈન્યમાંના એ પાયદળ સીપાહીને મારી નાંખ્યા. આથી તરતજ એ હરામખોર નીમકહરામી કરનાર અમેરીકન તોપચી સામે પાયદળ સૈન્યમાંના એક શીખ સીપાહી તક્ષવાર ચલાવી તેને ભોંધ ભેગો કરી દઈ ઉભી ચએલી મુશ્કેલ પરીસ્થિતીનો અંત આવડ્યો. એવટ સાહેબને આ હત્યાને અંગે ચટરસીંહનો દોષ દ્રષ્ટિએ પડ્યો. તેણે રેસીડન્ટને લખેલા પત્રમાં કનોરાની હત્યાને સરદાર ચટરસીંહિ કરેલી પીશોરસીંહની હત્યા સમાન વર્ણવી, એટલુંજ નહીં પણ વળીવધારામાં તેણે લખ્યું કે કનોરાની હત્યાના સંબંધમાં પહેલેથીજ તામડો રચાયો હતો. ચટરસીંહિ પણ આ હલાકાંડનો યથાવિધી વૃત્તાંત રેસીડન્ટને મોકલી આપ્યો. રેસીડન્ટ વીચાર ચલાવી એવટનેજ દોષીત ઠરાવી લખ્યું કે તમે બંનેના તરફથી જે હકીકતો જણાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર હું આવ્યો છું કે “સરદારની વારંવારની આજ્ઞાઓના ઉલ્લંઘન, તેમજ તેણે મોકલેલા સૈન્ય પ્રતી વિરુદ્ધ આચરણના પર્તાવથી કનોરાની હત્યા થવા પામી છે. એ “અત્યંતમાં તમારા વિચારો સાથે હું સંમત થઈ નથી શકતો. સરદાર ચટરસીંહ હજારોનો દીવાન અને વ્યવસ્થાપક અધીકારી છે, જેથી તેમની આજ્ઞા શીખ સૈન્યમાંના દરેક વડા તરફથી બળ લાવી તેમની આજ્ઞાનું પાલન થવું જરૂરી છે. એ સંબંધમાં વધુ ચર્ચામાં ન ઉતરતાં એટલુંજ જણાવું છું કે તમે કનોરાની હત્યાનો મુકાબલો પીશોરસીંહની હત્યા સાથે કયે પ્રકારે કરી શકો છો ?” રેસીડન્ટ પોતાના આજ પત્રમાં આગળ ચાલતાં એવટની દરેક વાતોનું ખંડન કરતાં સરદાર ચટરસીંહનો પૂરોપક્ષ

લાઇ તેના કાર્યને બ્યાજખી ફેરવતાં જણાવ્યું હતું કે “તેણે જે કાંઈ
 ક્યું તે તેની આત્મરક્ષાએ” ક્યું છે, તેનો હેતુ અંગ્રેજોને લાહોરમાંથી
 હાંકી કાઢવાનો નથી, પરંતુ બ્યારે તેનું રહેકાણુ મુસલમાનોએ ધેરી
 લીધું તો પછી લાગ્યાર થઇ તેને એ પ્રમાણે કચુલ કરવું પડ્યું. એબ-
 ટ સાહેબની શુદ્ધસાન રેસીડેન્ટના આ પત્રથી પણ ઠેકાણે ન આવી.
 તેણે તો કનોરાની હત્યા કરનાર સીપાહને પોતાને સોંપી દેવા લખીને
 જણાવ્યું કે તેથી કાતુન મુજબ તર્પાસ થઇ શકે ઉપરાંત આંગળની
 માફક હજારમાં શાંતી પણ પ્રસરાવી શકાય. એમટે આ પછી પણ
 કનોરાની હત્યા કરનાર સીપાહને પોતાને સોંપવા પુનઃ જણાવ્યું પરંતુ
 ચતરસીંહે તેની આ માંગણી સ્વીકારવી એ અશક્ય હતું જોયી તે
 તેનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો. કેમકે કનોરા શીતુરી થએલ હોઇ શીતુરના
 દોષ માટે તો એકશીખસીપાહને હાથે તો માર્યો ગયો હતો એટલે કનોરા
 બધી કઇ રીતે શકે !! કનોરાને મારી નાંખનાર સીપાહને ચતરસીંહે
 બક્ષીસ આપી નવાજ્યો હતો એટલે તે તેને પકડી પણ શી રીતે શકે !!
 જે સરદાર ચતરસીંહે તેને પકડાવ્યો હોત તો સંભવ છે કે વખતે થીખોના
 કાપાગનીથી તેને પોતાનાજ પ્રાણનું બચીદાન આપવું પડ્યું હોત !
 એલ સાહેબે પોતાના રેટ્રોસપેક્ટસ એન્ડ પ્રોસપેક્ટસ ઓફ ઇન્ડીઅન
 પોલીસી (Retrospects and prospects of Indian policy)
 નામના પુસ્તકને પાને ૧૨૪ માં લખ્યું છે કે “જો સરદાર કનોરાની
 હત્યાના ગૂંહેગારને એબટને સ્વાધીન કર્યો હોત તો એ અન્યાયી અને
 અવીચારી કૃત્યથી સરદારની પ્રજા સરદારના પ્રાણની પણ બક્ષક બની
 જતો” આટલું છતાંએ વલ્લ સરદાર ચતરસીંક તો એમટે સાહેબની
 મારી માંગવા તૈયાર થયો. એબટ સાહેબનો મીઝાજ એ સમયે સાતમે

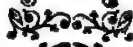

આસ્માને જન્મ ચઢ્યો. તેણે તો કનોરાની હત્યા કરાવનાર સરદારને મળવું પણ યોગ્ય ન વીચાર્યું. એમટને આટલેથી પણ સંતોસ ન થયો. તેણે રેસીડંટને તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટે લખ્યું કે “ચતરસીંહ શીખ સેનાને બળવો કરવાને ઉત્તેજિત કરી રહ્યો છે તેણે હુમલો કરવા જાણુ નરેશ તરફ પત્ર મોકલ્યો છે.” ચતરસીંહના દેટલાક કાગળો એમટને હાથ ચઢેલા હતા જે જાણુ નરેશ મહારાજ ગુલામસીંહ તથા તેવ પુત્ર રણવીરસીંહ અને તેના બત્રીજા ભોરાવરસીંહને મોકલી આપ્યા હતા રેસીડંટ કેપ્ટન નીક્લસન દ્વારા આ બાબદમાં તપાસ કરાવી તો લાહોર ઉપર ચઢાઈ કરવાની શીખ સેનાને ઉત્તેજિત કરવા સંબંધીની કાંઈ પણ વાત પત્રમાં નહોતી. માત્ર હજારના મુસલમાનોને નસીબત કરવા માટે સેનાની ચાર પલટણ મોકલવા સરદાર ચતરસીંહે લખ્યું હતું કે જેથી હજારની ભગીરની રક્ષા થઈ શકે. નીક્લસન અને રેસીડંટ બંનેને ચતરસીંહના આ પત્રમાં શીતુરની ગંધ જરાપણ આવી નહીં. કેપ્ટન નીક્લસને પોતાના પત્રમાં સરદાર ચતરસીંહને સંપૂર્ણ નીરદોશ ઠરાવ્યો પરંતુ પાછળથી કોણ જાણે શું થયું અને કેપ્ટન નીક્લસનની પુઢી કેમ બ્રસ્ટ થઈ તે તો નથી જણાયું. પરંતુ તેણે ચતરસીંહે કનોરાની હત્યાના ગુન્હેગારને અગ્રેજોને અવશ્ય સોંપવાની આવશ્યકતા તો જરૂરી દર્શાવી. અને એ ધારણાને વશ થઈને ચતરસીંહ ઉપર નીક્લસને વીના વીલંબે કનોરાની ધાતક કરનાર ગુન્હેગારને સોંપી દેવા જણાવી ખાત્રી આપી કે ગુન્હેગારને રજુ કરતાં તમારાં માન અને જીવનની રક્ષાના સુરક્ષીતપણા માટેની દરેક સાવચેતી લઈ શકાશે પણ તમારી ભગીર અને મોજમાની આજ્ઞા રાખવી વ્યર્થ છે! નીક્લસને પોતાની આ ચીડી મોકલ્યાની વાત રેસીડંટથી છુપાવી રેસીડંટને લખ્યું કે “તમે

ઝઠારી સાથે સંમત થશે કે ચતરસીંહને જાગીર અને હકુમતથી અલગ કરવો એજ ઉચીત છે?" રાજનીતીને અંગે બીનરમાં ચાલતી ખટપટથી પૂર્ણ વાકેફ થઈ શકવું મુશ્કેલ છે. ખેડ અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અત્યાર સુધી જે રેસીડંટ ચતરસીંહને નીરદોશ સમજતો હતો તેણે કેપ્ટન નીકલસનની આ પ્રસ્તાવનાનું કંઈ રીતે સમર્થન કર્યું આગસ્ટની ૨૩ મી તારીખે જે રેસીડંટ મેજર એડવાર્ડસ સાહેબને લખ્યું હતું કે "ચતરસીંહ તમામ રીતે નીરદોશ હોઈ આ ઝખડાનું મુળ કારણ એક માત્ર એવટજ છે." આ ઘટનાના ત્રણ દિવસ આગમ્ય પણ મુખ્ય બ્રીટીશ સેનાપતીને લખ્યું હતું કે કનોરાની હત્યાની વાત શા કારણે બની તે કેપ્ટન નીકલસન જાણતો નથી છતાં પણ તેણે કનોરાની હત્યાને અન્યાયપૂર્ણ બતાવી છે અને ચતરસીંહને કનોરાની હત્યાના પરીચાલક તુલ્ય માન્યો છે," ૨૪મી ઓગસ્ટે રેસીડંટ એવટ સાહેબને પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે "કનોરાની હત્યાને તમે કદાચ ઉચીત નહીં કહી શકતા હો તો તમારું કંઈ ન્યાયયુક્ત નથી" ચતરસીંહને આ પ્રમાણે નીરદોશ જાણવા છતાં પણ રેસીડંટ તેની જાગીર જપ્ત કરવા હુકમ કર્યો. રેસીડંટનું આ કાર્ય ન્યાયી હતું એમ કેમ કહી શકશે ? રેસીડંટ પાંચમી સપ્ટેમ્બરે સરકારને લખી જણાવ્યું કે "મેં ચતરસીંહના સનમાન અને જીવનરક્ષાની જવાબદારી શીરપર લઈને તેના આચરણની તપાસથે હુકમ આપ્યો હતો"

ચતરસીંહે ચોતાની ન્યાયયુક્ત માંગણીનો પોકાર કંઈપણ ન સંભળાવ્યો. અને તે ઉપર પાણી ફરી વળેલું ત્યારે જેમું ત્યારે તેણે સાચાર થઈ શીખેલી હમેશની સાથીશ્વી તલવારનો આશરો લીધો. જે વડે ચતરસીંહ ચોડા દિવસ ઉપર તીર્થાટન

કરી પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરવાની જગ્યાસા ધરાવતો હતો તેણે હવે રજીતીર્થમાં પોતાનું બાકી જીવન પુરું કરવા વીચાર્યું. અંતે પણ ચતરસીંહ સ્વતંત્ર ખવાસનો હતો એટલે તેણે અપમાનીત થઇ જીવન ગુજારવા કરતાં યુધ્ધમાં લડી માનસહ મરણ પામવું યોગ્ય વીચાર્યું. જ્યારે ચતરસીંહના આ વીચાર સાંભળી શીખોનાં ટોળે ટોળાં તેના ઝુંડા હેઠળ જમા થવા લાગ્યાં ધણી દીવસ પછી વાહ ગુરજીની ખાલસા એને વાહ ગુરજીની ફતેહ"ની ગર્જનાઓથી પંખળ ગાજી ઉઠ્યું. મહારાણી જીજ્ઞાસે દેશવટો મુલતાનનું શીતર તથા બીજી અનેક ઘટનાઓથી શીખોના અંતરમાં અગ્નીની જવાળા જે ભડમડ બળી રહી હતી તે જવાળા વીકાર સ્વરૂપે બહાર પડી, પંખળનીવાસીઓએ માન્યું કે જરાપણ પાછી પાન ન કરતાં શતરની સામે જીવપર આવીને તુટી-પડવું ! સરદાર ચતરસીંહ અને તેના સાથીઓએ યુધ્ધનો ટંકાર કરી દીધો. થોડા સમય પહેલાં જે ચતરસીંહ અગ્રેજોનો મીત્ર-ભક્ત-હતો તેણે પોતાને વીન ગુન્હે પીડાથી અગ્રેજોની સામે ત્રાહ્મનો છુટો ઉઠાવ્યો.

પ્રકરણ ૬ મું.

 મુલતાનના પતન-અને લડાઈ
 જનમાં અશાંતિની જવાળા ફાટી નીકળે તો જોઈને લોકો
 કેમ હાડસીએ તેને તુરતજ દબાવી દેવાની પેરવી તો
 કરી પરંતુ ઉલટો ચોર કાટવાલને દડે તે અનુસાર
 તેણે પોતાના એક ભાણ્યમાં હિંદીઓ પ્રતી ઉદમા
 કાઢતાં જણાવ્યું કે "

"I have wished for peace, I have longed for it
 I have striven for it. But if the enemies of India

desire war, war they shall have, and on my word, they shall have it with a vengeance "

અર્થાત કે "હું શાંતીને ચાહું છું, મે હમેશાં શાંતી ચાહી છે મેં હર હમેશ શાંતીને માટે યત્નો કર્યા છે પણ હિંદુસ્તાનના દુશ્મનો યુદ્ધ ને ચાહે છે તે તેમને મળશે હું ખાત્રી આપું છું કે એ યુદ્ધનું પરિણામ વિપરીતજ આવશે." જો લોડ' કેલ હાઉસીએ મુલતાનના બળવાને દબાવ્યો હતો તો અને આવાં વચનો કાઢ્યા નહોત તો કેવું શર થતે મુલતાનનો બળવો તાત્કાલીક નહી દબાયાથી યુધના રસીયા પંજાબીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને શિખોને પોતાના મધ્યા અપમાનનો બદલો લેવાનો વિચાર થઈ આવ્યો.

મુલતાનના બળવા બાદી હમ્મરાના જુદા સરદાર ચતરસિંહને શા કારણે હથિયારોનો આશરો લેવો પડ્યો એ બધી વાતોથી ધાંચકા વાકેફ થઈ ચૂક્યા છે અંગ્રેજોથી સરદાર ચતરસિંહના સંબંધમાં અન્યાય મળવા છતાંએ તેનો પુત્ર રાજા શેરસિંહ ન્યાયની આશામાં પહેલાં તો અંગ્રેજોનો મિત્ર થઈ રહ્યો હતો તે મેઝર એડવાર્ડસની સાથે મુલતાનનો બળવો સમાવી દેવામાં સામેલ થયો જેથી બીજા શીખો પણ અંગ્રેજોને મદદ કરી રહ્યા હતા. એ વખતે શિખ સરદારોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રેસીડન્ટને કહ્યું હતું કે અમારી સાથે શિખ સેના મુલતાનનો બળવો દબાવવા માટે મોકલવામાં ન આવે, કેમકે શિખસેના વિકરી જવાનો સંભવ છે. પરંતુ શિખ સરદારોની આ પ્રાર્થના ઉપર રેસીડન્ટ લક્ષ ન આપ્યું આટલું છતાંએ શિખ સરદારો દ્રઢતા પુરક અંગ્રેજોને પોતાની મદદ આપી રહ્યા હતા. ૧૮૪૮ના જુન માસની શરૂઆતમાં મીસર સાહેબ દબાવે ગુરુ મહારાજસિંહના પાંચ હજાર શીખો જે હાંશીઆરપુરમાં

એકલા થઈ ઉપદ્રવ કરી રહેલા હતા, તેને ડાખાવી દીધા. સાહેબ ડાખાળી પાસે માત્ર એક હજાર શીખોજ હતા પરંતુતેણે પોતાના બાહુબળ અને કુનેહમરી રીતીથી પાંચ હજાર શીખ શીતુરીઓને ડાખી દીધા, હજારાના શીતુરને ડાખી દેવા માટે દીવાન દીનાનાથની રૈસીડટે નીમણુંક કરી હતી પાંચબમાં આ વખતે ન્હાના ન્હાના પહાડી રાજ્યોમાં પણ અશાંતીનો અગ્ની સળગી ઉઠ્યો અને તેમણે પણ વિદોહનો ઝુડો ઉઠાવ્યો. છતાંએ લાહોરના શીખ સરદારો અંગ્રેજોની પડખે રહ્યા ૧૮૪૮ ના જુલાઈની ૨૩ મી તારીખે શીખ સરદારોની અંગ્રેજો પ્રતીતી અનન્ય ભક્તી માટે મેજર એડવાર્ડસે લખ્યું કે “ સરદાર શોકો બધા હરેક પ્રકારે હમારા પક્ષમાં છે. તેમાં પણ વીશેષે કરીને શેરસીંહ કે જેને આધીન સેનાનો મોટો ભાગ અવિશ્વાસધરાવે છે-છતાં પણતેનો પ્રભાવ એવો પ્રબળ છે કેજેને લઇનેબધા તરફથી તેના હુકમને માન આપવામાં આવે છે, તેની સેનાના બેએક સખસો તરફથી કાંઇક ચંચળતા બતાવવામાં આવી તેથી રાજ શેરસીંહે તેમને કઠોર સજા કરીને ખીજાઓના અંતરમાં પણ ભયની લાગણી પ્રગટાવી દીધી છે’

સદુશ્યમની ફતેહ પછી રાજ શેરસીંહ સાડાચાર હજાર સૈનીકોની સેના લઇ એડવાર્ડસ સાહેબની મદદે જઇ પહોંચ્યો. શેરસીંહની સાથે સમશેરસીંહ આતરસીંહ આદી ખીજા અનેક સરદારો હતા. એડવાર્ડસ સાહેબ શેરસીંહના આવી પહોંચવા સુધી મદદને અભાવે બેકાર થઇ પડ્યો હતો એ સમયમાં મુળરાજે મુલતાનના કીશ્વાને વધુ મજબુત કરી લઇ સેનામાં પણ વધુ માણસોની ભરતી કરી છંપે બધી રીતે તે રૂઢ પુષ્ટ બની ગયો હતો. છતાં અંગ્રેજ સૈન્યમાં શેરસીંહને નીહાળતાજ સ્તબ્ધ થઇ જઇ ખીજા સરદારોને પોતાની

સાથે મેળવી લેવાને માટે તેણે એક દુતને મોકલ્યો પરંતુ શેરસીંહ તથા ખીજા સરદારોએ તે દુતનું મ્હોં કાળુ કરીને મધેડા પર બેસાડી પાછો મોકલ્યો. મુળરાજ આ આચરણથી નીરાશ થયો. અને લાહોરથી આવેલી સેનાના કેટલાક સૈનીકોને લાલચમાં લપટાવી પોતાની તરફેણ કરી લીધા.

તા. ૨૦ મી જુલાઈએ મુળરાજે કીલ્લા ઉપરથી એડવાર્ડસના સૈન્ય ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો. શેરસીંહ યુદ્ધમાં કુશળ હતો તેણે કીલ્લા ઉપર હુમલો કરી મુળરાજના તોપના મારને વ્યર્થ બનાવ્યો ! આ બનાવને છ દીવસ વ્યતીત થયા પછી મુળરાજની સેનાનો એક ભાગ શેરસીંહની સેનાના પકડાઈ અડધો ફાસ દૂર જોવામાં આવ્યું. મુળરાજનો આ સૈન્યદળ મોકલવામાં શેરસીંહની સેના સાથે તેને મેળવી દેવાનો ઉદ્દેશ હતો. પણ તે યુક્તીમાં પણ તે ન ફાળ્યો જેથી હતાશ થઈ તેણે શેરસીંહના પ્રાણ લેવા ઉચીત ધારીને તે માટે સુગનસીંહ ઉપર નજર ઠેરવી. એ નીચું કાર્ય પાર પાડવા માટે સુગનસીંહની મદદમાં ખીજા બે સખસોને પણ નીમવામાં આવ્યા. પરંતુ આ નીચ વીચાર બહાર ફેલાઈ જવાથી તે અને તેના સાથી પકડાઈ ગયા અને સુગનસીંહને તોપને ગોળે ઉરાડી મુકવામાં આવ્યો. આથી શીખ સેનામાં આગળ કરતાં પણ વધુ પ્રભાણમાં અશાંતીનો અગ્ની સળગ્યો. તેથી શેરસીંહને પણ પોતાની આવેશયુક્ત સેનાને સંભાળવાનું કાર્ય મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આટલું છતાંએ અંગ્રેજો તે શેરસીંહ પ્રતી સંકેતની નજરેજ જોઈ રહ્યા હતા. શેરસીંહ પણ તેથી કાંઈ ખીન માહિતગાર નહોતોજ તેણે એડવાર્ડસને કહ્યું કે “તમારો એ સંસય દૂર કરવા હું ખર્ચ ખુસ્તક લઈ પ્રતીજ્ઞા કરેલા તૈયાર છું.”

શેરસીંહની ભક્તી અંગ્રેજો પ્રતી મ્હોલનીજ નહોતી. પોતાના પીતા ઉપર ગમે એટલું ગેર વર્તન અને અત્યાચાર ગુંજ્યો છતાં પણ

તા. ૧૮મી ઓગસ્ટે શેરસીંહ મેજર એડવારડીસને એબટે ગૂખરેલા અન્યાય અને અત્યાચાર સંબંધી બાકેફ કરી પોતાના પીતાની નીરદોશતા પ્રગટ કરી હતી. અને અંગ્રેજોને ખરાબર મદદ પશુ કરી હતી. કેટલીએ વખત મુળરાજની સેનાએ અંગ્રેજ સૈન્ય ઉપર હુમ્લો કર્યો તે પ્રસંગે પશુ તેણે અંગ્રેજ સૈન્યની રક્ષા કરી હતી, જેથી એડવારડીસ સાહેબે પશુ મુક્ત કંઠે પોતાના પત્રમાં શેરસીંહની સેવા બક્તીના વખાણુ કર્યા હતા તેમની ચીઠી પત્રીઓથી જણાય છે કે શીખો શેરસીંહથી બહુજ નારાજ હતા તે લોકો શેરસીંહને એક કુળાંગાર અને મુસ્લીમ પેટનો લેખી શેરસીંહ નહીં પશુ શેખસીંહ કહેતા હતા. મેજર એડવારડીસે ધણીવાર લખ્યું ત્યાર પછી અંગ્રેજ સેના લોડે ડાહ્યાડીસીએ મુક્તતાન મોકલી.

અંગ્રેજ સૈન્યની સાથે સુપ્રસીદ્ધ ધજનેર નેપીઅર અને સેનાપતી વ્હીસહતા તેમણે મુક્તતાનની વીઠોહી સેના સંબંધી રેસીડન્ટને લખ્યું કે “મુળરાજની સેનાનું જે બળ આગળ હતું તેથી હિમદુન્ન જણાવું રહ્યું છે. મુળરાજની સેના બધી શીખ સેના થઈ ગઈ છે.” સેનાનું સ્વાસ્થ્ય અગડવાને બદલે લોડે ડાહ્યાડીસીએ સેનાની મદદ મોકલતાં દીવ કરી તેનું આ પરીણામ છે. સપ્ટેમ્બર માસમાં સેનાપતી વ્હીસની સેનામાંના ૮૨૨૯ સૈનીકોમાંના ૧૮૮ સૈનીકો તો ખીમાર હતા. મુક્તતાનના કીલ્લાને ઘેરી લેવા અર્થે મોકલેલી મોટી તોપ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બરે પહોંચી. સપ્ટેમ્બર માસની શરુઆતમાં સેનાપતી વ્હીસ. ૮૦૪૧ નું પાયલન, તથા ૧૫૧૬ નું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય અને ૪૪ તોપો સહ મુક્તતાનનો કીલ્લો ઘેરી લેવા તૈયાર થયો, તેની મદદમાં મેજર એડવારડીસની ૮૭૧૮ની પાયલન સેના

૩૧૩૩ ઘોડેસ્વાર અને ૨૩ મોરીતથા ૨૫ નાની તોપો અને ભાવકપુરના નવા
 ખનું ૫૧૦૦નું પાયદળ સૈન્ય, ૧૯૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૪ તોપ, રાજા સેર
 સીંહનું ૯૦૯ માણસોનું પાયદળ સૈન્ય ૩૩૮૨ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય અને
 ૧૨ તોપો હતી. બધા મળીને ૩૦૧૫૩ સેપાહો હતા ઉપરાંત
 કેટલેક દુર બીજી સેના પણ હતી મુળરાજ પોતાની દસ હજારની સેના
 અને ૫૯ તોપો વડે કીલ્લાના રક્ષણાર્થે ખડો થયો તા. ૯મી સપ્ટે-
 મ્બરે રાતની વખતે લેફ્ટેનન્ટ પેટડને કેટલાએક અંગ્રેજ અને દેશી
 સૈન્યની મદદથી શતરના સૈન્ય ઉપર છાપો માર્યો કોશેશ તો ધણી
 કરી પરંતુ સાહેબ બહાદુરને નીજ્જળતા પ્રાપ્ત થઈ, એ રાત્રે મુળરાજે
 વીજય પ્રાપ્ત કરી કીલ્લાને પુનઃ મજબુત કરી લીધો વીજયી મુળરા-
 જનો ગર્વ ધર્મશાળાના યુદ્ધમાં છીદનબીન્ન થઈ ગયો તેના ૫૦૦
 સૈનીકોએ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. ૯મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ સૈન્યમાંના
 ૨૫૫ સૈનીકો અને ૨૧ ઘોડા માર્યા ગયા. આ વીજય પછી અંગ્રેજ
 સૈન્ય મુલતાનના કીલ્લાથી છેક ૧૬૦૦ હાથ નજીક જઈ પહોંચ્યું.
 આ સમયે શેરસીંહ પોતાના પીતા સાથે અંગ્રેજોએ ચલાવેલા
 નીરદુર વર્તન અને રેસીડન્ટે તેના પીતાની જાગીર જપત કરવાના
 આપેલા હુકમથી વાકેફગાર થઈ ગયો.

અતે પણ તે શીખ જાતીનો સ્વતંત્ર અવાસનો શીખજ હતો એટલે
 જે તકવારના બળથી તે મુલતાનના ત્રિહોલીએને કેકાણેલાવા લાગ્યો
 હતો તેજ તકવારના બળથી તેણે અંગ્રેજોના નીજુર વ્યહવારની સામે
 પડકાર કરવાની દ્રઢ પ્રતીજ્ઞા કરી પોતાના પીતાને સ્હેવા પડેલા અપ-
 માન સહન કરવાને તૈયાર નહીં થયો તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે
 પોતાના નાનાભાઈ ગુલામસીંહ ઉપર એક છતો પત્ર લાહેર એ આજ

મનો લખ્યો કે “પીતાજી, મ્હને વખતો વખત લખતા હતા. કે કેપટન એઅટના હુકમમાં હંમેશાં રહું છું છતાં એજ એઅટે હજારાના મુસ લખાતોની સાથે મળી જઈને મારે અન્યાય કરીને અત્યંત દુઃખ અને સંતાપ આપી પીતાજીને સતાવ્યા છે. વધારે શું કહેવું. એજ અગ્રેજ અમલદાર શીખ સૈન્યનો નાશ કરવાને પણ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આજ સુધી કેપટન એંડવારડીસ મ્હારી સાથે પ્રેમથી વર્તતો હતો. પરંતુ છેલ્લા અઠવાડીઆથી તે પણ બદલાઈ ગયો. તેથી કરીને કાલે મે પીતાજીને મળવાની દ્રઢ પ્રતીજ્ઞા કરી લીધી છે. જો પીતાજીની આજ્ઞા અને મ્હારી સંમતી ઉપર કાંઈ પણ શ્રદ્ધા હોય તો પત્ર મળતાં પીતાજીની ખાસે આજ્ઞા જસો નહીંતો તુરત જમુ અથવા કોઈ બીજી જગ્યા પર આજ્ઞા જશે ક્ષણ માત્રની પણ ટીક ન કરતા. જો તમને મારી સંમતી માન્ય ન હોય તો તમારી ઇચ્છાનુસાર વર્તજો પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે પીતાની આજ્ઞા પાળવી એ સંતાનનો ધર્મ છે. જીવન એ દીવસનું છે. તમારે હવે બીજા પત્રની રાહ ન જોવી. જીવતો હોઈશ તો પુનઃ મળીશ નહીંતો નીર્માણ હશે તેમ યશે” શેરસીદે પોતાનાં નાનાભાઈને આ પત્ર મોકલી ખુલ્લા સ્વરૂપે એક આવાહન પત્ર પંજાબ વાસીઓ જોગો પ્રગટ કરી જણાવ્યું કે “તમામ પંજાબવાસીઓ અને બીજા લોકોથી કાંઈપણ વાત હવે છુપી રહી નથી કે સ્વર્ગીય મહારાજ રણજીતસીંહની વીધવા ઉપર શીરંગીઓએ કેવા પ્રકારનો અત્યાચાર ચાલ્યો છે, તેનું જો અપમાન કર્યું છે તથા પ્રજા સાથે શીરંગીઓએ જો પ્રકારનો નીચુર બહવાર ચલાવ્યો છે તેથી પણ કોઈ અચાત નથીજ પહેલું પંજાબીઓની માતા સ્વરૂપ મહારાણી જીન્હને દેશનીકાલ કરીને સુમેદની કરતોનો જાંગ કર્યો છે, બીજું રણજીતસીંહના સંતાન જેવા

અમે શીખો પ્રતી એવો અન્યાય અને અત્યાચાર કર્યો છે કે જોથી હમો ધર્મથી પણ બ્રહ્મ થઇ ગયા અને ત્રીજું રાજ્યનું અસલ ગૌરવ પણ હુપ્ત થઈ રહ્યું છે. માટે હવે તો સર્વસ્વની રક્ષાર્થે આવીને એક થઇ જાવ" આ પ્રમાણે શેરસીંહ અંગ્રેજોથી વીરુદ્ધ થઇ ગયો.

તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે સહવારે શેરસીંહ અંગ્રેજ સૈન્યથી જુદા થઇ જઈ મુલતાનના કીલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું. તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે મુળરાજને કાગળ લખીને તેણે ખીજે દીવસે સહવારમાં મળવાને જણાવ્યું પરંતુ મુળરાજે શેરસીંહની વાત વીશ્વાસપાત્ર ન માની, તે એવા હેતુથી કે શેરસીંહ કોઇપણ કાગળ પોતાના પક્ષમાં ન આવે. તેણે શેરસીંહ ખેતા સાથે હોઝો અને વિશ્વાસઘાત કરી રહેલો માની લઈ તેને સેનાની મધ્યમાં પોતાના કીલ્લામાં નહીં રાખતા કીલ્લાની બહારના બાગમાંથી કીલ્લાની તોપોની સામે ઉભો રાખવા ફરમાવ્યું. મુળરાજ આદેશથી જ ન અટક્યો, પરંતુ તેણે નગરની બહાર શેરસીંહને એક મંદીરમાં લઇ જઈને પવીત્ર ગ્રંથ સાહેબ હાથમાં આપ્યું અને એવા કસમ લેવડાવ્યા કે "તે કોઇપણ પ્રકારનો હોઝો ના વિશ્વાસઘાતથી વર્તશે નહીં." આટલું કરવા પછી પણ મુળરાજનો સંદેહ દૂર ન થયો, તે પોતાના સૈન્ય સહીત કીલ્લામાં ગયો અને જતી વખતે શેરસીંહને અંગ્રેજ સૈન્યની સામે બાય શીડવાની આજ્ઞા આપી. શેરસીંહ મુળરાજને હજુ સંદેહમાં જ ગ્રેયાં ખાઇ રહેલો જોઇ નીરપાય થઇ પોતાની મુલાકાત અર્થે મુલતાનથી આવી નીકળ્યો. શંકય - વીનાશનું મુળ છે. મુળરાજને માલમ નહોતું કે વહેમમાં ને વહેમમાં કુટાલને પોતે પોતાની જ ધોર ખોદે છે. અને તેમ કરીને જ પોતે સમસ્ત પંજાબ પહોંતની સામગ્રી એકઠી કરી રહેલો છે. પણ તેમાં એ પણ હોપપાત્ર

શી રીતે કહી શકાય? પરમાત્માને પણ એ વાત રચતીજ હતી. પંખ-
ખની સ્વાધીનતાના દીવસો પુરા થઇ ગયા હતા. જે પવીત્ર ભુમીમાં
કેટલાએક દીવસ પહેલાં રક્તની સરીતા વહેવાડાવીને આત્મબળીદાન
કરીને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી તેજ પવીત્ર અને પ્રચંડ વીરતાનું
એક વખત દર્શન કરાવીને પરાધીનતાની બેડી પ્હેરી લીધી. એમાં
મુળરાજ તો શું, પણ શેરસીંહની પણ મતી કે મતીનો પણ ગજ
પતો લાગે એમ હતુંજ નહીં. જે પહેલીજ વખતે મુળરાજની વીનતી
અનુસાર શેરસીંહ મુળરાજને મળી ગયો હોત તો પંખખનો ઇતીહાસ
કાંઈક બીજાજ સ્વરૂપમાં આલેખાયો હોત પરંતુ થવા કાળ હોય તે કાણ
હિલટાવી શકે ?!

શેરસીંહના અલગ થઇ જવાથી અંગ્રેજ સૈન્યમાં ભારે બીતી પ્રગટ
થઇ બલકે શેરસીંહના છુટા પડવાથી અંગ્રેજ સૈન્યનો એકસ્થંભ ટુટી
પડ્યા જેવુંજ થયું. તા. ૧૫મી તથા તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ
સૈન્યે મુલ્દાનના કીલ્લાને ઘેરો ધાલવો તહકુબ રાખ્યો. ૧લીથી તા. ૬ ઠી
સપ્ટેમ્બર સુધીમાં નાશ પામેલા અંગ્રેજોની સંખ્યા સરેરાસ ૨૫૨ ની
હતી. શેરસીંહના ચાલ્યા જવા પછી પણ લાહોર દરબારના સૈન્યે અંગ્રે-
જોનો સાથ નહીં છોડ્યો. શેરસીંહની સાથના માત્ર ચારજ હજાર
સૈનીકો અંગ્રેજ સૈન્યનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા. બાકી જે દરબારી
સૈન્ય રહ્યું તે વીઠેલીઓની સામે લડી રહ્યું હતું, પરંતુ અંગ્રેજોએ મુલ્દા-
તાનના કીલ્લા ઉપર અઢાઇ કરવાની પુનઃહીમત ન કરી. આથી મુળરાજ
પણ પોતાનું બળ વધાર્યોજ નતો રહ્યો. શેરસીંહના ગયા પછી અંગ્રેજ
સૈન્યે સપ્ટેમ્બર માસના બાકી દીવસો ઘડમાંઘડાંજ આતીત કર્યા
અક્ટોબરમાં મુળરાજે પોતાના કીલ્લાને ફરીને મજબુત કર્યો. તા. ૧૩

મી અકટોબર સુધીમાં તેના સૈન્યની સંખ્યા ૧૩૧૫૦ ની થઇ ગઈ, તેણે શીખ સેનાની મદદ માટે પ્રાર્થના કરી, જોકે શીખ સેનાએ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કર્યો. આથી તે પછી મુળરાજે કાપુલના પ્રખ્યાત રાજકર્તા દોસ્ત મહમદને મદદ માટે વીનંતી કરી, તેણે તેનો સ્વીકાર કરીને પોતાના પુત્ર હસ્તકનું એક સૈન્યનું દળ મુળરાજની મદદાર્યે મોકલ્યું, આથી મુળરાજનું લડાઈ બળ વધી શક્યું. અને તે અંગ્રેજ સૈન્યને સુર્યકુંડ તરફ હાંકી કાઢવાને આગળ વધ્યો.

નવેંબરની ૪થી તારીખે જનરલ બ્લીસે મુળરાજના સૈન્યને મારી હરાવવા તોપોનો મારો ચલાવ્યો અને અગ્નીનો વરસાદ વરસાવ્યો છતાં પણ મુળરાજનું સૈન્ય આ મારાની સામે બહાદુરીથી બાથ લીટી રહ્યું. અંગ્રેજ સૈન્યની તમામ કોશીશો વ્યર્થ ગએલી જોઇ લાચાર થઇ જનરલ બ્લીસે ખુદની સંગીન લઈ મુલતાનના સૈન્ય ઉપર હલ્લો કરવા ધાર્યું તા. ૬ઠી નવેંબરે આ ચઢાઇ થઈ, આ લડાઈમાં ભાવલપુરના નવાબ શેખ હમામુદ્દીન તથા દીવાન જવાહરીસીંહનું સૈન્ય મુલતાનના સૈન્યની સામે બહુજ વીરતાથી લડ્યું. આ લડાઈમાં વીજયદેવી મુલતાનીઓથી કુચ કરી ગઈ એટલે અંગ્રેજ સૈન્યના મુકાબલામાં તેઓ આ યુદ્ધમાં ટકી ન શક્યા. જનરલ બ્લીસની સાહયમાં મુલતીથી ૨૩મી ડીસેંબરે થોડું સૈન્ય મુલતાન આવી પહોંચ્યું. મદદાર્યે આ નવું સૈન્ય આવ્યાથી અંગ્રેજોમાં ઝોર ઉત્સાહ વધી પામ્યો. તેઓએ આ મદદને લઇને ફરીને તા. ૨૭મી ડીસેંબરે કાલ્લાપર હલ્લો કર્યો. અંગ્રેજો પાસે આ વખતે જનરલ બ્લીસના સૈન્યમાં શીખ તથા અંગ્રેજ સૈનીકો મળીને ૧૫૬૪૮ સીપાહો, ૩૦૧૨ ઘોડેસ્વાર અને ૯૧ તોપ હતી. આ લડાઈમાં મુલતાનના કાલ્લા

પર જામરદસ્ત હલ્લો કરવામાં આવ્યો જેથી તેનો બહારનો ધણો ભાગ અગ્નિને હાથ આવ્યો જેથી કીલ્લામાં મુજરાજ એક રીતે બંદીવાન જેવો થઇ ગયો. તા. ૨૯મી ડીસેમ્બરે એ હજાર મુલતાનીઓએ ભારે બળ સાથે-ભારે વીરતાથી-અગ્નિ સૈન્યપર હલ્લો કર્યો દોઢ કલાક સુધી ધનધોર યુદ્ધ જમ્યું અને આખરે મુલતાનીઓએ કીલ્લાનો આશરો લીધો. કમનસીબે ૩૦મી ડીસેમ્બરે અગ્નિ સૈન્યનો એક ગોળો મુલતાનીઓના દારૂખાનામાં જઇ પડ્યો જેથી પાંચહજાર મણુ દારૂગોળો બળીને નાશ પામ્યો. દારૂખાનામાં આવી રીતે આગ લાગ્યાથી ચરે બાજુ ધુમાડો થઇ ઘેર અંધારું થઇ ગયું. કીલ્લામાંના માણુ-સોબે તોપ છોડવી બંધ કરી. અગ્નિ સૈન્યે આથી હર્ષમાં આવી ઉચ્ચ સ્વરે આકાશ ગળવી મુક્યું. આ આગમાં ૫૦૦ આદમીઓ મરી ગયા.

સને ૧૮૪૯ની બીજી જાનેવારીએ અગ્નિ સૈન્યે તોપોના મારાથી શહેરના બે દરવાજાઓ એક ખુની પુરજ અને બીજો દીક્રી દરવાજો તોડી નાંખ્યા. જનરલ વ્હીસે બંગાળ સૈન્યને દીક્રી દરવાજા ઉપર અને મુંબઇવાળા સૈન્યને ખુની પુરજ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યું જેમાં બંગાળ સૈન્ય દીક્રી દરવાજો પહોંચી ન શક્યું. પરંતુ મુંબઇવાળા સૈન્યે તો ખુની પુરજ હાથ કરીને ફતેહ મેળવી. બંગાળ સૈન્ય મુંબઇ વાળા સૈન્ય ભેટું મળી જવાથી તેની ફતેહ જલ્દી થઇ. અગ્નિએ વીના દીક્રી શહેર ઉપર અમલ જમાવી દીધો છે એમ મુજરાજે જ્યારે જોયું ત્યારે તે પોતાના સુતંદા ૩૦૦૦ યોદ્ધાઓને લઇ કીલ્લામાં આવ્યો મથો. અને તેનું બાકી સૈન્ય રાત્રે કીલ્લાના દરવાજા બંધ જોઇ રાતને સમયે નહાસી છુટ્યું.

સને ૧૮૪૯ની ૩૭ જાનેવારીએ અંગ્રેજ સૈન્યે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મુલતાનની ફરિયાદ આ સમયે બહુજ શોચનીય હતી. મેજર એડવાર્ડીસ સાહેબે ઘણીજ કંજીશનનક બાબામાં લખ્યું છે કે “પ્રતી હિંસાનું આવું બચાનક ચીત્ર મેં કયાંયેકદી પશ્ચિજોયું નથી.” અંગ્રેજ સૈન્યે કીલ્લાની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુએ બીજા દીવસે ઘેરો બાંધ્યો. આરે બાજુથી ઘેરાઈ જવાથી આત્મ સમર્પણ કરવા સીવાય બીજા માર્ગ મુજરાજને માટે ન રહ્યો જેથી એડવાર્ડીસ સાહેબ મારફતે શરણે થવા માટેનો સંદેશો મુજરાજને જનરલ બ્રીસને મોકલ્યો. ૬ ઠી જાનેવારીએ જનરલ બ્રીસે વળતા ઉત્તરમાં “અસંભવીત” જણાવતાં જણાવ્યું કે “એડવાર્ડીસ સાહેબે તમોને એ વાતથી વાકેફ કરેલા છે કે જ્યાં સુધી તમો પોતે ન આવો ત્યાં સુધી તમારી કોઈપણ વાત સાંભળવામાં આવશે નહીં.” જનરલ બ્રીસના આ વીચાર સાથે મુજરાજ સંમત ન થયો. અંગ્રેજ સૈન્યે કીલ્લાથી બસો ગજ ફરથી ગેળીનો મારો શરૂ કર્યો. ૧૨ મી જાનેવારીએ મુજરાજે પુનઃ પોતાના બાગ્યને અજમાવી જોવાના હેતુથી અંગ્રેજ સૈન્ય પર હલ્લો કર્યો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પરાજીત થયો. તા. ૧૪ મીએ અંગ્રેજ સૈન્ય કીલ્લાની ખાઈની ઘણી નજીક જઈ પહોંચ્યું. સેનાપતી બ્રીસને ૧૯ મીએ માલમ પડ્યું કે તોપોના મારાથી કીલ્લામાં પેસવાના બે માર્ગ શક્ય ગયા છે. તા. ૧૯મી જાનેવારીએ રાત્રે મુજરાજે ફરીને એકવાર શરણે થવાની માંગણી પોતાના વીશ્વાસપાત્ર અનુચર મારફતે કરીને નાજવાખામાં સેનાપતીએ આઠ વાગ્યા સુધીમાં શરણે થઈ જવાય તો હીક છે એમ કહેવડાવ્યું. મુજરાજે જવાબ ન આપ્યો. એટલે તા. ૨૧મીએ સહવારે સેનાપતીએ કીલ્લા ઉપર અધીકાર જમાવવાનો હુકમ કર્યો. મુજરાજ આથી બારે સંકટમાં ફસાઈ ગયો. કીલ્લાની અંદર રાત્રે અને દીવસે તોપોના મારાનો વરસાદ વરસી રહવાથી

મુળરાજના માથુસો અને પૈસાની અગણીત ખુદારી થઈ જોયી તેને માટે શરણુ થવા શીવાય બીજો કોઈ માર્ગજ ન રહ્યો.

તા. ૨૧મી જાનેવારીએ મુળરાજે સેનાપતિને કહેવડાવ્યું કે હું શરણુ થવા તૈયાર છું અને તે માટે મારા વકીલને તમે સમક્ષ મોકલું છું મહારી એટલીજ વીનંતી છે કે મારાપ્રાણુ તેમજ સ્ત્રીઓના સતીત્વની રક્ષા થાય. સેનાપતિ બહુસે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે “ લગાઈ પુરી થયા પછી તમારા જીવનની રક્ષા યાતો નાશ માટે તો મારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહીં એ બધું ગવરનર જનરલની દયા ઉપરજ લટકેલું છે. પરંતુ તમારી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવાને માટે મારાથી બને તેટલું કરવા બંધાઉં છું ”-એ પછી પણ આખી રાત્રી દરમ્યાન કીલ્લા ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસતોજ રહ્યો. બીજે દિવસે સૈન્ય જે વખતે કીલ્લા ઉપર અંબીકાર જમાવવા માટે ચઢાઈ કરવાનું હતું તેવા વખતે ૯ વાગે મુળરાજ શરણુ થયો. બીજી વખતના ૨૭ દિવસના મુદ્દના અંતે મુલતાનનો કીલ્લો અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો. તા. ૨૨ મી જાનેવારી ૧૮૪૯ ઇ. સ.માં મુલતાનના કીલ્લાના બધા ધુરજો ઉપર ખ્રીડીશ પતાકા ઉડવા લાગી. મુળરાજને ત્યાંથી લાહોર લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની ત્રણ અંગ્રેજો સમક્ષ તપાસ ચલાવવામાં આવી તેમાં તે મુહેમ્મદ ઈબ્રાહીમ કાંસીની સળનો હુકમ થયો. જે ફરવી નાંખી, કાળા પાણીની સળ ફરમાવવામાં આવી અને ત્યાં મોકલવાંજ માર્ગમાં તેનું મૃત્યુ થયું. કોણ જાણતું હતું કે મહારાજ રણજીતસિંહ તથા તેના દીવાન સાવનમલની પાછળ થોડા સમયમાંજ મુલતાનની આ દશા અર્થજોઈ !! મુલતાન અને મુળરાજ બનેનું પતન આ રીતે એકઠી વખતે થયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શીખોના પરાજય.

જળમાં આ સમયે અંગ્રેજ સત્તાને પરીણામે અશાંતીને પવન વાધ રહ્યો હતો. અનેક શીખ વીરો મહારાજ રણજીતસિંહના રાજ્ય દરમ્યાનનું પ્રાચીન ગૌરવ નાશ પામતું નીહાળી અંતરમાં ધ્રુંધવાઈ રહ્યા હતા. તેમની આંખ મુલતાનના શીતુરથી વધારે ઉધડી. હજારોના સરદાર ચતરસીંહે હથીઆર ઉચક્યાથી તેના ડાં હેઠળ અનેક શીખો એકઠા થવા લાગ્યા. વળી શેરસીંહ અંગ્રેજોની સામે ખડો થયાથી અનેક પંજાબ વાસીઓમાં સ્વદેશ પ્રતીતી તરફ લાગણી જગૃત થઈ ગઈ. પેશાવરની સેના જે આગળ અસંખ્ય બની હતી અને જે ગુલાબસીંહે અનેક પ્રકારથી શાંત કરી હતી એ શેરસીંહની વીરહાકથી આ વખતે શાંતી ગૃહસ્થ ન કરી પણ તે રસીંહની વીરહાકથી સામી પડી. આથી પેશાવરનો અંગ્રેજ પેશાવર ગાડી ખેંચરખાટ તરફ ચાલ્યો ગયો. બળવાખોરોએ ગુલાબસીંહ તેમજ પાંખાનાના સેનાપતીને કેદ કરી લીધા. આ પ્રમાણે સાધારણ શીખોના પિરવાથી શીખ સરદારો તેમજ જમીનદાર શીખ સૈન્યને બરોસે અશાંતી થી દેવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. રેસીડે પણ એ વાત તો સ્વીકારી હતી કે તા. ૪થી અકટોબર પહેલાં કોઈ સરદાર શીતુરમાં સામેલ હોતો. રાજ્યના મોટા મોટા સરદારો વડીક અંગ્રેજોની મદદમાં હતા. સાખ પંજાબ વાસીઓમાંથી વધુમાં વધુ ૬૦ હજાર શીખોએ અંગ્રેજો પ્રત્યે તલવાર ઉગામી હતી. પરંતુ મુલતાનનો બળવો ૩૫થી વામાં લોડ ડલહાઉસીએ ધણીજ દીલ કરી કે જે દીલને પરીણામે ખાટલો બધો અસંતોષ વધવા પામ્યો હતો. આજ લોડ ડલહાઉસીએ

આ અસંતોષ ડાબી દેવા માટે સેના તક્યાર કરવામાં જરાએ હા ના ન કરી, સને ૧૮૪૮ ના નવેંબર માસની ૧૫ મી તારીખે રેસીડેન્ટ મહારાજ દલીપસિંહના આખા રાજ્યમાં લોર્ડ ડલહાઉસીની સંમતીથી એક પત્ર બહાર પાડી તેમાં અંગ્રેજોની સામે હથીઆર નહીં ઉઠાવવા વાળાઓને અભય વચન આપી અંગ્રેજ સેનાને ગાડી ટાંગા વીગેરે યુદ્ધમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા પદાર્થ આપવાની આજ્ઞા કરી. તે સાથે વળી આ પત્રમાં અંગ્રેજોની સામે હથીઆર ઉગમવાવાલાને ધમકી પણ આપી. આ પત્ર બહાર પડવા પહેલાં પણ સને ૧૮૪૮ ના અક્ટોબર માસમાં શીરોજપુરમાં એક મોટું અંગ્રેજ સૈન્ય આવી પહોંચ્યું હતું. મુખ્ય સેનાપતિ લોર્ડ ગેઝ સૈન્ય સંચાલનનો બાર શીર પર લીધો હતો. સૈન્યમાં લગભગ ૨૫૦૦૦ સૈનીક અને એકસો એક તોપ હતી. મુલ-તાનથી શેરસિંહ જ્યારથી વીર્યોત્પારથી તેની લડાયક સેનાનું બળ પણ વધીને લગભગ ૪૨૯૧ જેટલું થયું હતું. તા. ૧૩મી નવેંબરે લોર્ડ ગેઝ લાહોર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ખે દીવસ રહી તે લાહોરથી ચાલી નીકળ્યો પરંતુ દલીપસિંહની મુલાકાત ન લીધી. અને રેસીડેન્ટ તથા સેનાપતીના સન્માનાર્થે નીઆંમીરમાં તેમની મૂલાકાત લીધી.

તા. ૨૨મી નવેંબરે સહવારે ધ્રીગિડીઅર કરનલ કમ્પલ તથા કોર્ટી-અનને રામનગર જવા ગઈ સાહેબે ફરમાવ્યું. તેઓ ત્યાં ગયા તો ત્યાં શીખ સૈન્યનું નામનીશાન સરખુંએ દ્રષ્ટીએ ન પડ્યું. અંગ્રેજો શીખોની આ રીતથી ભારે તાજુબી પામ્યા. બારીક તપાસને અંતે શીખસૈન્ય દ્રષ્ટીએ પડ્યું- જે નીહાણી અંગ્રેજોએ તોપો છોડી, પરંતુ તે ગોળા વર્થ ગયા. એક પણ ગોળો શીખ સૈન્ય પર ન પડ્યો ! આથી અંગ્રેજ સૈન્યે શીખોની વધુ નજીક જઈ ગોળાનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કર્યો, પરંતુ પુનઃ અંગ્રેજ સૈન્યનો બહાર તો વ્યર્થ જ ગયો. અંગ્રે-

જ સૈન્યે આગળ જઈ શીખ સૈન્ય પર ગોળાનો મારો ચલાવવા ઇચ્છ્યું પરંતુ શીખોએ પોતાની તોપ દ્વારા અગ્રેજોને હંકારવા માંડ્યાં. અગ્રેજો શીખોનો આ તોપ સહન કરવા સમર્થ ન થયાં. અને એ તોપ અને કેટલીકએક લડાયક સામગ્રી છોડી ન્હાસી છુટ્યા.

પહેલાજ હલ્લામાં અગ્રેજોને હાર મળ્યાથી લોડ ગફ એટલે સુધી ગભરાઈ ગયો કે તેનામાં પુનઃ હલ્લો કરવાની હીંમત સરખીએ ન થઈ. તેણે પોતાની સેના મધ્યેના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોની સલાહથી ઊંચણી છોડવી ઉચિત માની. બ્રીટીશ સૈન્ય ન્હાસભાગમાં પડ્યું, જેનો શીખોએ પીછો લઈ ચુકેને માટે આવાહન કર્યું. કેટલાક અગ્રેજોને શીખોનાં આ આવાહનથી લાગી આવ્યું, આ સ્વમાનશાળી અગ્રેજોમાં વીલીયમ હૈવલાક મુખ્ય હતો, કે જેણે પેનીનસુલા તથા વોટરલુના લડાઈનાં મેદાનમાં પોતાની બહાદુરી બતાવી સારી કીર્તી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેને શીખોતું આ આવાહન બહુજ ખરાબ લાગ્યું. અને શીખોનો ગર્વ ઉતારવા મુખ્ય સેનાપતીની આજ્ઞા માગી જે ઉપરથી લોડ ગફ યોગ્ય લાગતું હોય તો હલ્લો કરો એમ જણાવ્યું. આથી કોઈ પણ પ્રકારની ટીલ કર્યા વીના હૈવલાકે ઘોડાની પીઠપર સવાર થઈ એ ઘોડેસ્વાર સેનાને લઈને પૂર્ણ ઝડપે વીજથી શીખો ઉપર હલ્લો કર્યો. શીખોએ બહાદુરીથી એ હલ્લાની સામે યજ્ઞને પોતાની તકવારના બળથી અનેક અગ્રેજોને કાપી નાંખ્યા, પરંતુ હૈવલાક કે જે પોતાના ઘોડાપર સવાર થઈ નીકળેલો હતો તેણે અત્યંત સાહસ ખેડીને શીખ સૈન્યના બનેલા વ્યુહને ભેદી નાંખી પોતાના સાથીઓને પોતાની પાછળ આવવા ફરમાવ્યું. વીનાશકાળે વીપરીત પુલકી ! આ મુજબ હૈવલાકની દશા થઈ. શીખ-સૈન્યે તેને આગળ વધતો ભેદને તોપના ગોળાનો વરસાદ વરસાવ્યો, જેને પરીણામે હૈવલા-

કને હંમેશને માટે આ દૂનીયાથી વીદાય લેવી પડી. અંગ્રેજ સૈન્યના ખીજા પશુ ધણી વીરો ઉપરાંત ૨૩૦ સૈનીકો માર્યા ગયા; આ પ્રમાણે રામનગરની લડાઈનો અંત આવ્યો. આ યુદ્ધમાં કેટલાએ અંગ્રેજ શેર-સીંહને હાથે કેદ પકડાયા, પરંતુ શેરસીંહ આ સમયે પણ પોતાની ઉદારતાનો સારો પરીચય કરાવ્યો. કેદ પકડામલા અંગ્રેજોને તેણે ખવાડી પીવાડી તેમને તંબુએ પહોંચાડ્યા. વાહ! ઉદારતાનું આ કેવું સુદર ગુણનું જનગતું દ્રવ્ય!

રામનગરના યુદ્ધને એક અકવાડીયું થયા પછી લોડ ગઈ રામનગરથી ત્રણ માઉ દુર ળાવણી નાંખી. ત્યાં મોટી મોટી તોપો મંગાવવાની તે વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. તા. ૨૪ મીએ એ મોટી તોપોમાંની કેટલી-એક ત્યાં આવી પશુ ગઈ. ખીજી ડીસેમ્બરે લોડ ગઈ શેરસીંહની સેના ઉપર હલ્લો લઈ જઈને અને બાગુએથી હુમલો કરવા ધાર્યું. પેનિન-સુલાની લડાઈમાં સુવિખ્યાત થએલા રણવીર મેઝર જનરલ સર જોસેફ ચાકવેલે ચેનાવ નદીની પેલેપાર જઈને હુમલો કરવાનું ઠરાવ્યું, અને ખુદ સેનાપતી જાતે શેરસીંહની સામે લડે એવી યોજના કરી. ઉપરાંત લોડ ગઈ શીખ સેનાને નિસ્તેજ કરવા માટે એક ખીજો ઉપાય એવો પણ શોધી કાઢ્યો કે શિખ સૈન્યમાંના પુરખિયા સૈનીકોને દ્રવ્યની લાલચમાં લપટાવી તેમને પોતાની સાથે મેળવી લેવા. ડીસેમ્બર માસની ખીજ તારીખે સાત હજાર સૈનીકોની સેના સાથે શેરસીંહના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવા માટે ચાકવેલ ચેનાવ નદીની પેલેપાર વજરાગ્રાદ સુધી પહોંચી ગયો. અને સહવારે શિખ સૈન્ય ઉપર ગુપ્તગુપ્ત છુપો હુમલો કરવાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાને ફરમાવ્યું. ચાકવેલની આ પ્રકારની આલાકી અને ચુકતીથી શેરસીંહ વાકેફગાર થઈ ગયો જેથી સેનાપતી લોડ ગઈના સૈન્યની સામે રામનગરમાં ધસારો કરવા માટે થોડું સૈન્ય રહેવા

હા શેરસીંહિ પોતે ચાકવેલ ઉપર હુમલે કરવાને આવી નીકળીને લોડ ગદ્દની
 લગાયક કુશળતાને વ્યર્થ કરી દીધી. આ પ્રસંગે શીખોમાં પણ દેશદોહીઓને
 કાંઈ તોટા ન હતો, કેમ દેશદોહી શીખ ઘોડેસ્વારે ચાકવેલને શેરસીંહના
 આ વીચારથી વાકેફ કરી દીધો. એટલે ચાકવેલ તો તે સાંભળતાંજ
 સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને ગભરાટના માર્યા પોતાના સૈન્યને બહુજ સં-
 ભાળથી આગળ વધવા જણાવી દધને એ હકીકતથી મુખ્ય સેનાપતી લોડ
 ગદ્દને પણ વાકેફ કરી દીધો. લોડ ગદ્દે તેને પ્રત્યુત્તરમાં ક્ષીગેડીઅર
 ગોડવેલને સૈન્ય લઈ મઢદે મોકલતો હોવાનું જણાવી તે આવી પહોં-
 ચે તે દરમ્યાન શીખોની સામે નહીં થવાની સુચના આપી; આથી
 ચાકવેલ સાહેબ જ્યારે ગોડવીલના આવી પહોંચવાની આ પ્રમાણે રાહ
 જોઈ રહ્યો હતો; તેવા સમયમાં હાવ સાધવાને શેરસીંહ તેની સામે
 ચઢાઈ કરવા આવી પહોંચ્યો. ચાકવેલે લડાઈમાં ઉતરતાં સેનાપતીની
 આજ્ઞાનું અવલંબન થવાનો ભય, તેમજ પોતાના સૈન્યની પણ સારી
 સ્થિતિ નહીં હોવાને લધને લડાઈમાં ઉતરવું અચોખ્ખ માની લઈ જે
 આજુથી ગોડવીલ મઢદ લઈ આવવાની વકી હતી તે આજુ તે કુચ કરી
 નહાસવા મંડ્યો. પરંતુ શેરસીંહ પોતાનું સૈન્ય એવી રીતે છોડ્યું કે
 જોથી તેણે સૈદ્ધાપુર પાસે જઈ ચાકવેલના સૈન્યને ઘેરી લીધું અને
 ત્યાં તેના ઉપર તોપના ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો. શરૂઆતમાં તો ચાક-
 વેલે પોતાના સૈન્યને લાંબો ચોખ્ખાવ્યું; પરંતુ પાછળથી અંગ્રેજ સૈન્ય
 ની સામે એક મોટું વિશાળ ક્ષેત્ર તેની દ્રષ્ટીએ પડ્યું. જોથી તેણે
 તેની આડમાં રહી લડવું ચોખ્ખું ધાર્યું, કેમકે દુરમન સૈન્ય ઘણું નજીક
 હતું. આ ક્ષેત્રની પાસે કમમાં કમ આસો હાથ દુરથી લડવા માટે
 એક ચોખ્ખું સ્થાન હતું. અંગ્રેજ સૈન્યને પાછળ હટવું નીહાળી શીખો

આનંદમાં આવી ધુમો પાડવા મંડ્યા કે શીરંગીઓ ન્હાસી છુટે છે. બપોર પછી બે વાગતાના અરસામાં ક્ષીપ સૈન્યે અગ્રેજ સૈન્ય ઉપર ભારે હુમલો કર્યો, જેની સામે ઓછામાં ઓછા બે કલાક પર્યંત અગ્રેજ સૈન્ય ટકકર ઝીલી રહ્યું, અને વચ્ચે વળી એકવાર શીખોની સામે વજ્ર સમાન જોરથી ધસારો કર્યો, પરંતુ શીખોએ અગ્રેજોના એ ધસારાને પણ ધીરજથી મારી હટાવ્યો. આ ધસારામાં શીખોને તો કાંઈ નુકસાન ન થયું પરંતુ ઉલટી અગ્રેજ સેનાનીજ ખુવારી થઈ. જેથી ચાકવેલ સાહેબે ગેડવીન આી પહોંચે તે દરમ્યાન દૂરમનોની સામે લડાઈમાં ઉતરવું કે કેમ તેના સંબંધમાં સુખ્ય સેનાપતિને લખી જણાવ્યું.

દીવસ પુરો થઈ સુર્યાસ્તનો સમય થઈ રહ્યો હતો તેવા સમયે રાત્રે વધુ ખુદારી થવાના બચથી તેમજ પહોંચી નહીં ચકવાના સંદેહને લઈને ચાકવેલ સાહેબે ત્યાંથી હઠાંમરી કરવી ઉચીત માની. આ બાબતુ શેરસીંહે પણ રાત્રે સમયે લડાઈ કરવી ઉચીત ન માની યુદ્ધમાં શેરસીંહની કાંઈપણ હાની ન થઈ. તે પોતાના સૈન્ય તેમજ તોપોસહ ચેનાવ નદીના દક્ષીણ પુલથી હટીને જેલમના દક્ષીણ પુલની આગળ ચાલી આવ્યો. આ લડાઈમાં સુખ્ય સેનાધીપતી ગદ્ડસાહેબની લડાયક કુશળતા તમામ વ્યર્થ ગઈ છતાંએ પોતાના વીજયની તોપ મારતાં તેને સંકેત ન થયો. જોકે એ સમયના છતીહાસના લખનારાઓએ તો સ્પષ્ટતાથી આ યુદ્ધમાં અગ્રેજોની હાર અને શેરસીંહનો વિજયવર્ણવ્યો છે.

સંઘડુલાપુરના યુદ્ધ પછી ચાલીસ દીવસ સુધી લોડ ગદ્ડ યુદ્ધનું સાહસ ન ખેડતાં હુસરી નામના સ્થળે પડાવ નાંખી રહ્યો. ૧૦મી જાનેવારી ૧૮૪૯ના દીવસે ગદ્ડ લસુરી નામના સ્થળેથી ચાલ્યો ગયો ત્યાં ૨૫ હજારની સેના તેના ઝુંડા હેઠળ એકઠી થઈ. ૧૨મી જાનેવારી એ લસુરી નામના સ્થળે તેણે છાવણી બનાવી બ્યારે શેરસીંહ દીર્ઘદંષ્ટી

વાપરીને ચાર કોસ દુર રસુલ નામના સ્થળે ૨૩ હજારની સેના એકઠી કરી. શીખ છાવણીની પાછળ જમલ નદી વહેતી હતી જ્યારે સામે નાતું જંગલ હતું, જેથી અંગ્રેજોને શીખોની લડાયક તૈયારીનો પતો મળી શકતો નહોતો. શેરસીંહની આ લડાયક કૌશલ્યતા જોઈ લોર્ડ ગ્રે ચક્રીત અને સ્તંભીત થઈ ગયો. તેણે જોયું કે શીખ સેનાના જમણા ભાગપર ચઢાઈ કરવામાં આવે અને પાછળથી માર્ગ રોકીલેવામાં આવે તો શત્રુ નહારી છુટી નહીં શકે એવી વ્યવસ્થા છે.

૧૩મી જાનેવારીએ સહવારે અંગ્રેજ સેના હલો કરવા માટે આગળ વધી, કેટલાક ગાહ ચાલી ચીલીયનવાળાના મેદાનમાં પહોંચી. મુખ્ય સેના નાયક લોર્ડ ગ્રે ખીજે દિવસે સહવારે હલો કરી શીખ સેનાપર મારો ચઢાવવા ધાતુ પરંતુ શેરસીંહે અંગ્રેજોને તેતક મળવા ન દેતાં ધીરે ધીરે પોતાનું સ્થાન છોડી અંગ્રેજ સેનાપર હલો કર્યો, પ્રધાન સેનાપતી ગ્રે આથી દીંગ થઈ ગયો. અંગ્રેજ સેનામાં ક્રોધની સીમા ન રહી. તેણે શીખોપર બે કલાક પર્યન્ત તોપોના ગોળાનો વરસાદ વરસાવ્યો પરંતુ શીખોએ મચક ન આપતાં અચળપર્વતની માફક તેઓની સામા ખડા રહ્યા. મોખરા ઉપર બ્રીગેડીઅર જનરલ કૌલીન કેમ્બલની પલટણને રાખી. તેના બે ભાગ કરી ખીજે ભાગ પેતીકુહક નામના અંગ્રેજોને સોંપવામાં આવ્યો. મહેલો ભાગ હગનસાહેબ દ્વારા કેમ્બલ સાહેબના આધીનપણામાં રખાયો. તેણે બહાદુરીથી શીખોપર હલો કર્યો. ચોડાજ સમયમાં તેમણે શીખ તોપોના મોંઢ ખીલાથી ખંધ કરી મારે બચ ઉપસ્થિત કર્યો પરંતુ શીખો તો પોતાની વીરતા બતાવવામાં પાછા ન હયા, તેમણે પોતાની તલવારનો આશરો લઈ તે દ્વારા બહાદુરીથી અંગ્રેજોની સામે થઈને તોપના મોંઢમાં અંગ્રેજોએ લગાવેલા ખીલા કાઢીનાખ્યા આ સમયે

જે જે અંગ્રેજો ખીલા ઠોકવાના હેતુથી આગળ આવતા થયા તેમને તલવારના બળથી સાહેરે ધાટના કીનારાની પાર કરી તોપોનો પુનઃ મારો શરૂ કર્યો. આ આગળ વધનારામાં કૈમ્બલ પણ હતો. જેને એક શીખ તોપ-ચીએ ધાયલ કર્યો, જેકે નસીબ સંજોગે તેની રક્ષા તો થઈ જે વખતે શીખસીપાહીએ કૈમ્બલને મારવા માટે તલવાર ઉભાથી તે સમયે તેની તલવાર રોકવાનો વીચાર કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ શીખ સીપાહની તલવારના શીવણ આઘાતથી તે ગોરા સીપાહની તલવાર કપાઈ ગઈ, અને કૈમ્બલ સખત ધાયલ થયો. આ બધી મુસીબતો સહન કરતા પણ કૈમ્બલને ફતેહ મળી. શીખોની ચાર તોપ તેને હાથ લાગી. આ યુદ્ધમાં ૩૬ અને ૪૬ મી દેશી પાયદળ રજીમેન્ટે અતીશય શૌર્યથી લડી, પોતાની વીરતા દર્શાવી આપી.

કૈમ્બલ સાહેબને તો વીજ્ય મળ્યો પરંતુ પેનીકુહકની માઠી દશા થઈ. તેણે શીખો પર મોટી સેના સહ ચઢાઈ કરી હતી. શીખોએ તોપનો ભારે મારો અંગ્રેજ સેના પર ચલાવી તલવારના બળથી શત્રુ સેનાને રોકવા માંડી. જેથી અંગ્રેજ સૈન્ય ટકી ન શક્યું અને પેનીકુહક પોતાના પાંચસે સાથીઓ સાથે સઘને માટે રણભુમીમાં સુતો. અંગ્રેજોની પતાકા શીખોને હાથ ચઢી. કૈમ્બલની સેનાને બે ભાગમાં વહેંચી શીખ સેના પર બે સ્થળો પર અંગ્રેજ સેનાએ હલ્લો કર્યો તે સાથે બીજા બે સ્થાનો પર સર જોન ગીલર્ડની પાયદળ સેનાએ પણ શીખો પર હુમલો કર્યો. એક ભાગમાં બ્રીગેડીઅર ગૌડવી અને બીજામાં બ્રીગેડીઅર મોન્ટે સંચાલકો હતા. કટલોક વખત સુધી તો શીખો ગૌડવીની સેનાની સામે થયા પરંતુ પાછળથી નહાસ ભાગમાં પડ્યા. અને અંગ્રેજોને હાથે શીખોની ચાર તોપ ચઢી. ગીલર્ડની સેનાએ શીખોનો ખીછો ન લેતાં પોતાના દુઃખી સૈનીકોની સારવાર કરવી ઉચીત ગાની અને

તેઓ જ્યારે પોતાના ધાયલ અંગ્રેજ સૈનીકોને ઉઠાડી મેક્કલવામાં રોકાયા હતા તેવા સમયે શીખોએ પાછા આવી હથ્થો કરીને અંગ્રેજ સેનાને નહાસવાનો માર્ગ પશુ બધ કર્યો જોકે કપ્તાનડેન પોતાની સેના સાથે સાક્ષમાં આવી લાગ્યાથી ગીલબર્ટ સેનાની બહુ અધોગતી ન થઇ. ગીલબર્ટ અને ડેનની સેનાએ મળીને શીખો પર અગ્નિનો મારો ચલાવ્યો, થોડા સમય પર જે શીખો અંગ્રેજ સેનામાં મહા પ્રલય ઉપસ્થિત કરવા ઇચ્છતા હતા તેને સ્થાને તે મહા પ્રલય પોતાના ઉપરજ થયો. આથી શીખો નાસી છુટ્યા, જેથી અંગ્રેજોને હાથ શીખોની ત્રણ તોપ આવી. આ બાજુ બ્રીગેડ ગૅડવીનની સેનાએ પાંચ તોપ શીખોની છીનવી લીધી. એટલું તો ખરું કે શીખોએ અંગ્રેજ સેના પર તોપનો મારો ચલાવીને અગ્નિની જ્વાળા લબકાવીને વીરતા બતાવીને પરીચય તો એવો કરાવ્યો કે જેથી ગૅડવીનની સેના શીખોની સામે ટકી ન શકી. મહારાજપુરની લડાઇમાં જે વીજયધ્વજને મહારાજીએ પાસેથી અંગ્રેજોએ હાથ કરેલા તે આ યુદ્ધમાં શીખોએ હાથ કર્યા. પોતાના સાથીઓનો પરાજય થતો જોઇને ૩૦ મી દેશી પૈદળ ફોજ શીખોની સામે આગળ વધી પરંતુ શીખોનો માર સહન કરવા તે અસમર્થ નીવડી લડાઇમાં અંગ્રેજોના ૧૮ અફસર અને છત્તો સમ્મનિક પાવદળ સેનાના માર્યા ગયા. ત્યારે ઘોડેસ્વાર સેના કેવી વીરતાથી લડી તે આપણે જોઇએ.

પેનીનસુલા યુદ્ધના રણવીર મેજર જનરલ સર જોસફ થાકવેલે શીખ સેનાપતી અતરસીંહના વીભાગ પર હથ્થો કર્યો. આ સેના વીજાગમાં શેરસીંહ મોખરે હતો. થાકવેલે પોતાને હસ્તકના યુનીટ નામના અફસરને ત્રીજા અને પાંચમી ઘોડેસ્વાર સેના લઇ અતરસીંહની સામે મોકલ્યો. તેણે શીખોનો લડાઇ બચુહ તોડવાને તો ઇચ્છ્યું, પરંતુ શીખો

તેની સામે વીરતાથી થયાથી કેટલાક અંગ્રેજો ભોંય ભેગા થયા અને ખુદ યુનીટના શીર ઉપર પણ એક શીખે તેમ તલવાર ચલાવી પણ સુભાગ્યે પાસે ઉભેલા એક અંગ્રેજ સૈનીકે તે તલવાર કાપી નાંખી પરંતુ બીજા કોઇએ પાછળથી પીઠમા તલવાર ભોંકી નેથી તે કરપીણ રીતે લાચલ થઇ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યો. શીખોએ બહાદુરી એટલી બધી બતાવી કે જેનું વર્ણન કરતાં મેજર થાકવેલનો એડીકાંપ પોતાના નેરેડીવ ઓફ સેકન્ડ શીખવોર (Narrative of the Second Shikh War) નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે “મને એવું લાગવા માંડ્યું હતું કે મારી સેનાનો એકપણ મનુષ્ય આલડાઈમાં જીવતો નથી રહ્યો.”

અંગ્રેજોએ આથી પણ નીરાશ ન થતાં શીખો ઉપર મજબુતીથી હુમલો કર્યો. લોર્ડ ગેઝે સેનાના બે ભાગ કરીને કરનલ પોપની સરદારી હેઠળ ચાર ઘોડેસ્વાર રેજિમેન્ટોને શીખો ઉપર હથેલો કરવા મોકલી જેમાં એક બાલાવાળી ઘોડેસ્વાર પલટણ પણ હતી. શીખોએ આ પલટણને પણ ભારે વીરતાથી મારી હાલી, શીખોએ બાલાવાળા અંગ્રેજોને ઢાલના રક્ષણથી નકામા કરી દેત તલવારના બળથી અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોને ભોંય ભેગા કર્યા. થાકવેલ સાહેબ Narrative of the Second Shikh War નામના પુસ્તકમાં શીખોની વીરતા વર્ણવતાં લખે છે કે “એક પાયદળ શીખ સીપાહ ત્રણ અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારને કાપી નાંખતો હતો.”

શીખોની આ બહાદુરી ભરી લડતથી અંગ્રેજોનાં ટાંડીઆ હચમચી ઉઠ્યા. લડાઈના મેદાનમાં અંગ્રેજ સેનાના યોદ્ધાઓની લાસોનો ઢગ વળ્યો. અંગ્રેજ ઘોડેસ્વાર સેનાનો સેના નાયક લેફ્ટેનન્ટ પોપ પણ એક શીપાહની તલવારથી હાથેજને માટે આ દુનીઆ છોડી ગયો અને સેનાપતી વીનાની અંગ્રેજ સેના ન્હાસભાગમાં પડી. શીખોએ તેમની

પુંક પકડી અને અંગ્રેજ સેનાના જે કાષ્ઠ માણસ મળે તેને તલવારના
 જોરથી ચમ દારમાં પહોંચાડતા રહ્યા. જખમીની સારવાર કરનાર
 ડક્ટર પણ બચ્યો નહીં. અંગ્રેજ સેનામાં એટલો બધો ગભરાટ ફેલાય
 ઉઠ્યો કે જેથી સરસામાન પણ જ્યાનો ત્યાંજ તેઓએ પડનો મુક્યો,
 તોપોની પણ સંભાળ લેવાની શુદ્ધસાન ન રહી તેમ લોડ ગદ્દ સમક્ષ
 પહોંચવાને માટે પહેલાંભાગમાંના કાષ્ઠપણુ ધોડેસ્વારે આગળ કે પાછળથી
 ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ચોલી જવાનું પણ ન પીચાયું. મેજર ફીસ્ટી તોપ
 લાઇને નાડો પરંતુ માર્ગમાંજ શીખોએ તેને તથા તેના સાથીઓને તલ-
 વારના જોરથી રણક્ષેત્રમાંજ પુરા કર્યાને તોપ લઈ આગળ વધ્યા જેથી
 ઘણાએ અંગ્રેજોએ જંગલમાં ન્હાસી છુટી પ્રાણની રક્ષા કરી. તોપચા-
 ઓના રક્ષણાર્થે કેટલાક અંગ્રેજો સંગીન લઈ શીખોને અટકાવવાસામા થયા
 પરંતુ સંગીન તેમની તેમના હાથમાંજ રહી ગઈ અને હિંમેશને માટે
 તેઓ ઉલટા આ દુનીઆ ત્યજ ગયા. સેનાપતી ગદ્દને પણ પોતાનો
 મુકામ હવે સુરક્ષીત ન લાગ્યો શીખો ભારે વેગથી આગળ વધી રહ્યા
 હતા જેથી બચ પામીને અંગ્રેજ સેનાના અનેક બહાદુર વીર સૈનીકોએ
 લોડ ગદ્દને રણક્ષેત્ર છોડી ન્હાસી છુટવાની સંમતી આપી પરંતુ તેણે
 સ્થાન બ્રષ્ટ થવું યોગ્ય ન ધાર્યું તેના અંગરક્ષકોએ ભારે વેગથી
 તોપો છોડી જેથી સ્થાન પરથી તે હટ્યો નહીં. આ પ્રમાણે ધોડેસ્વારોના
 હુમલાનું પરીણામ અંગ્રેજ સેનાની નાસ્તીમાં આવ્યું.

શીખો માટે ખર્ચ ફક્ત એ તો આ દીવસ બારે ગિરના યુદ્ધ હતો.
 પેલીનસુલાના યુદ્ધમાં જે ધોડેસ્વાર સેનાએ મહાવીર નેપોલીયનને
 હરાવ્યો હતો તેજ ધોડેસ્વાર સૈન્ય શીખોની સામે હાર્યું. રહી શક્યું
 નહીં એજ યુદ્ધના વીજય સ્વરૂપની જે પતાકા અંગ્રેજોને હાથ હતી

તે શીખોને હાથ ગાંઠ છતાં પણ સોડ ગંદ નાહીમત ન થયો. તેણે પુનઃ એકવાર શીખોને મારી હાથવવાને પ્રયત્ન કરતાં બ્રાહ્મિ અને બહાદુરે ડાબા જમણા મોરચા માંડવા ફરમાવ્યું. તેમણે આકાશને પણ ગળવે તેવી તોપોનો મારો ચલાવ્યો ને શીખો ઉપર હુમલો કરવા આગળ વધ્યા. શીખ સેનાની અંતરસીંહની તોપો કેટલોક વખત ફરમાવ્યા બાદ થઈ ગઈ જે જોઈને બ્રાહ્મિ સાહેબે માન્યું કે પોતાની તોપથી તે બંધ થઈ ગઈ છે, પરંતુ અલ્પ સમયમાં જ તેની તે માન્યતા ખોટી પડી. અંતરસીંહની તોપોએ બીજા અસીનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. શીખોએ જોડેલા તોપના ગોળાનો આ બહાર બર્થ ન ગયો. અંગ્રેજો શીખોનો મારો સહન કરવા અસમર્થ નીવડ્યા અને ધણીએ અંગ્રેજ જોઈ ભેગા થયા અને તેમની તોપોની ગતી ધીમી પડી અંગ્રેજ સેનાને મારે મુસ્કેલી વચ્ચે શીખોની વીરતાની સામે ખડા રહેવું પડ્યું. પાંચ વાગે યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ અને બહાદુર સંઘનીકોના રક્તથી રંગાએલી પૃથ્વી ઉપર અધિકારે પોતાનો અધીકાર જમાવ્યો.

રાત્રી થતાં અંગ્રેજ સેનામાં પોતાની નીરક્ષણતાને લઈને વધુ ગભરાટ ફેલાયો. અને વધારે કોપીત થઈ શીખોપર રાત્રે હલ્લો કરવો કે નહીં તે સંબંધી પરસ્પરમાં વીચાર ચલાવવામાં આવ્યો. સોડ ગંદે દોષ દોષવાર લગાડના મેદાનમાંથી પાછા હાંવાનો વિચાર પણ જણાવ્યો. પરંતુ સર કૌલીન કેમ્બલે કહ્યું કે “શું મારા મૃતક સેનીકોને શીખોને હાથ સોંપીને ચાલ્યો જાઉં એવો કદી પણ ન બને ” રાત્રી વધુને વધુ અધીકાર જમાવતી રહી. અને તેથી લગાયક સામગ્રી જે બંધા ત્યાં પડી હતી તેની રક્ષા કરવાનું મારે મુસ્કેલી બધું થઈ પડ્યું. અંતમાં સોડ ગંદે રણક્ષેત્ર ત્યાગ કરવાનું ફરમાવ્યું અને પોતાની સેનાસહ ચાલે.

નીકળ્યો. જતાં જતાં અંગ્રેજ સેનાની છ મોટી તોપો ઉપરાંત લગભગ સામગ્રી અને ધણીએ વીજ્ય પતાકાઓ લગાધના મેદાનમાં પથુ રહી ગઇ. શીખોએ અંગ્રેજોની આ દશા નીહાણી છતાં હુમલો ન કર્યો, તેનું કારણ જણાતું નથી. શીખોએ રાત્રે અંગ્રેજ સેનાની બધી તોપો એકઠી કરી, યુદ્ધમાં મરણ પામેલ સૈનીકોને અગ્ની દાહ કરી લગાધના મેદાનથી દોઢ માઈ દુર પોતાનો પડાવ નાંખ્યો. બીજે દિવસે સહવારે અંગ્રેજોએ ચીલીયાનવાળાના રણક્ષેત્રમાં જઈને જોયું તો પોતાની છુટી છવાઈ પડેલી સામગ્રીમાંથી કાંઈ ન જોયું. શીખોને મોટી તોપ સાથે બાર નાની તોપ પથુ હાથ લાગી હતી. ચિલીયાનવાળાના આ અઢી કલાકના યુદ્ધમાં શીખોને હાથે અંગ્રેજોના ૮૯ સેનાયતી અને ૨૩૫૧ સૈનીક માર્યા જઈ ૧૨ નાની અને છ મોટી તોપ શીખોને હાથ લાગી.

ચીલીયાનવાળાના યુદ્ધમાં શેરસીંહે પોતાને મળેલા વીજ્યથી વીજ્ય સુચક તોપનો ધ્વની કર્યો. લોર્ડ ગ્રે આ વીજ્ય ધ્વની સહન ન કરી શક્યો. તેથી તે પોતાની વીજ્ય ઘોષણા કરવામાંથી પૂર્ણ પરાજીત થવા છતાંએ પાછો ન હટ્યો! વળી લોર્ડ ડલહાઉસીએ પથુ દરેક તોપ ખાનામાંથી એકસો એક તોપ છોડીને વીજ્ય સન્માન કરવા ફરમાવ્યું! જોકે કેટલાએ સહનિષ્ઠ અંગ્રેજ ઇતીહાસના લખનારાઓએ તો શીખોના આ વીજ્ય માટે મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરીને અંગ્રેજ સેનાનો પરાજય સ્વીકાર્યો છે. સર એડીન અરનલોડે “બ્રીટીશ હીરોનો લોર્ડ ડલહાઉસીનો રાજ સ્વીકાર” નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે “જો શીખોએ અંગ્રેજોની સામે એક વધુ જીત મેળવી હોત તો પંજાબમાંથીજ વહીં પથુ, બ્રીટીશ હીરોમાંથી પથુ અંગ્રેજોને હાથ ધોઈ નાંખવા પડ્યા હોત.” અનેક દૈશ અંગ્રેજોએ ચીલીયાનવાળાનું યુદ્ધ શીખોના ગૌર-

વને જલ્દીગત કરનાર આલેખ્યું છે. સને ૧૮૪૯ ના કલકત્તા રીવ્યુના પાને ૨૮૬ માં લખ્યું છે કે “ ભારતમાં અંગ્રેજો જેટલી લડાઇ લડ્યા તેમાં ચલ્લીયાનવાળાનું યુદ્ધ ખુબખાર હતું. ” સર લેપીલ ગ્રેરીએ “ ધી રાજ ઓફ ધી પંજાબ ” નામના પુસ્તકના પહેલા પાનાપર આલેખ્યું છે કે “ ચીલીયાનવાળાનું યુદ્ધ અફઘાનીસ્તાનની મહાભયાનક હત્યાના સમાન અંગ્રેજોને માટે અતી ભયાનક હતું ” જનરલ કર્નીગહામે આ યુદ્ધની સરખામણી સીકંદર અને પૌરસના યુદ્ધની સાથે કરી છે. શીખોના આ યુદ્ધનું પરીણામ નીહાળી સાત સમુદ્રપાર ઇંગ્લંડમાં રહેવાવાળા અંગ્રેજોના હૃદય પથ્થુ કંપી ઉઠ્યા હતાં. ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન સરખો સાહસીક મહાનનીર પણ લડાઇનું આવું પરીણામ નીહાળી ભયભીત થઈ ગયો હતો. “ હીસ્ટરી ઓફ ધી સીપાઇ વોર ” વોલ્યુમ બીજું પાને ૪૧૯ માં આલેખ્યું છે કે “ બ્રીટીશ તોપો આ યુદ્ધમાં શીખોને હાથ લાગી. અંગ્રેજ પતાકાઓથી ખાસસા સેનાનું ગૌરવ જલ્દી પામ્યું હતું અને બ્રીટીશ ઘોડેસ્વાર સેનાને પરાજીત થઇ પોતાના પ્રાણની રક્ષાર્થે નહાસી છુટવું પડ્યું હતું. ” ઇંગ્લંડમાં આથી બહુ ભારે ખળભળાટ થયો અને મુખ્ય સેનાપતી લોર્ડ ગફને ઓઢા પરથી દુર કરવા સીવાય બીજો ઉપાય ન રહ્યો. Defects of Indian Government નામના નેપીઅર સાહેબના પુસ્તકના પહેલા ભાગના સાતમાં પાનાપરની વીગતથી જણાય છે કે આ યુદ્ધનું પરીણામ જોઇને ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન સાહેબ એટલા બધાં ઉત્તેજિત થયા હતા કે તેણે સીધા વીજળી નેપીઅર સાહેબને મુખ્ય સેનાપતી પદે નીચત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું હતું કે “ જો તમે હીંદ જવા ઇચ્છા ન રાખતા હો તો મારે હીંદ જવું પડશે ” પરંતુ ઇંગ્લંડથી કોઇ આવવા તકપર ન થયું અને લોર્ડ ગફની ઇચ્છાત જગવાઈ.

આ યુદ્ધ પછી મહારાણી જીન્દાએ ગવરનર જનરલને એક ચીઠ્ઠી લખી જણાવ્યું કે “ જો અંગ્રેજો તરફથી મારાપર વિશ્વાસ મુકીને મને પંજાબમાં મોકલવામાં આવે તો ફીતુર સમાવી દઇ શાંતીની સ્થાપના કરી અંગ્રેજોની બક્ષમનસાઇના વખાણ કરવામાં આવશે. આ તદ્દન સત્ય જણાવું છું.” વળી આ પત્રમાં મહારાણીએ એમ પણ જણાવ્યું હતું કે “ જ્યારે હું શેખુપુરામાં કેદમાં હતી ત્યારે મારી પાસે પચાસ લાખની સંપત્તિ અને બે લાખ રોકડા હતા. ત્યારે મેં કાંઇ કાવતરું નથી રચ્યું તો હવે તો તે સંભવેજ કેમ ? ! કેમકે મને અંગ્રેજોની મીત્રતાપર પૂર્ણ ભરોસો છે. વળી આપને લક્ષમાં છે કે અત્યાર સુધીમાં મેં અંગરેજોની વિરૂદ્ધમાં કાંઇપણ કામ કર્યું નથી.” ગવરનર જનરલે તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરીએ મહારાણીના આ પત્રનો ઉત્તર આપવો મેજર મેકગ્રેગરને ખીન જરૂરી હોવાનું જણાવ્યું. આ યુદ્ધનો બદલો કેમ મેળવવો તેનો વીચાર અંગ્રેજો કરી રહ્યા હતા. અને ૨૫ દિવસ સુધી તેઓએ બેસી રહી સેના દળમાં વધારો કર્યો. સરદાર ચતરસીંહ પણ પોતાના પુત્રની પાસે આ યુદ્ધના બે દિવસ પછી જઇ પહોંચ્યો. અને પેશાવર તથા અટકના કીલામાંથી લોરેન્સ, તથા લેફ્ટીનન્ટ હરબર્ટ અને બોઇ વીગેરે અંગ્રેજોને કેદ કરી લઇ આવ્યો. અને તેમને માનબેર રાખ્યા તેમ વળી કાંઇ શીખ સૈનીક તેમને મારી ન નાંખે તે નીમીત્તે તેમના શરીરની રક્ષા કરનારને પણ નીચત કાર્યા અંગ્રેજ કેદીઓ આથી અસંત પ્રસન્ન થયા. તેઓ તેમના ગાંડાવથી બે ગાઉ દુર જઇ અંગરેજોને મળતા પણ રહ્યા. આ સળંગમતોને લઇને શીખોના સંબંધમાં ઘણુંજ વીપરીત પરીણામ આવ્યું. આ અંગ્રેજ કેદીઓને શીખોએ એવું કહેતા સાંભળ્યા

હતા કે “શીખો અંગરેજોની તોપોથી આટલા બધા કરતા હતા. છતાં પણ અંગરેજો શા કારણે પોતાની તોપ મોટા પ્રમાણમાં વધાવી નહોતા શકતા.” અંગરેજ સેનામાં આ હકીકત પહેંચતાં લોર્ડ ગંદ આગળ કરતાં વધુ બચકર તોપની ગોઠવણ કરી સાવધ થયો. આ અંગરેજ કેદીઓને મળી સકવાની છુટથી એક બીજી પણ હાની શીખોને થઈ. શેરસીંહ આ અંગરેજ કેદીઓની મારફતે સધીનો સંદેશો મોકલ્યો હતો. પણ એવું જણાય છે કે લોર્ડ ગંદ તેનો સ્વીકાર નહીં કર્યો હતો, પરંતુ તેમણે એ બાબદમાં પ્રધાન સેનાપતીની સાથે ચર્ચા કરી છે એમ શીખોને કહ્યું. અને ભરોસાના માર્યા શીખોએ વચ્ચે ૨૫ દિવસ ગુમાવ્યા જે તે દરમિયાન શીખોએ હુમલો કર્યો હોત તો વીજય પ્રાપ્ત કર્યો હોત. પરંતુ ઈશ્વરને કાંઈ જીવડું જ રચતું હતું જેથી શીખોની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. તેઓ સુલેહને ભરોસે રહ્યા. મૂળરાજને ડગાવી દઈ અંગરેજ સેના ચલીઆમાં લોર્ડ ગંદને આવી મળ્યું જેથી તેનું બળ વૃદ્ધિગત થયું. ૬ ઠી ફેબ્રુવારીએ અંગરેજોએ સાંભળ્યું કે શીખ સેના રસુલ છોડી ગઈ છે. સેનાપતીએ જાતે જોયું. તો રસુલ મધ્યેની શીખ ઇવણી એટલી બધી મજબુત હતી કે તેના ઉપર વીજય પ્રાપ્ત કરવો અંગરેજોને મોટે અસંભવીત તો નહીં પરંતુ કઠણ તો હતોજ. પ્રથમ તો અંગરેજો શીખોની મુખર્તા ઉપર હસ્યા, પરંતુ પાછળથી પોતાની જુલમ તેમની દ્રષ્ટીએ પડી તુરંતજ બખર મળી કે રણવીરસીંહ ૩૦ હજારની સેના અને ૬૦ તોપ ભઈ બાહોરથી આગળ કુચ કરી રહ્યો છે. આ હકીકતથી લોર્ડ ગંદના ગભરાટનો પાર ન રહ્યો! તેણે શેરસીંહને રોકવાની યુક્તિ રચી શેરસીંહના લગાયક ચાતુર્ધની મોટા મોટા અંગરેજોએ પણ મુક્તકંઠે પ્રસંસા કરી હતી. જે શેરસીંહ બાહોર

હોંઘી જવામાં આ વખતે ફોલ્ડમંદ થયો હોત તો ખચીત ઉતર
 દિંદુસ્થાનમાં અંગરેજોને માટે મહા પ્રલય ઉપરથીત થઇ જવા જેવું
 થયું હોત ! પરંતુ લોર્ડ ગેરે શેરસીંહને ત્યાં જતો રોક્યો જેથી તેની
 તારણ પાર ન પડી. ગુજરાતમાં અંગરેજોની સામે મોરચો માંડવા
 માટે તેને લાગ્યાર થવું પડ્યું. તા. ૧૪ મી ફેબ્રુવારીએ બને સેના
 ૧૨૦૦ બારે યુદ્ધ થયું શીખોએ પુનઃ એકવાર પોતાના ભાગ્યની કસોટી
 કરી જોઇ; કાયુલના અમીરે તેની મદદે ૧૫૦૦ અશ્વધાન મોકલ્યા
 હતા. અને પોતે પણ પોતાના બને પુત્રોની સાથે શીખોની મદદમાં
 ફતરી આવ્યો હતો. ચતરસીંહ અટક અને પેશાવરના કીલ્લાઓ તેને
 કોંપીને શેરસીંહની પાસે ગયો. ગુજરાતનાં યુદ્ધ દરમ્યાન શેરસીંહ પાસે
 ૬૬ તોપ અને ૩૪૬૦૦ સૈનીકો હતા. લોર્ડ ગેરની મદદમાં મુલ-
 શાનતું પતન થયા પછી જનરલ બ્લીસ પણ ૧૨૦૦૦ સૈનીકોની ફોજ
 રાખને આવી મળ્યો. તે શીખોને છીન્ન બીન્ન કરવા માટે ૧૦૦ તોપ પણ
 પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. તા. ૨૧ મી ફેબ્રુવારીએ અંગરેજ સેના
 પોતાની ૧૦૦ તોપ સાથે ચીત્રીઆનવાળાના યુદ્ધનો બદલો લઇ પોતાનો
 પ્રભાવેલો માન મરત્યો પ્રાપ્ત કરવા આગળ વધ્યું. સુર્યના કીરણની
 સાથે અંગરેજ પોદ્ધાઓ તરફવાર અને ભાલા ચમકાવી રહ્યા જેથી
 ઘનુ સેનાની આંખો આવરણથી છવાઈ ગઈ લોર્ડ ગેરે જતે તોપખા-
 નાની પાસે ઉભા રહીને તેને અધાવવાની વ્યવસ્થા કરી જ્યારે જોસફ
 પેકવેલે બીજા તોપખાનાની જોઅમદારી લીધી. શીખો પણ પોતાની
 નાની તોપો લઇને વળતો જવાખ તોપોથીજ આપવા આગળ વધ્યા.
 લેનાપલી ગેરે આ દોવસે લગાઇમાં અદ્ભુત વીરતા બતાવી. તીરૈરી
 અને પાણીપતની ખુનખાર લગાઇ પછી હાંદમાં સેંકડો અને હજારો

લડાઇ થઇ પણ ગુજરાતના યુદ્ધમાં તોપની જે ભીષણ ગર્જના થઇ તેવી કાંઈપણ યુદ્ધમાં નથી થઇ.

શીખોએ આ યુદ્ધમાં પોતાની અપુર્વ વીરતા બતાવી અંગ્રેજ સેનાની તોપોની ભીષણ ગર્જનાથી ભય ન પામતાં પોતાની વીરતાને પરીચય કરાવ્યો. બે કલાક સુધી અંગ્રેજ સેનાની તોપોને મારો ચાલ્યો. જેની વૃષ્ટીથી આકાશ ચારે તરફ ધુમાડાથી ઘેરાઇ ગયું, છતાંએ શીખોએ આત્મ સમયમાં પણ પોતાની વીરતા અને ધીરતાનો ત્યાગ ન કર્યો. પરંતુ શીખ તોપચીઓ પોતાની નાની તોપો વડે અંગ્રેજોની મોટી તોપો સામે લાંબો વખત ટકી ન શક્યા. શીખોની તોપો ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઇ ગઇ. અંગ્રેજ સેનાના તોપોના ગોળાથી શીખોના ભરેલ સામાનના ગાડાં નાશ પામ્યા. અને સામાન વેર વીખેર થઇ પડ્યે છતાં પણ વીર શીખો પોતાની વીરતા બતાવવામાંથી ન ડગ્યા. તેઓએ પોતાની તલવાર સંભાળી લઇ તોપના ભીષણ ધડાકાની લેશ માત્ર પણ દરકાર ન કરતાં શત્રુની સેનાને બેદીને તેઓ લોડ ગઇતી નજીક જઇ પહોંચ્યા. દરમિયાન લોડ ગઇના અંગરક્ષકોએ જખરજસ્ત તોપનો મારો ચલાવ્યો, જેથી લોડ ગઇના પ્રાણ સુરક્ષીત રહ્યા. પરંતુ શીખો ડગ્યા ન ડગ્યા તેઓ તો વીરતાથી તલવાર લઇને અંગ્રેજ સેનાની સામે ધુમીજ રહ્યા. આ વખતે શીખોની ભાગ્ય દશા ફરી જવા જેવો એ બનાવ એવો બન્યો કે અમીર દોસ્તમહમદવાળું ૧૫૦૦ અફઘાન સ્વારનું લશ્કર થેંકવેલની ઘોડેસ્વાર સેનાથી પરાજીત થયું. તેની ખતાહ થેંકવેલની સેનાને હાથ આવી. અફઘાન સેના શીખોના દાબી બાળુન બુહના એક ભાગપર હતી. જેની ન્હાસભાગથી શીખ સેનાના બુહને એક ભાગ દુટી ગયો. આ બુહના દુટવાથી અંગ્રેજ સેના એ માર્ગેથી શીખ સેનામાં દાખલ થઇ ગઇ જેથી શીખ સેના વ્યવસ્થીત થઇ ગઇ. આ

વખને શીખોએ એ ધુસી આવેલા અંગરેજ સૈનીકોને પોતાની તકવારના બળથી વીરતા પુર્વક પકડી લઇ કાપી નાંખ્યા પરંતુ શીખોનું આ શાહસ અંગરેજોના સખત તોપોના મારાની સામે લાંબો સમય ટકવા અસમર્થ થયું. પરાજીત થયા છતાં પણ શીખો પ્રાણની રક્ષાર્થે યાચના સરખીએ ન કરતાં મૃત્યુને આધીન થયા.

ગુજરાતના યુદ્ધમાં શેરસીંહને વીળ્ય ન મળ્યો. શીખોની પદ તોપ અને બીજો સરંગમ અંગરેજોને હાથ આવ્યો. શીખો પાસે માત્ર થોડીજ તોપો રહી. યુદ્ધમાં અંગરેજોના માત્ર ૫૦૦ માણસો ધાતલ થયા શીખ સેનાની ખુવારીની તુલના થઇ શકી નહીં. સેનાપતી જનરલ ગીલબર્ટ પંદર હજાર સેના અને ૩૦ તોપો સહ શીખોની પુઠ લીધી રણવીર કેમ્બે રોહતાસગઢનો કીલ્લો શીખો પાસેથી હાથ કર્યો. ગીલબર્ટ એવી રીતે શીખોની પુઠ લીધી કે જેથી શીખોને હાથ આત્મસમર્પણ કર્યા સીવાય બીજો કોઇ માર્ગ ન રહ્યો. છતાં પણ શીખોએ “ધાસ ત્યાં સુધી આશ” એ સુત્ર અનુસાર કેટલાક દીવમ્ પર્વત આત્મ સમર્પણ ન કર્યું.

શીખોની પાસે કાંઇપણ લડાયક સામગ્રી તેમજ ખાદ્ય પદાર્થ પણ નહોતા એવા સમયે તા. ૧૪મી માર્ચે સેનાપતી ગીલબર્ટ શીખ ઇમામુદીન તથા એવર્ટ સાહેબની મદદથી પુનઃ રાવળપીંડીમાં ઘેરો ધાલી શીખ સેનાને ઘેરી લીધું. શીખ સેનાનો આત્મસમર્પણ કર્યા સીવાય કાંઇ આરોજ નહોતો. આથી આત્મસમર્પણ કરતાં પણ શીખ સરદાર શેરસીંહ પોતાની વીરતા બતાવવામાંથી જરાએ ન ડગ્યો. તેણે ખીંડીશ સેનાપતી ગીલબર્ટની સામે ખડા થઇ જઇને હથેલીઆર ધારવું કરી ખુલ્લા દીલે સ્પર્શતાથી કહ્યું કે “ અંગરેજોના અનેક અત્યાચારોને લઇને હમારે આ યુદ્ધમાં ઝીંપલાવવું પડ્યું હતું. હમે હમારા

દેશની રક્ષાએ^૧ યથાશક્તી લડ્યા હતા હવે હમારી દુરદશા થઇ ગઇ છે. હમારા વીર મૌધ્યાઓ રણમાંથી હાંમેશને માટે વીર કૈવ્યાપર સુતા છે હમારી તોપ તેમજ હમારા અસ્ત્રશસ્ત્ર હમારા હાથથી નીકળી ગયા છે. આવી અનેક પ્રકારની ન્યુનતાને લઇને આત્મસમર્પણ કરીએ છીએ. જે કાંઈ કયું^૨ છે તે માટે હમેને જરા પણ પસ્તાવો નથી થતો. જે કાંઈ હમે કયું^૩ છે તે શક્તી મળતાં કાલ પણ કરશું” આટલું કહી શીખ સેનાએ પોતાની તલવાર ગીલમટ્ટના પગ સમક્ષ મુકી દીધી, પરંતુ શીખ સરદાર ભાઈ મહારાજસીંહ અને કર્નલ રીચ પાલસીંહે તો પોતાનાં હથિયાર નહીંજ છોડ્યા. આ સમયે પ્રત્યેક શીખ સરદાર તેમજ સેનાની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહી રહી હતી. ફરીને બધાએ અસર ભરી આંખે કહ્યું “આજથી મહારાજ રણજીત સીંહનું પુરું મરણ થયું” પરંતુ એ વિરતા અને એ સ્વદેશ વત્સલતાની રક્ષા ન થઇ ! ગુજરાતના રણક્ષેત્રમાં ધાયલ થઇ પડેલા શીખો પ્રતી પણ અંગરેજોએ દયા ન બતાવી !

શીખો હથિયાર છોડી શરણ લેવાથી અંગરેજ સેનાપતીએ જાહેર કર્યું કે નિઃશસ્ત્ર શીખોને કાંઈક રૂપિયા આપવામાં આવશે. પરંતુ સ્વમાનશાળી આત્માળીમાની શીખોએ પોતાનો પરીચય કરાવતાં કોઈ પણ એ લાલચમાં ન લપટાયા. બધા આંખેનાં અસરની ધારા વહેવડાવી આવ્રતા થયા. ગીલમટ્ટને શીખોની ૪૧ તોપ હાથ લાગી. આ પ્રકારે શીખ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. શેરસીંહ* અને ચતરસીંહને નજરકેદ કરી કલકત્તે મોકલી દેવામાં આવ્યા.

* શેરસીંહને કલકત્તાના ફોર્ટવીલીયમ નામના કીલ્લામાં લાંબો વખત નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો. અને સને ૧૮૭૭ના સાલમાં તેનો દેહાંત થયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લોડ ડલાહાઉસીની સ્વાહા નીતી.

કા

બની ગતી ત્યારીજ છે. જે પંજાબ કેસરી મહારાજ રણજીતસીંહના સમયમાં કોઈ વીદેશી યાત્રાળુ સરખા પથ તેમની અનુમતી વીના જ્યાં પંજાબમાં પ્રવેશ કરવા અસમર્થ હતા ત્યાં મહારાજ રણજીતસીંહના

સ્વર્ગવાસના દસ વરસ પછી એજ પંચનદ સુખી ઉપર વીદેશી-ઓએ પોતાની રાજસત્તા જમાવરી શરૂ કરી, યુગરાતના યુદ્ધ પછી લોડ ડલાહાઉસીની સ્વાહા નીતીમાંથી પંજાબ મુક્ત ન રહ્યું. પંજાબના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં જે સમયે અસાંતીની અગ્નીની જવાબા ફેલાઈ રહી હતી તે સમયે પંજાબની રાજધાની લાહોરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. જે માટે રેસીડેંટથી તે ઠેક ગવરનર જનરલ પર્થોત દરેક તરફથી મુક્ત કરે. સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. લાહોર દરબારની પ્રતીનીથી સભામાં આઠ શીખ સરદારો હતા જે મધ્યે માત્ર ચેરસીંહ એકલોજ અંગરેજો પ્રત્યે વીરોધી હતો અને રણજીતસીંહને અંગરેજોએ દેખીત દરાવ્યો હતો. બીજા બધા અંગરેજોની તરફથી કરનારાજ હતા. જે સમયે પંજાબમાં રાજ્યને લગતા કરનું નવું ધોરણ રેસીડેંટ તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું તે મુરકેલ સમયે પથ સરદારો તરફથી અંગરેજોને કર એકઠો કરવામાં ભારે મદદ કરવામાં આવી હતી અને જે તેમ તેઓએ નક્કું હોત તો તેઓ કર વસુલ કરવા સામર્થ્ય-વાન થઈ શકતે નહીં. પંજાબમાં શીતર સળગ્યું તેવા સમયે લાહોર દરબારે અંગરેજ સેનાને દરેક પ્રકારે મદદ કરી, અંગરેજોને પહેલી લાકડના કરજના રા. ૧૩૫૬૮૩૭ અદા કર્યા હતા. પ્રતીનીથી સમાના સમા-

સદોતું અનુકરણુ અન્ય સરદારોએ પણ કર્યું હતું. રાજ્યમાં આ સમયે ૩૪ સરદારો હતા જેમાંથી કોઇપણ સરદાર કે તેના કુટુંબ વડીલમાંથી પણ કોઇએ પણ અંગરેજો પ્રતી દુશ્મનાવટ રાખનારનો સાથ કર્યો નહોતો. વીરોધ ફક્ત ખાલસા સેના તરફથીજ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો કે જેની સંખ્યા ૩૦ હજારની હતી. ખાલસા સેનામાં એવાભયેવાસકર્યો હતો કે તેમના ધર્મનો નાશ થઇ જશે. અને તે બચતે સખમેજ તેઓ લડવાને ઇતેજાર થયા. અંગરેજોથી અસંતુષ્ટ એવા સીખો સિવાય ખીજ કોઇપણ તેમની મદદમાં નહોતા. સાધારણ શીખો પણ તેમાં ભળવાથી દૂર રહ્યા હતા. મુસલમાનો પણ શીતુરમાં સામેલ થયા નહોતા. તેમ કશી સાલ્બ પણ શીતુરીઓને કરી નહોતી સમસ્ત પંજાબવાસીઓમાંનો છઠો ભાગ શીખોનો હતો. જેમાંનો ફક્ત એકજ ભાગ અંગરેજો પ્રતી વીરોધ ધરાવનાર હતો. વીસ હજાર પંજાબ વાસીઓ અંગરેજોની સાહ્યમાં રહી લડાઇમાં ઉભા રૂંદ્યા હતા. જેમાં દરબારની સેના અને પ્રધાન મંત્રી શેખ હમાયુદીન ગીસર સાહેબ દયાળ વીગરે પોતાની સેના સહીત લોડ ગફને મદદગાર રહી શીખોની સામે લડ્યા હતા. કાશ્મીરના પ્રમુખ પ્રતાપી જમ્મુપતી મહારાજ ગુલામસીંહે પણ અંગરેજોને મદદ કરી હતી. સતલજ નદી આ પારના શીખ રાજ્યોએ પણ માણસો અને ધન આપીને બંને પ્રકારેથી મદદ કરી હતી. આ સમયે અંગરેજોને મદદ તરીકે પચાસ લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા જેમાં એકલા પચાસ રાજ તરફથીજ અંગરેજોને પચીસ લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા બ્યારે બાકીના રૂપીઆ ખીજ રાજ્યો તરફથી આપવામાં આવ્યા હતા. આટલું છતાં પણ ખીજ શીખ યુદ્ધ પછી બાળક દલીપસિંહનું રાજ્ય

ડં દલહાઉસીની કુટીલ સ્વાહા નીતીમાં સ્વાહા થઈ ગયું. જોકે હોરમાં રેસીડંટ કોઈપણ પ્રકારની નડતર યાને મુસ્કેલી વીના જકાય કરી રહ્યો હતો. શીખ યુદ્ધ દરમ્યાન તેમ તે પછી યુ કોઈએ રેસીડંટની સામે આંગળી સરખીએ ઉંચી નહોતી કરી ત્યાં પણ લોર્ડ ડલહાઉસીએ કોઈપણ હકીકતો પ્રતી ધ્યાન ન આપ્યું. શું તો પંજાબ ખાલસા કરવાને માટે પોતાની કલમ ચલાવી દીધી. તેનું એટલો વિચાર સરખોએ ન કર્યો કે બાળક દલીપનો તે આ કાંઈમાં ક્યાં સુધી હાથ છે ? તેણે હીંદી સરકારના સેક્રેટરી મેસ્ટર (જનરલ કોલેન્સીય) હેનરી ઇલીઅટને લાહોરની પ્રતીનીથી સભા (જનરલ કોલેન્સીય) સમક્ષ પંજાબને ઇસ્ટઇન્ડીઆ કંપનીના રાજ્યની (યે જોડી દેવાના સંબંધમાં તમામ વાતો કરવાને મોકલ્યો. તા. ૨૮મી માર્ચ ૧૮૪૯ ઇ. સ. ના રોજ સર હેનરી ઇલીઅટ લાહોર જઈ ફેરવ્યો. અત્રે એ જણાવવું જરૂરી છે કે ઉદાર હૃદયી સર હેનરી રેન્સ પંજાબને ઇસ્ટઇન્ડીઆ કંપનીના રાજ્ય સાથે જોડી દેવા સંબંધના લોર્ડ ડલહાઉસીના વિચારોની સાથે સંમત થયો નહોતો. જે ભખ સરદારો અંગરેજોને મદદ કરતા રહ્યા હતા તેઓને પણ એવી માંતી ન હોતી કે આટલી સાલ કરવા છતાં પણ પંજાબને કંપની સરકારના રાજ્ય લેગું જોડી દેવાશે. તેમણે પંજાબને જોડી દેવાની જનીતીની સામે વીરોધ કર્યો. પરંતુ લોર્ડ ડલહાઉસીની કુટ રાજ-તીની સામે શીખ સરદારો લાચાર થઈ પડ્યા ! મી. ઇલીઅટના લાચારથી જણાય છે કે તેણે પ્રતીનીથી શબ્દાના મુખ્ય સભાસદો રાજ જસીંદ અને દીવાન દીનનાથને પ્રથમ બોલાવી મંગાવી, તેમને પંજાબને ખીટીશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવા સંબંધીની હકીકતથી વાકેફ

કરતાં પોતાની પાસેની શરતોથી માહિતગાર કરી તે શરતો અનુસાર
 યાતો પ્રતીનીધી સમા તરફથી નકકી કરવામાં આવે તે શરતો અનુ-
 સાર જોડી દેવાશે એમ જણાવ્યું. જોકે પ્રથમ તો આ હકીકતથી
 તેઓ ચીંતાગ્રસ્ત થયા, પરંતુ પાછળથી તેઓ જાગીર તેમજ જીવન-
 નીર્વાહ જોઈ એસવાના બચને લાગેને બધી વાતે સંમત થયા. અને
 શરતપત્ર પર સહી કરી આપી. આટલેથીજ ધલીઅટ સાહેબ ન અટ-
 કતાં તેણે ફકીર નુરદીન અને ભાઈનીધનસીંધ જે તે વખતે શીખધર્મનો
 આગેવાન હતો તેમને જોડાવી મંગાવીને તેમની સમક્ષ પણ ઉપર મુજ-
 બની વાતચીત કરીને સહી મેળવી લીધી. અને તે પછી બાકી રહેલા
 એ સંબંધસંદોની પણ સંધીપત્ર ઉપર સહી થઈ, અને બીજે દીવસે
 સહવારે ૭ વાગે દરબાર ભરી સંધીપત્રની શરતો રજુ કરી બાળ મહા-
 રાજ દલીપસીંહ તે સ્વીકારી લે એમ દરાવી બધા ધ્રુવ પડ્યા. તા. ૨૯
 મી માર્ચ ૧૮૪૯ ને રોજ બીજે દીવસે પ્રભાતમાં મહારાજ રજુજીત-
 સીંહના રાજ મહેલમાં ઉલ્લે દરબાર ભરાયો. મહારાજ દલીપસીંહ પો-
 તાના પીતાના સીંહાસન ઉપર ઉઠી વાર આરંભ થયા. દરબારની શોભા
 આજે કાંઈ આગળના જેવી નહોતી. તમામ દરબારીઓના મુખ ઉપર
 ગમગીનીની લાગણી છવાઈ રહેલી હતી. દરબારમાં જે શીખો પહેલાં
 આવતા તે આજે ફાટાલુટા વસ્ત્રમાં સજ્જ થઈ દરબારમાં જાણે શોક
 પ્રગટ કરતાં કેમ હોયતી તેમ મહીન વસ્ત્રો પહેરીને હાજર થયા હતા.
 પોતાના હાથમાં તલવારગૃહણ કરી દરબારમાં આવનારા દરબારીઓ આજે
 પોતાની જામશીરો ઘેરે મુકી ખાલી હાથે દરબારમાં આવ્યા હતા. મહા-
 રાજ દલીપસીંહના સર્વ નાશનો સમય ધણોજ સમીપ આવી પહોંચ્યો !
 કરાવેલા સમયે મી. ધલીઅટ, સર હેનરી સોરેન્સ તેમજ રેસીડેન્ટના

અનેક અમલદારો સેના સહીત દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. અન્ધેશ્વર આદરસભર થયા પછી મહારાજ દલીપસિંહે છેલ્લી વાર સીંહાસન ઉપર બેઠક લીધી. ડાબાજમણી તેમની પાસે દેશી તેમજ બ્રીટીશ સેના હથિયારબંધ ઉભી રહી. જ્યારે જીજ્ઞાસુ સરદારો અને શીખો બેઠકા હતા. પ્રેક્ષકો પણ કાંઈ ઓછી સંખ્યામાં નહોતા. દરબાર ખીચોખીચ ભરાયો હતો. મહારાજ દલીપસિંહ પોતાની બાળવય છતાં પણ પોતાના અત્યંત ધૈર્યનો પરિચય કરાવી કાંઈપણ પ્રકારે બાળકબુદ્ધી ન બતાવતાં, ગંભીરતા, શાંતી, ધીરજ અને હિંમતથી પોતાના સીંહાસન ઉપર બેઠક લઈ પોતાના અત્યંત ધૈર્યનો પરિચય કરાવ્યો. દરબાર શાંતિથી ચાલુ રહ્યો. તેનાથી તો ખુદ મહારાજ દલીપસિંહ પણ ખીન વાકેફ તો ન હતોજ મધ્ય તરફથી પોત પોતાની બેઠક લેવામાં આવ્યા પછી મી. ઇલીઅટની મુચનાથી એક મોલપીએ એક પત્ર (ડાક્યુમેન્ટ) ફારસી ભાષામાં લખેલો લાવ્યો. જેમાં પંજાબ ખાલસા કરી નાખવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો તરજુમો હિંદી ભાષામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. મહારાજ દલીપસિંહની સમજમાં આ ડોક્યુમેન્ટનો ભાવાર્થ આવી ન શક્યો. અને કટલીક મીનીટ સુધી દરબારમાંનો હાજર દરબારીઓમાં પણ રતબ્ધતા શ્વાસ રહ્યો! ઓખારો સરખો પણ કોઈ તરફથી ન થયો! દરબારને વાન દીનાનાથે એક વખત પુનઃ જણાવ્યું કે “ પંજાબ ખાલસા કરવામાં ન આવે ” સંધીપત્ર વંચાઈ રહ્યા પછી દીવાન દીનાનાથ ઉભો થયો, આ વખતે તેની આંખમાં અશ્રુની ધારા વહી રહી હતી ચિત્ત પેહલળ બની રહ્યું હતું. તેણે સંધીપત્રની અંદરના એકેએક પ્રસ્તાવેનો વેરોષ કરતાં નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે “ આ ટાંકણે બ્રીટીશ સરકારે પોતાની ઉદારતાનો કાંઈક પરિચય આપવો જોઈએ. નેપોલીયન બોનાપાર્ટે

પરાજીત થયા પછી ફ્રાન્સ તેના મુળ શાસકોને જ્યારે સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું હતું તો પછી પંજાબ મહારાજ દલીપસિંહને સોંપવામાં કેમ ન આવે ? !” મી. ઇસીઅટે દીવાન દીનાનાથને ઘણીજ ખરાબ રીતે ધુનકારી કાઢતાં કહ્યું “ સુપરડો, નહીતો કાળાપાણીએ. મોકલી આપવામાં આવશે ઉદ્ધરતા અને દયાનો સમય હવે પસાર થઇ ગયો છે. હું ગવર્નર, જનરલ પાસેથી સંધીનો સ્વીકાર કરવા માટે તો આવ્યો છું.”

આ સાંભળી સર્વ તરફથી સુપકીદી પકડવામાં આવી અને ડરના માર્યા સર્વ કોઈ હેબતાઇ ગયા. કોઈની કાંઇ કહેવાની હોંમત સરખી પણ ન રહી !

ઇસીઅટ સાહેબના દાંતી બધાં ઇસારાથી દીવાન દીનાનાથ સુપકાદી પકડી ગેહો. તે પછી સરદારો તરફથી-સંધીપત્ર સહી કરવા માટે મહારાજ દલીપસિંહ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યું. મહારાજ દલીપસિંહ તરફથી પોતાના વીશ્વાસનીય સેવક મીયાં કીમાની સંમતીથી સંધીપત્ર ઉપર શાંતીથી કાંઇપણ બોલ્યા આલ્યા તીના તુરત સહી કરી એપવામાં આવી અને દરબાર ખરખારત થયો. મહારાજ રણજીતસિંહના કીડા ઉપર બ્રીટીશ પતાકા ફરફરવા લાગી. અને કાનો બ્લેર મારી જાય એવી ગર્જના કરનારી તોપો એ સમયે છોડવામાં આવી જેથી સમસ્ત લાહોર નીવાસીઓ પણ વાકેફ થઇ ગયા કે હવે તેઓ પંજાબના મહારાજની પ્રજા નથી રહી અને હવે તો બ્રીટીશ રાજ્યના ધારાધોરણને શીરશાવંધ માનવા પડશે.

સંધીપત્રમાં નીચેની હકીકતોનો સમાવેશ હતો.

૧ પંજાબ રાજ્ય સંબંધી મહારાજ દલીપસિંહ અને તેમના પછીના તેમના વંશજો તમામ પ્રકારના પોતાની માલકી અને હકનો ત્યાગ કરે છે. (૨) લાહોર દરબારની જે કાંઇ સંપત્તી છે તે ઉપરનો

અધીકાર ધરે છેડીઆ કંપનીનો થશે (૩) મહારાજ રથજીતસીંહ શાહ-
મુગ્ધ પાસેથી લીધેલો કોહીનુર હીરો હવે લાહેરના મહારાજે ઇચ્છા કરી
મહારાજીને બેટ આપી દેવો પડશે. (૪) મહારાજ દલીપસીંહ, તથા
તેમના પરિવાર અને નોકરોના જીવન નીર્વાહાર્થે ધરે છેડીઆ કંપની
શુભમાં વધુ વારસીક પાંચ લાખ રૂપીઆ અને ઝોણામાં ઝોણા ચાર
લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરશે (૫) મહારાજ દલીપસીંહ પ્રત્યે સનમાન
મર્થો વ્યવહાર રાખી તેમની પદવી મહારાજ દલીપસીંહ બહાદુરની
પાખવામાં આવશે, પરંતુ ભવિષ્યમાં તેઓ ખ્રીટીસ સરકારને આર્થિક
હિ વર્તશે તો જીવન પયંન ઉપર લખ્યા મુજબનું વેતન ચાલે તેનો
પાંચપાણ ભાગ જે સમયે જેટલો જરૂરી હશે તેટલો તેમને મળ્યા કરશે
જ્યાં તેમના નિવાસ સ્થાન તરીકે જે કોઈ સ્થાન ગવર્નર જનરલ
રક્ષી પસંદ કરવામાં આવશે ત્યાં તેમને ભવિષ્યમાં રહેવું પડશે."

અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે પંજાબને જોડી દેવાના સંબંધમાં સર
હેનરી લોરેન્સ અત્યંત નારાજ હતો, તેણે તેમ નહીં થવા માટે ઘણું
મે ક્યું પરંતુ તેને સર્વ પ્રકારે નીરાશાજ પ્રાપ્ત થઈ. પંજાબ ખ્રીટીસ
રાજ્ય બેગુ જોડી દેવામાં આવ્યાથી તેણે પોતાના ઉચ્ચ પદનો ત્યાગ
રી દેવો ઉચીત માન્યો પરંતુ પોતાના મીત્રોની સમજાવટથી તેણે
તે ન ક્યું. લોડે કલકાત્સીએ પંજાબના રાજ કારભારનો બોબો સર
હેનરી લોરેન્સને શીર નાખ્યો કારણકે પંજાબીઓને શાંત રાખવા માટે
મેવી વ્યક્તિની આવશ્યકતા હતી, પરંતુ લોડે કલકાત્સીને સર હેનરી
લોરેન્સ સાથે ફરીને બંધું નહીં અને તેથી પાછળથી લોડે કલકાત્સી
એ સર હેનરી લોરેન્સની જગ્યા પર તેના નાનાભાઈ જોન લોરે-
ન્સને નીમવું કર્યો.

પંજબને હાથ ક્યાં પછી ડાક્ટર લેગીનને માસીક રૂ. ૧૨૦૦ના વેતનથી મહારાજ દલીપસિંહના નીરીક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યો. અને તેનું રહેવાનું રથળ પશુ મહારાજના મહેલની પાસેજ રાખવામાં આવ્યું. મહારાજ દલીપસિંહ આ સમયે પુરા બાર વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો નહોતો; દરમ્યાનમાં તો ફારસી ભાષા ઉપર તેણે સારો કાબુ મેળવી લીધો, અને અંગ્રેજી ભાષાથી જ્ઞાત થવા માટેની વીશેષ ઉત્કંઠા તેણે બતાવી જેથી લેગીન પશુ વધુ સંતુષ્ટ થયો. લેગીન તરફથી મહારાજ દલીપસિંહ સાથે વ્યહવાર પશુ સારો રાખવામાં આવતો હતો જેથી દલીપસિંહ પશુ તેના પ્રતી પ્રેમ રાખતો હતો. મહારાજ દલીપસિંહની તીવ્ર યુદ્ધી તથા બીજાઓના ચારીઓની આલોચના કરવાની રીતી નીહાળી લેગીન સ્તંભીત થઈ જતો અને કહેતો કે ‘આ અવસ્થામાં તો અંગ્રેજ બાળકો પશુ આટલાં ચતુર જોવામાં નથી આવ્યાં!’

લાહોરના નિવાસ દરમ્યાન લેગીનને શીર મહારાજ દલીપસિંહના રક્ષણ અને શીક્ષણ કાર્ય ઉપરાંત લાહોર રાજ્યના પરીવાર વીગેરેનો બોજો હતો. લાહોર રાજ્યના પરીવારમાં ફક્ત મહારાજ રણજીતસિંહની જ ૨૧ રાણીઓ હતી, જેમાં ૧૭ હિંદુ અને ૪ મોહમેડન હતી. એ ઉપરાંત રણજીતસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ ખડગસિંહ, નૌનીહાલસિંહ શેરસિંહ આદીની સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકો હતાં તે તો બુદ્ધાંજ! ૧૩૦ તો નાય મુઝરા કરનારીઓ હતી. જેમાં ત્રણ દળ કાસ્ત્રીરી અને દેશી નાય મુઝરા કરનારીઓનાં અને પાંચ દળ ગાવા વગાડનારીઓનાં હતાં.

તોશાખાનાના સંબંધમાં તો કહેવું જ શું? કોઈપણ ચીજની ક્યાસ નહોતી જેમાં કોહીતુર હીરો પશુ હતો. જે જગતભરમાં અદ્વીતીય હતો. મણી રતનાદીકનો પશુ અભાવ નહોતોજ. સોના ચાંદીના

વાસણ અને ડાશ્મીરી સાથે આદીની તો મથુગ્રીબ નહોતી. મહારાજ રણજીતસીંહનું સીંહાસન જવાહીર જડીત હતું.

યોડા દીવસ સુધી તો આ બધી વસ્તુઓની રક્ષાનો ખાર ડાકટર લેગીનને શીર રહ્યો. આ સમયે લાહોરમાં કેટલાએક રાજનૈતીક કેદીઓ પણ હતા. જેઓ આ ડાકટરની દેખરેખ હેઠળ હતા, યોડા દીવસ પછી આ બધી સંપત્તિ-ધસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનો ખજાનો શોભાવતી ચર્ચ મઠા. કોહીનુર હીરો હીંદુસ્તાનથી સદાને માટે વિદાયગીરી લઈ ઈશ્વર જઈ પહોંચ્યો; મહારાજ રણજીતસીંહનું તોશાખાનું જેને નીલા-જવાને અર્થે અનેક લોકો બટકતા હતા તે તોશાખાનામાંની ધણીએ વસ્તુઓ ખીન ઉપયોગી ધારી લઈને વેચી નાંખવામાં આવી. ડાકટર લેગીન મહારાજ દલીપસીંહની સાથે હંમેશા રહેતો હતો, તેણે ટામસ મેન્ચર બારલો નામના એક અંગ્રેજ નવ યુવકને મહારાજ દલીપસીંહનો અધ્યાપક નીમ્યો. ડાકટર લેગીન તરફથી મહારાજને વાતવાતમાં એમ પણ સમજાવવામાં આવતું હતું કે ‘હવે તો લાહોર છોડવું પડશે.’

૧૮૪૯ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૪ થી તારીખે મહારાજ દલીપસીંહની સાલગ્રેહ હતી, અગીઆરમું વરસ પુરું ચર્ચબારમું વરસ બેઠું. એ દીવસે સરકારની આજ્ઞાસર લેગીન તરફથી સાલગ્રેહ નીમીને એક લાખ રૂપિયાનું જવાહીર, લાહોરના તોશાખાનામાંથી ભેટ કરવામાં આવ્યું. મહારાજ દલીપસીંહને પ્રાચીન રીવાજ મુજબ અનેક બહુ મુલ્ય મણી માણેક તેમજ અણુપણુ ધારણ કરાવવામાં આવ્યાં. તેને આ પ્રસંગે પોતાનો હંમેશનો કોહીનુર હીરો યાદ આગ્યો. અને તેથી તેણે લેગીનને પુછ્યું કે ‘મને વરસે મેં જે કોહીનુર હીરો પહેર્યો હતો તે ક્યાં છે?’ પરંતુ બાળક દલીપસીંહને ક્યાં ખબર હતી કે કોહીનુર હીરો તો સાત સંસુદને પાર પહોંચી ગયો હતો !

૧૮૪૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં લોડ ડલ હાઉસી લાહોર આવ્યો. આ સમયે, મહારાજ દલીપસિંહની તેણે મુલાકાત લીધી. મહારાજ દલીપસિંહ પોતાને લેગીને શીખવેલું વાક્ય બોલતાં કહ્યું “ I am happy to meet you my Lord” અર્થાત્ ‘પ્રભો! હું આપનાં દર્શનથી કૃતાર્થ થયો છું” લોડ ડલ હાઉસીએ મહારાજની પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો અને પંદર દીવસ લાહોરમાં રહ્યો. ત્યાંથી વિદાય થયા પછી કેટલાક દીવસ બાદ મહારાજ દલીપસિંહને યાત્રાર્થે જવાને તૈયાર થવાનું કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ ક્યાં જવાનું છે તે કહેવામાં ન આવ્યું! આ સમયે બાળ મહારાજ દલીપસિંહ એમ નહોતો ધારતો કે હવે પછી માનુષ્યની પંજમના દર્શન પુનઃ થવા નહીં પામશે!

પ્રકરણ ૧૨ સું.

ધર્મોત્તર અને વિદેશગમન.

સને ૧૮૪૯ ઇ. સ. તા. ૧૧મી ડીસેમ્બરે મહારાજ દલીપસિંહના

સંબંધમાં ડાક્ટર લેગીનને એવી સુચના આપવામાં આવી કે હવે દલીપસિંહને પંજમથી ફતેહપુર જવું પડશે. આંતેને માટે રહેવાનું સ્થાન હીક થાં ગયું છે. તે સાથે જણાવે તેને એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે મહારાજની સાથે તમારે (લેગીને) જવું પડશે. તેમ તેમને ૧૨૦૦ રૂપિયા મારીક આપવામાં આવશે જેમાંથી અડધા ખ્રીશ્ચ સરકાર તરફથી અને અડધા મહારાજ દલીપસિંહના વારસીક વેતનમાંથી આપવામાં આવશે. દલીપસિંહની આત્માવરણ હરમાન ડાક્ટર લેગીન ઉપર

શીક્ષણ તેમજ દેખરેખનો બોબો રહેશે વળી ગવરનર જનરલ તરફથી એવો હુકમ પણ થયો હતો કે દલીપસીંહની સાથે મહારાજ શેરસીંહના પુત્ર તેમજ મહારાજ રણજીતસીંહના પૌત્ર સહદેવસીંહને પણ મોક્ષવામાં આવશે. સહદેવસીંહની ઉંમર આ સમયે બહુજ નાની હતી બલકે તે માત્ર સાડાઠ વર્ષની વયનો હતો. વળી તેને પંજોબથી ફતેહગઢ લઈ જતાં તેમની સંપૂર્ણ રીતે રક્ષા કરવાને પણ ગવરનર જનરલ તરફથી ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.

ગવરનર જનરલના આ હુકમના પાલનને અર્થે ડાક્ટર લેગીન તુરતમાં તૈયાર થયો પરંતુ સહદેવસીંહને લઈ જવાના સંબંધમાં એક અડચણ ઉભી થઈ કેમકે તેને તેની ધણીજ નાની ઉંમરને લઈને તેની માતા પાસેથી અલગ કરવો યોગ્ય લાગતું નહોતું. જેથી અરજ કરવામાં આવતાં સહદેવસીંહની માતાને પણ લેની સાથે લઈ જવા માટેની આજ્ઞા આપવામાં આવી. ૧૮૪૯ ઇ. સ. ના ડીસેમ્બર માસની ૨૨મી તારીખે પ્રભાતમાં ૬ વાગે ડાક્ટર લેગીન મહારાજ દલીપસીંહ તેના ભત્રીજા સહદેવસીંહ તથા તેની માતા વીગેરેને સાથે લઈ લાહોરથી ફતેહપુર જવાને નીકળ્યો, હરમ્યાન માર્ગમાં દલીપસીંહ પોતાના ધોડાને અનેક પ્રકારે ધુમાવી પોતાના સાથીઓને પ્રસન્ન કરતો રહેતો હતો.

સને ૧૮૫૦ ઇ. સ. ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મહારાજ દલીપસીંહ અને લેગીન ફતેહગઢ પહોંચ્યા પ્રથમ તો દલીપસીંહને રહેવા માટે ગંભીરની નજીકનું સ્થાન નીચત કરવામાં આવ્યું પરંતુ તે સ્થાન કાંઈક ઉપરિત મહી જણાવાથી લેગીન તરફથી જમીન ખરીદી એક પ્રમોદ શુવત્ત ખતાવણીમાં આવ્યું અને મહારાજ દલીપસીંહને રહેવાને માટે ગવરનર જનરલના હુકમથી એક મકાન પણ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું.

મહારાજ દલીપસિંહ જે એક સમયે લાહોરના વીશાળ ભવનમાં નીવાસ કરતો હતો તે હવે સાધારણ મનુષ્યની સમાન એક સાધારણ ગામમાં નીવાસ કરવા લાગ્યો. જે સામૂં કહેવામાં આવે તો એક સાધારણ મનુષ્યની માફક પણ દલીપસિંહ સ્વતંત્ર નહોતો. તેનું નીવાસ સ્થાન ફતેહગઢના કીલ્લા અને હાવણીની મધ્યમાં બનાવવામાં આવેલું હતું. જ્યાં તે એક બંદીવાન સમાન હતો. મકાનની ચારે બાજુએ સીપાહો રાત દીન ચોકી પહેરો રાખી રહ્યા હતા અને જ્યારે મહારાજ મકાનની બહાર નીકળતા ત્યારે પણ એક હવાલદાર તેમની સાથે રહેતો હતો. ફતેહગઢમાં તેને અગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવા ગાઇડ નામના એક અધ્યાપક દુનીયત થયો. વળી ફારસીના અભ્યાસ એક મોલવી પાસે કરી રહ્યો હતો. પરંતુ ધારમીક શિક્ષણની ગોઠવણ તો કોઇપણ પ્રકારે થવા પામી નહોતીજ. ફતેહગઢમાંના નિવાસ દરમ્યાન દલીપસિંહને ગાઢો રોહ પોતાના ભત્રીજા સહદેવસિંહ પ્રતી પણ થઇ ગયો. ડાક્ટર લેગીને મહારાજ દલીપસિંહની સાથે રમવાને માટે તેની બરોબરીના અગ્રેજ બાળકોની પણ વ્યવસ્થા કરી દીધી જેથી દલીપસિંહ વખતો વખત તે અગ્રેજ બાળકોની સાથે શિક્ષણ લેતો રમતો તેમજ કસરત કરતો અને શિકાર ખેલવા પણ જતો રહ્યો હતો. સહદેવસિંહ પણ ત્યાં જઇ લખતો વાંચતો થઇ ગયો હતો. સંધ્યા સમયે બંને કાગ ભત્રીજા જ્યારે ગંગા કીનારે પોતાના રેશમી પોશાકમાં સજ્જ થઈ ફરતા ત્યારે તેઓ ધણા સુંદર દેખાતા હતા. સને ૧૮૫૦ના જુલાઈ માસમાં ડાક્ટર લેગીને દલીપસિંહના વીવાહની ચર્ચા કરી, પરંતુ દલીપસિંહ શેરસિંહની પહેનની સાથે વીવાહ કરવામાં સંમત ન થયો. આ રીતે દલીપસિંહને સંમત નહીં નીહાળવાથી લેગીને

કુર્મનાં રાજની પુત્રી *જે આઠ વરસની વયની હતી તેની થાયે દલીપ-
સીંહના વીવાહ કરવા ઠરાવ્યું. આ સમયે તેણી બનારસમાં હતી. પરંતું
દલીપસીંહ વીવાહ કરવા રાજી ન થયાથી લેગીને પણ એ વાત
ઉઠેલી નહીં.

લોડ ડહાઉસીને મહારાજ દલીપસીંહનું ફતેહગઢવાળું પ્રમોદભવન પણ
ખટકાઉં છત્તું ફતેહગઢ ભવનમાં મહારાજ દલીપસીંહ સહદેવસીંહજીને તેની
માતા તથા ડાકટર લેગીન અગ્રગ અગ્રગ મકાનમાં રહેતા હતા. તેમાં
એક બગીચો હતો. ડાકટર લેગીન આ બાગને સુંદર અને મનોરંજન
બનાવવા માટેના પ્રયાસ કરવા લાગ્યો હતો. જે પરથી મોડું ડહાઉસીએ
ડાકટર લેગીનને લખ્યું કે “ તમેએ મહારાજના રહેવાના સંબંધમાં
જે મકારે ગોઠવણ કરી છે તેમાં વિશિષ્ટ ખર્ચ થાય છે; શું તમે એમ
માનો છો કે દલીપસીંહનું જીવન રાજગોની સમાન રહે ? મને તે
યોગ્ય લાગતું નથી ” આ પ્રમાણેની સુચના કરીને લોડ ડહાઉસીએ
બાળક દલીપનો બગીચો પણ બનાવવા ન દીધો. ફતેહગઢમાંના નિવાસ

* સને ૧૮૩૪ ના મે માસની ૭મી તારીખે કુર્મ ખાલસા થયું
હતું. કુર્મના છેલ્લો રાજ વીરરાજેન્દ્ર વાઘિયર કરીને હતો જેને કુર્મ ખાલસા
થવા પછી વીરસોદરમાં રાખવામાં આવ્યા બાદ ત્યાંથી બનારસ મોકલી
આપવામાં આવ્યો હતો. તેને વીકટોરીઆ ગેરીમા નામની એક પુત્રી
હતી. લેગીને આ વીકટોરીઆ ગેરીમાની સાથે દલીપસીંહના લગ્ન કરવા
ધાર્યું હતું. પરંતુ તેના તે સમયે તેણે અસ્વીકાર કર્યો હતો. કુર્મના
રાજ પછુ દલીપસીંહની માફક ખ્રીસ્તી ધર્મ અપનાવવા કરી ઇંગ્લેન્ડ
ગયો હતો જ્યાં તેણે પોતાની છોકરી વીકટોરીઆ ગેરીમાના લગ્ન એક
અંગ્રેજની સાથે કર્યા હતા.

દરમ્યાન દલીપસીંહ પોતાના રાજકીય વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઇ દરબાર ભરતો રહ્યો હતો. જેમાં કેટલાક નોકર પણ સામેલ થતા હતા. લેગીન પણ શીખ ધર્મનું સનમાન લક્ષમાં રાખીને પોતાને ત્યાં કદીએ ગૌમાંસ મંગાવતો નહોતો. મહારાજ શેરસીંહની પત્ની તેમજ સહદેવસીંહની માતા પણ કોઇ કોઇ વખતે લેગીનને મળતી હતી. લેડી લેગીન પણ સહદેવસીંહની માતાના વ્યહવારથી અત્યંત પ્રસન્ન રહેતી હતી.

ફતેહગઢમાંના નિવાસ દરમ્યાન દલીપસીંહ અંગ્રેજી શીક્ષણ અને સભ્યતા તેમજ અંગ્રેજોના રીતરીવાજ પસંદ કરવા મંડીને ખ્રીસ્તી ધર્મને અનુયાયી થવાના તેમજ ઇંગ્લંડ જવાના પણ વીચાર કરવા લાગ્યો આથી મહારાજ શેરસીંહની પત્ની તેમજ સહદેવસીંહની માતાની માન્યતા થવા લાગી કે ‘હવે તો સહદેવસીંહ શીખોનો નેતા થઇ લાહોરની રાજગાદી ઉપર બેસવા સમર્થ થશે’ લોર્ડ ડલ હાઉસીને પણ આ હકીકત ખબર ગઇ. જેથી તેણે ૧૮૫૨ ના જુલાઇ માસની ૨૩મી તારીખે એક પત્ર સીમલાથી લેગીનને લખીને જણાવ્યું કે “શેરસીંહની રાણીને વાકેફ કરજો કે પંજાબમાં શીખ રાજ્યની નાસ્તી હંમેશને માટેજ થઇ ગયેલી છે, હવે પંજાબના રાજ સીંહાસન ઉપર આપના પુત્ર કે કોઇને પણ આરૂઢ થવાની આશા રાખવી એ રાજ-કોહ સમ હોઇ વ્યર્થ છે. આવું શીક્ષણ સહદેવસીંહને પણ તેણીએ આપવું જોઇએ અને હવે પછી જો શેરસીંહની રાણી તરફથી પોતાના પુત્રને માટે પંજાબનું રાજ્ય મેળવવાની અથવા ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવાની આશા દર્શાવવામાં આવશે તો તેનું પરીણામ સહદેવસીંહના લાભમાં સાફ આવવા પામશે નહીં” લોર્ડ ડલ હાઉસીના આ સંદેશથી રાણીને લેડી લેગીન દ્વારા વાકેફ કરવામાં આવી. રાણી તરફથી લેડી લેગીનને કહેવામાં

આવતું કે ‘મહારાજ દલીપ તો મને મળવા પણ કદી આવતા નથી’
 આથી એક દીવસ દલીપસીંહ લેડી લેગીન સાથે રાણીને મળવા માટે ગયો.
 કુમાર સહદેવસીંહ તથા રાણીના બાધ ઉત્તમસીંહ તેને તથા લેડી લેગી-
 નને જનાનામાં લઇ ગયો. રાણીએ આ ટાંકણે દલીપસીંહ પોતાનો ધર્મ
 ત્યાગ કરવા આહે છે કે નહીં તે જાણી લેવાના હેતુથી ચાલાકીથી લેડી
 લેગીન તથા મહારાજ દલીપસીંહને ભોજન કરાવ્યું. અને પછી તેમને
 માટે ફળોનું શરખત બનાવીને તે બધું શરખત દલીપસીંહની સામેજ
 મુકી દઇને લેડી લેગીનને માટે શરખત ન મુક્યું. દલીપને આથી ધણુંજ
 ખોટું લાગ્યું. અને તેથી શરખતનું બરેહું ગ્લાસ લેડી લેગીન તરફ
 તેણે ખસેડી મુક્યું. બીજારી લેગીને માન્યું કે દલીપસીંહને માટે બીજા
 ગ્લાસમાં શરખત લાવવામાં આવતું હશે અને એ માન્યતાથી તેણીએ
 પોતાની સામેના શરખતના ગ્લાસમાંથી થોડું શરખત પી લઇને શરખતનું
 ગ્લાસ પાછું મુકી દીધું. રાણીએ તો તે બાકી શરખત ફેંકીએ ન દીધું
 અને ગ્લાસ સાફ પણ ન કર્યું પરંતુ તેમાંજ વધુ શરખત નાંખી
 મહારાજ દલીપસીંહ સમક્ષ તે મુક્યું. લેડી લેગીને કહ્યું “મહારાજ આ
 શરખત નહીં પીશે” ઉપાંત તેણીએ તેને તે નહીં પીવાને પણ
 કહ્યું છતાંએ દલીપસીંહ શરખત પીને ખહાર ચાલ્યો ગયો. દલીપસીંહના
 આ હંગ જોઇ રાણી આશ્ચર્ય પામી. લેડી લેગીન પણ રાણીથી છુટી
 પડી. અને બહાર આવી મહારાજને શરખત પીવાતું કારણ પુછતાં તેણે
 જણાવ્યું કે શું હું તમારું અપમાન કરું? તમને માન આપવામાં કદાચ
 મારી મતીથી પણ કદાચ પડે તો તે માટે પણ હું તો ન શરમાઉં આ
 પ્રમાણે ફતેહગઢમાં જઈ વસ્યા પછી દલીપસીંહનામાં પોતાના સંસ્કારોને
 સ્થાને વિલાયતી રીતરીવાજ વીઝેરે પ્રવેશ થવા માંડ્યા. અંગ્રેજ બાળકો

સાથના સહવાસથી તેને પોતાના શીર ઉપરના મોટા વાળ રાખવા પણ ઉચિત નહીં લાગ્યા. અને તેથી લાગ્યા વાળ કપાવી નાંખ્યા. ૧૮૫૧ના ડીસેમ્બરમાં લોડેડ ડલ હાઉસી લેડી ડલહાઉસી સહીત ફતેહગઢ આવ્યો. ત્યાં તેણે દરબાર ભર્યો. દલીપસિંહ આ દરબારમાં હાજર રહેવું એ કારણે યોગ્ય નહીં માન્યું કે દરબારમાં હોંદના દેશીરાજાઓથી તેને અલગ રાખવાનો વીચાર હતો, જેથી તેણે ગવર્નર જનરલની મુલાકાત તેના નીચીસ સ્થાનપરજ લીધી.

૧૮૫૨ ની શરૂઆતમાં મહારાજ દલીપસિંહની ઇચ્છા હોંદુસ્થાનના મુખ્ય સ્થાનો નીહાળવાની થયાથી દલીપસિંહ, લેગીન, લેડી લીગીન, સહદેવસિંહ તથા કેટલાક નોકર આકરો સાથે નીકળ્યો. આ સમયે શેર-સિંહની રાણી પોતાના પીતાને ત્યાં ગઈ હતી. માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં મહારાજ દલીપસિંહનો પતો-શીખોને લાગતો ગયો ત્યાં ત્યાં તેઓ તેને નીહાળી કૃતકૃત્ય થવા એકઠા થતા. આ મુસાફરી દરમ્યાન દલીપસિંહ કેટલાએક દરીદ્રીઓમાં રૂપાનાણું પણ વહેંચ્યું હતું. દીલ્હીમાંથી કીમતી આભુષણોની તેણે ખરીદી કરી. આગ્રાનો તાજ મહેલ અને કીલ્લો પણ નીહાળ્યો ત્યાં તેને સીવીલ તેમજ લસ્કરી અમલદારોએ સારું માન આપ્યું હતું તેમ તાજમહેલમાં ખાણું પણ આપ્યું હતું, જે બાદ મેરહૈરડકી વી-જેરે સ્થાનો નીહાળ્યાં પછી દલીપસિંહે હરદ્વાર જોવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. આ વખતે પંજાબ તથા ખીજાં ભાગોમાંથી શીખોની ધણીજ મોટી સંખ્યા ત્યાં યાત્રાર્થે જઈ પહોંચેલી હોવાથી દલીપસિંહને ઇચ્છા લઈ જઈ હરદ્વાર ખતાવવામાં અગ્રેજોને બધા લાગ્યાથી સરકારે ધણીજ ગુપ્ત રીતે હરદ્વાર ખતાવવાની એવી ગોઠવણ કરી કે પહેલેથી મહારાજના નોકર આદી સર્વને મોકલી દીધા અને પછી એક હાથી

ઉપર મહારાજ દલીપસીંહને બેસાડી હરદ્વારના ગંગાજીના ઘાટપર લઇ જવામાં આવ્યો. આટલાં છતાંએ કેટલાક શીખોએ હાથીપર બીજાં કોઇ નહીં પણ મહારાજ દલીપસીંહજ છે, એમ માની લઇને હાથીને ચારે બાજુએથી ઘેરી લઇને તેઓ મહારાજ પ્રતી પોતાની ખુશાલી દર્શાવવા મંજા. મહારાજ પોતાને સ્થાને સુખરૂપ પહોંચ્યા ત્યારેજ અગ્ર-જેના જીવ ઠેકાણે પડ્યા. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં તે મસૂરી ગયો. દલીપસીંહને વીદેશીઓના રીતરીવાજ ધણુજ પ્રીય હોઇ અનુકરણુ પણ કરતો હતો. જોકે મધ્યપ્રાચી તેો તે દૂરજ રહ્યો હતો. ત્યાંથી વર્ષાઋતુ પુરી થયા પછી ફતેહગઢ આવ્યા પછી તેની ઉમેદ ખ્રીસ્તી ધર્મ અખ-ત્યાર કરવાની થઇ. દલીપસીંહના એ વીચાર સંબંધી ગવરનર જનરલની અનુમતી આવ્યાથી ૧૮૫૩ ના. માર્ચ મહીનાની ૮ મી તારીખે તેણે પોતાના પવિત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરીને ખ્રીસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ સમયે દેશી તેમજ વીદેશી ખ્રીસ્તી ધર્મોલખીઓ પૈકી લોડ ડલહાઉસી, સર હેનરી લોરેન્સ, સર ફ્રેડરીક કેરી, રેવરંડ વીલસન, રેવરંડ કૃષ્ણમોહન બેનરજી. રેવરંડ ગોપીનાથ નંદી, મીસ્ટર યાનેંદ્ર મોહન કાકુર આદી તરફથી અભીવં-દન પત્રો મોકલવામાં આવ્યા હતા, વળી લોડ ડલહાઉસી તરફથી તેો સાથે વળી ખ્રીસ્તી ધર્મનું પવિત્ર ધર્મપુસ્તક બાઇબલ પણ પોતાના તરફથી “સપ્રેમ બેટ” બીગેરે લખાણુ સાથનું માફલી આપવામાં આવ્યું હતું.

દલીપસીંહની ઇચ્છા ઈંગ્લેંડ જવાની હતી તેથી તેો વાંચકો વાકે-ફજ છે. તેને ઇચ્છા જવાની પરવાનગી મળી. લોડ ડલહાઉસીએ ભેગી-નને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં એવું પણ જણાવ્યું હતું કે મહારાજની ઉમેદ હોય તેો તેમની સાથે સહદેવસીંહને પણ લઇ જવામાં તેમને વાધો નથી. દલીપસીંહે ઇચ્છા જવાની તૈયારી કરી. સહદેવસીં-

હતી માતા પોતાના પુત્રને મોકલવા આવુર નહોતી જોયી તેણે એ
 હકીકત સાંભળતાં સમીપજ ગવરનર જનરલને એક પત્ર લખીને સહદેવ-
 સોહને ઇંગ્લંડ નહીં મોકલવા જણાવ્યું, અને તેની સાથે હરદવારમાં
 રહેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી તે માટેની આજ્ઞા માંગવામાં આવી. દક્ષી-
 પર્સીહ લખનઉ, કાશી થઈ ૧૮૫૪ ના ઉન્હાળાની રતુમાં કલકત્તે જઈ
 પહોંચ્યો. લોર્ડ ડલહાઉસીએ તેને ગવર્નમેંટ હાઉસમાં નીમત્રી તેનું સન-
 માન કર્યું. આ દરમ્યાન સહદેવસોહની માતાનો પત્ર પણ તેને મળો
 ગયો હતો, કે જેમાં સહદેવસોહને ઇંગ્લંડ નહીં મોકલવાની વીનંતી
 કરેલી હતી. લોર્ડ ડલહાઉસીએ તેણીની તે વીનતીને માન્ય રાખીને તેને
 તેની માતા પાસે પાછો મોકલી આપ્યો. ૧૮૫૪ ના એપ્રિલ માસની
 ૧૬ મી તારીખે મહારાજ દક્ષીપર્સીહ ઇંગ્લંડ જવા માટે સ્ટીમરપર
 આરુઢ થયો. તે સમયે સ્ટીમરના છેક ઉપલા ભાગ સુધી દક્ષીપર્સીહને
 વીઠાય કરવાને માટે તેના દેશી નોકરો ગયા હતા. જેઓ છેવટની સલામ
 આપી છુટા પડ્યા. મહારાજ દક્ષીપર્સીહ સાથે લેગીન, અને પડિત
 નેમીગોરા નામનો સખસ પણ ઇંગ્લંડ રવાના થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૩ સું.

ઇંગ્લંડમાં નિવાસ

દક્ષીપર્સીહે જુન માસમાં લંડન જઈ પહોંચી ત્યાંના કહેરીજ
 હોટલમાં પોતાનું નિવાસ સ્થાન નીચત કરીને કોર્ટ ઓફ
 ડાયરેક્ટર સમક્ષ પોતાના નિવાસ સ્થાન માટે એક સ્થાન
 બનાવવાને માટે માંગણી કરવામાં આવી અને તેનો તેના તરફથી
 સ્વીકાર પણ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તે તૈયાર થયું તે દરમ્યાન તે

તેને હિંદુ દોષમાં જ પોતાનું નિવાસ સ્થાન રાખવું પડ્યું. મહારાજ દલીપસિંહની રહેણી કરણી અને પ્રેમાળ વૃત્તિ અનુભવી કોર્ટ ઓફ ગ્રાયરેક્ટર્સના સભાસદો પણ તેની તેવૃત્તીથી પ્રસન્ન થયા. નામદાર મહારાણી વીક્ટોરીઆ તથા તેમના પત્ની તરફથી પણ મહારાજ દલીપસિંહને પોતાના રાજમહેલમાં આવીને મળવા માટેનું આમંત્રણ માન ભરી રીતે કુરવામાં આવ્યું. અને મુલાકાત લેવામાં આવી મહારાણી વીક્ટોરીઆ આ પ્રસંગે મહારાજ દલીપસિંહની રહેણી કરણી નીહાળી ધણેજ આનંદ પામી.

ખ્રીસ્તી ધર્મ અખત્યાર કર્યા પછી તેમજ ઇશ્વર જઈ પહોંચ્યા પછી પણ મહારાજ દલીપસિંહ પોતાના પંજાબી પોશાકનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પરંતુ તેણે હંમેશાં સુંદર કાસ્તીરી કુરતુ, સોનેરી બરતથી બરેલી માટલુન ઉપરાંત માથા ઉપર બારે કીમતી રત્નો જડીત શીરપેચ વાળી પાધડી ધારણ કરતા રહીને આશુપણ તરીકે બારે કીમતી મોતીની માળા ડોકમાં ધારણ કરીને તેજ પોશાકમાં કોર્ટ ઓફ ગ્રાયરેક્ટર્સમાં પણ આવળ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. વળી મહારાણી વીક્ટોરીઆ અને તેમના પત્ની તરફથી પણ મહારાજ દલીપસિંહને પોતાના મહેલમાં બેસાવવામાં આવતો હતો અને તેથી તે પણ ત્યાં લેડી લેગીનને સાથે લઈને મહેલમાં જતો હતો.

એક વખતે મહારાણી વીક્ટોરીઆ તરફથી લેડી લેગીનને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે કુવર દલીપસિંહ કોઈ વખતે કોહીનૂર હીરા સંબંધી ચર્ચા કરે છે ખરો. ચાલો તેનો સંબંધમાં કાંઈ અંતરમાં કબજાવ છે ખરો કે નહીં ! મહારાણી વીક્ટોરીઆ તરફના લેડી લેગીન જોગ્યા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લેડી લેગીને મહારાણીને જણાવ્યું કે “ઇશ્વર આપ્યા પછીથી તે તેણે કદીએ તેના સંબંધમાં ચર્ચા નથી કરી પરંતુ

હાંદમાં તો તેણે કેટલીએક વાર એ સંબંધમાં પુછપરછ કરી હતી. જે ઉપરથી મહારાણી વીકટોરીઆ તરફથી લેડી લેગીનને એવી પુછ પરછ દલીપ સાથે કરીને વાકેફ થવાને કહેવામાં આવ્યું કે કદી દલીપસીંહ મહેલમાં આવે તો તે પ્રસંગે તે કોહીનુર હીરા જોવા ઇતેજાર છે ખરા કે કેમ તેના સંબંધમાં તેના મનોભાવથી વાકેફ થવા પ્રયત્ન કરવો. મહારાણી વીકટોરીઆની આ વાતથી લેડી લેગીનના અંતઃકરણને દુઃખ થયું કારણકે કોહીનુરના સંબંધમાં મહારાજ દલીપસીંહ કેવા વીચારો ધરાવે છે તે બાબદથી તેણી તો યથેચ્છ રીતે વાકેફજ હતી. પરંતુ મહારાણી વીકટોરીઆની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ પણ તેના અંતઃકરણને યોગ્ય લાગ્યું નહીં જેથી એક દીવસે રાજમહેલમાં જવાના એક દીવસ આગમ્ય મહારાજ દલીપસીંહ અને લેડી લેગીન ઘોડેસવાર થઈ રીયમંડ પાર્ક તરફ ફરવા ગયા હતા તે પ્રસંગે મહારાજ દલીપસીંહને તેણીએ પુછ્યું કે તમે કોહીનુર જોવાની અંતઃકરણમાં ઉમેદ ધરાવો છો ખરા કે ?! દલીપસીંહ તેણીના ઉક્ત પ્રશ્નનો વળતો જવાબ આપતાં કહ્યું કે “હા જોવાને ઉમેદ તો છે,” જે ઉપરથી તેણીએ પુનઃ પ્રશ્ન કરી પુછ્યું કે “તેને નીહાળ્યા પછી શું કરશો” ?! મહારાજ દલીપસીંહ તેણીના આ પ્રશ્નથી કાંઈક વીચારમાં પડ્યા જેવું થયું જે કે પછીથી તુરતમાંજ તેણે જણાવ્યું કે “એકવાર પુનઃ તેને હાથમાં લઈને જોવાની ઉમેદ છે” આ ઉપરથી વળી પાછો તેણીએ એવો પ્રશ્ન કર્યો કે “હવે તમે તેને તમારા હાથમાં લઈને શું કરશો ?!” મહારાજ દલીપસીંહ તે ઉપરથી વળતો જવાબ આપી જણાવ્યું કે “હું મહારાણી વીકટોરીઆને તે ભેટ આપવાને- ઇતેજાર છું કારણકે સંધી થઈ તે સમયે મહેલે એ વાતો સમજવાની યુક્તિ નહોતી.”

ખીજે દીવસે મહારાજ દલીપસીંહ તેણીની સાથે રાજમહેલમાં ગયા આ પ્રસંગે તેણીએ મહારાજ દલીપસીંહની સાથે આગમે દીવસે પોતાને જે વાતચીત થએલી તે વાતચીતની ખીનાથી મહારાણી વીકટોરીઆને જ્ઞાત કરી આથી મહેલમાંના હરવાજનો રક્ષક પણ ચોડાજ સમયમાં કોહીનુર હીરા લઇને આવી પહોંચે. દલીપસીંહ પોતે તો કોહીનુર હીરા મંગાવવામાં આવ્યાની ખીનાથી જ્ઞાત હતોજ નહીં એટલે તે તો રાજમહેલમાં બહારના રક્ષકને આવેલો નીહાળતાં આશ્ચર્ય ચક્રીત થઇ જઇ ઉભો થયો. એટલે તુરતજ મહારાણી વીકટોરીઆએ કોહીનુર હીરા પોતાની હથેલી ઉપર રાખ્યો અને તે તેને બતાવીને પ્રશ્ન કર્યો કે “શું તમોને આ વાદ આવે છે? ” મહારાજ દલીપસીંહ વળતો ઉત્તર આપતાં કહ્યું “હા, એ કોહીનુર છે, અને એને હું ઓળખું છું” દલીપસીંહનો આ ઉત્તર સાંભળી મહારાણીએ તેના પ્રતી વળી એવો પ્રશ્ન કર્યો કે “આગળ કરતાં એ ઉત્તમ લાગે છે ખરો?” જે ઉપરથી તેણે તે પોતાના હાથમાં લઇને કેટલોક સમય પર્વત નીહાળ્યો. અને પછી કહ્યું “પહેલા કરતાં તો એનું તેજ હાલ વધી ગયું છે પરંતુ એનું વજન તો કાંઇક ઘટી ગયું છે ખરું” આટલું જણાવ્યા પછી તેણે તે કોહીનુર હીરા મહારાણી વીકટોરીયાનાં હાથમાં ફરીને મુકી દીધો. આ પ્રસંગે તેણે બતાવેલી અતુલ ધીરજ, શાંતી તેમજ આત્મ સંયમ ધણુંજ પ્રસંસનીય હતું આટલા બધા દીવસો પછી પણ પોતાના અમુલ્ય રતને નીહાળ્યા પછી પણ તેનું ચિત્ત જોમ ચલાવમાન ન થયું તેમ, તેના મુખમાંથી કોઇ અયોગ્ય ઉચ્ચાર સરખોએ ન નીકળ્યો. દલીપસીંહના આ રીતે અનેક ગુણો નીહાળી મહારાણી વીકટોરીઆ તેમજ તેના પતિ ધણા આનાંદીત થયા. મહારાણી વીકટોરીયાએ દલીપસીંહના જીવન

જતાંતથી માહિતગાર થવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, જે ઉપરથી દલીપ-સીંહણું જીવન જતાંત લેગીન તરફથી લખીને આપવામાં આવ્યું. મહારાણી વીકટોરીઆની મહેરબાનીથી લેગીનને નાઇટની ઉપાધીથી નવા જવામાં આવ્યો, અને તેથી તે ડાક્ટર લેગીનને સ્થાને સર લેગીનના નામથી ઓળખાવો શરૂ થયો. ઇંગ્લંડમાંના વસવાટ દરમ્યાન દલીપ-સીંહણે મહારાણી વીકટોરીઆના પુત્રોની સાથે પણ સારો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો. એક વખતે તો તેને મહારાણી તરફથી આસવર્ણુ નામના મહેલમાં પણ આમંત્રણ કરીને નોતરવામાં આવ્યો હતો. દલીપસીંહ પણ રાજકુમારોની સાથેઐહ પ્રસંગે કાંઈને કાંઈ ભેટ મોકલતો રહ્યો હતો. દલીપસીંહની ઇચ્છા યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં ભેગવાની હતી. પરંતુ તે માટેની પરવાનગી મળી નહીં. વળી લોર્ડ હાર્ડિંગના નીમંત્રણથી તેને ત્યાં જઈને એક અડવાડીઆ પર્યંત કેન્ટ નગરમાં પણ તે રહ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના ડિસેમ્બર માસમાં ૧૯ વરસની વયે પહેાંચતાં દલીપસીંહ પોતાના મૃદનો પ્રબંધ કરવાની સત્તા પોતાને મળવા માટે ચીનંતી કરતાં લખી પઢીને અતે ખોડે ઓફ ડાયરેક્ટસંથી તે મેળવવા શકતીવાન થયો. ઇંગ્લંડના વસવાટ દરમ્યાન તેણે લખવા વાંચવામાં રસઘડીને ઘેડાજ સમયમાં જર્મન, ફ્રેંચ, ઇટલી વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું, વળી તેણે ઇંગ્લંડમાંની કેટલીક સરચાઓ તેમજ અન્યતરની પાસેના કંઈક વિદ્યાલયોને પણ વારસીક મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. ઇંગ્લંડમાં બે વરસ ગાળ્યા પછી તેની ઇચ્છા હિંદ તરફ પાછા આવવાની થઇ, પણ તે પહેલાં ઇટાલીની સહેલમાહે જવાની પણ ઉત્કંઠા થઇ, તેથી તે સર લેગીન તથા લેડી લેગીનને લઈને તેમની સાથે ફ્રાન્સ તેમજ ઇટાલી ગયો. ઇંગ્લંડમાંના વસવાટ દરમ્યાન તેની

સાંમગવામાં આવ્યું કે સરકાર તરફથી અવધ રાજ્યને ઔદીય રાજ્ય સાથે જોડી દહને તેને વારસીક વેતન તરીકે પચાસ લાખ રૂપિયાનું વેતન નક્કી કરી આપવામાં આવ્યું છે વીગેરે. દત્તોપસંહિ આ હકોક્ત સાંમગ્યા તે પછી પોતાના અંતઃતકણમાં એવો નિર્ધાર કરવા લાગ્યો કે “જ્યારે અવધના નવાબો જે સરકાર તરફથી વારસીક વેતન રૂપિયા પચાસ લાખનું આપવામાં આવે તે શું પંજાબ કેમરી મહારાજ રણજીતસિંહના પુત્ર અને પરીવાર માટે પાંચ લાખનું વેતન ચોખ માને છે. સંભવ છે કે સરકાર કોઈ પ્રકારે પણ ભવિષ્યમાં ગોઠવણ કરી આપશે.” આ વીચાર થવાથી દત્તોપસંહિ તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૬-ઈ. સ. ના દિને કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને એક પત્ર લખ્યો. જેનો લગભગ હેતુ મહીને એવો જવાબ ફરી વળ્યો કે “મહારાજના ઇન્જાડના વસંતે દરમ્યાનની રહેણી કરણોથી કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ પ્રસન્ન હોઈ નીચાસ સ્થાનના બંધનમાંથી તેમને મુક્ત કરવા તૈયાર છે. વળી મહારાજના વંશજોમાંના કોને કેટલું વેતન હોઈમાં આપવામાં આવતું રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં કોને કેટલું આપવામાં આવતું રહેશે. તેના સંબંધમાં મહારાજને તેઓ હિંદુસ્તાન જઈ આવ્યા પછી જણાવી વાકેફગાર કરવામાં આવશે.” વળી આ ઉપરાંત કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સે લખી જણાવ્યું હતું કે “સંધી અનુસાર નીવાસ સ્થાનના સંબંધમાં જે અંકુશ હતો તે અંકુશમાંથી તેમને મુક્ત કરી દેવામાં આવ્યા છે.” મહારાજ દત્તોપસંહિ ઇન્જાડ જતાં તે પ્રસન્ન તેનો અણમુલ સામાન હતેહમલે ભુવનમાં રહેવા દીધો હતો જે સીપાહોએ શીકરી બની ચંચાવેલી બૂટમાં વેચાઈ ગયો. મહારાજ દત્તોપસંહિ આ હકોક્તથી તાત થતાં બારે શેઠમાં પડ્યો. કેમકે પોતાની તમામ સંપત્તિ જે પંજાબ રાજ્યના

ખાલસા થયા પછી પોતાને હસ્તક હતી તે આ શીતુરી સીપાહેએ શીતુરી બની ચલાવેલી હુંટમાં નાશ પામી ગઇ. લેગીનને સરકાર તરફથી જે વેતન આપવામાં આવતું હતું તે વેતન પણ સરકાર તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યું જેથી દલીપે કંપની સરકારને 'પોતાના વેતનમાંથી રૂ. ૪૩૩-૫-૪ લેગીનને આપવાને માટે લખ્યું' પરંતુ તેનો પણ અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. દલીપસિંહ સહદેવસિંહ વીજેરે ના સંબંધમાં પણ લખા પઠી કરી ત્યારે સરકારે શેરસિંહના પુત્રને પાંચ હજારનું વારસીક વેતન આપવાનું સ્વીકાર્યું. તા. ૨૦ મી માર્ચે લોર્ડ સ્ટેનલીએ મહારાજ દલીપસિંહને લખ્યું કે હવે તમને રૂ. ૨૫૦૦૦ પાઉંડ યાને અઢી લાખ રૂપીઆ મળવા પામશે જે ઉપરથી મહારાજ દલીપસિંહ "તે પોતાને જીવનભર મળશે કે પોતાના વંશ વારસાને પણ પેઢીધર પેઢી મળશે" એ બાબતમાં ખુલાસો પુછાવ્યો જેના જવાબમાં પચીસ હજાર પાઉંડમાંથી પંદર હજાર પાઉંડ જીવનભર મળ્યા જવાનું અને બાકી દશહજાર પાઉંડમાંથી તેની સ્ત્રીને માટે ત્રણ હજાર પાઉંડની વારસીક વ્યવસ્થા કરી ઇંગ્લંડના ધારા મંજૂબ બાકીમાંથી તેના ઉત્તરાધિકારીઓને વહેંચી અપાતું રહેવામાં આવનાર જણાવી જે કદી મહારાજના કોઈ વંશવારસ ન થયા તો બાકી રકમ તેના વ્યાજ સાથે જે થશે તેમાંથી દસ હજાર પાઉંડ મહારાજને વારસીક મળતા રહેશે વીજેરે એમ જણાવવામાં આવ્યા પછી પણ લખાપઠી વેતન સંબંધમાં તેમ હિંદમાના ફતેહગઢમાના પોતાના હુંટાઈ બેગ્ગા સામાન સંબંધમાં આલી દરમ્યાન જવાબને અમારે અને આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે અત્યંત બાકુળ થઈ તેણે કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને પોતાની બધી હકીકતથી વાકેફ કરવાને માટે સર આલ્સ્ટ વુડને મળી વિનંતી કરી. તે ઉપરથી મહારાજની

સહી સાથેનો એક પત્ર ૧૮૬૦ના જાનેવારીનો ૨૦મીનો સર ચાર્લ્સ વુડે તેની પાસેથી લખાવી લીધો.

કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ તરફથી સર ચાર્લ્સ વુડના મહારાજ દલીપસીંહના એ પત્રના જવાબમાં તા. ૩૦મી માર્ચ ૧૮૬૦ ઇ. સ.ના રીવસે જણાવવામાં આવ્યું કે ૧૮૪૯ની સંધી અનુસાર વેતનમાંથી પ્રકાર તરફથી મહારાજને કેટલી રકમ મળી છે તેથી માહિતગાર થવાનો મહારાજને કાંઈ અધિકાર નથી. સર ચાર્લ્સ વુડે એ પણ સ્વીકાર્યું છે કે તમામ વેતન દર વરસે ખરચાયું નથી પણ વેતનમાંથી ૨ વરસે કેટલી રકમ ખચવા પામી તેની માહિતી નથી. સંભવ છે કે ૧૫૦૦૦૦૦ પૌંડથી ૨૦૦૦૦૦૦ પૌંડ સુધી ખચત રહ્યા હશે. આ કંપરાંત વુડે એ પણ જણાવ્યું કે જોને અર્થે વેતન નક્કી થએલું કે તેનો બીજા કોઈ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનો ઉદ્દેશ બ્રિટીશ સરકારનો હતો તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૮૬૦ને રોજ દલીપસીંહે આ પત્રનો જવાબ ખતાં જણાવ્યું કે “સર ચાર્લ્સ વુડની મુદ્દાકાત લખને મેં લખેલા ત્ર માટે મને અત્યંત દીલગીરી થાય છે. સને ૧૮૪૯ની સંધી મનુસાર કંઈ કંઈ વૃત્તી લેનારાઓ મરણુ શરણુ થયા છે અને તેમાંથી કેટલી રકમ ખચી છે તેના સંબંધમાં જ્યાં સુધી તમામ હકીકત મને પરી પાડવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી હું મારો હક જતો કરી શકતો નથી.” આ પત્રને દોઢ વરસ થઈ ગયું પણ કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. આમ જાણ દલીપસીંહ પુનઃ હાંફ આવી પહોંચ્યો. અત્રે જણાવવું જરૂરી કે ઇંગ્લંડમાં રહેવા છતાંએ અને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને સજ્જનોના ભાગમમાં આવવા છતાં પણ તેમજ અંગ્રેજોના નાઓમાં ભાગ લેવા ત્યાં પણ તેણે પોતાના ચારીઓને જેમ કીચીત પણ આજ આવવા દીધી નહોતી, તેજ મુજબ અંગ્રેજ મહિલાઓની મોહનગ વટીકમાં જુ તે દસાઈ પડવામાંથી મુક્ત રહેવા પામ્યો હતો.

મકરણ ૧૪મું.

માતા પુત્રનો મેળાપ અને પુનઃ વિલાયતગમન અને
લગ્ન સંબંધ.

સને ૧૮૬૦ ના ડીસેમ્બર માસમાં દલીપસિંહ પોતાની માતા

જીન્દના સંબંધમાં હાંદ આતી કાંઈક યોગ્ય યોગ્ય કરવા બની શકે તે હેતુથી તેમજ હાંદમાં વાંધો શીકાર ખેંચવાની ઉમેદથી ઇંગ્લંડથી હાંદ આવવા ઇચ્છ્યું. આ સમય દરમ્યાન દલીપસિંહની માતા મહારાણી જીન્દ નેપાળમાં મહારાજ જંગમહાદુરના આશ્રય હેઠળ પોતાના દીવસો નીર્ગમન કરી રહી હતી. મહારાણીને તેના ખર્ચ નીમીત્તે નેપાળ દરબાર તરફથી વાર્ષિક રૂપિયા વીસ હજારની રકમ મળતી હતી. જંગમહાદુરની આંતરેચ્છા કેટલાક કારણોને લઈને એવી હતી કે તેણી નેપાળ છોડી જાય વળી મહારાણી જીન્દએ પોતે પણ કાંઈ અજણા સમસની મારફતે અંગ્રેજ સરકારને પોતાના રહેઠાણના સંબંધમાં તેમજ પોતાનું વેતન સ્થિર કરવાના સંબંધમાં વિનંતી કરી હતી. દલીપસિંહની જાણમાં આ હકીકત આવતાં તેથી તેને બહુજ ખરાબ લાગ્યું. ત્યારે વળી રાણા જંગમહાદુરે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે “જો મહારાણી કચ્છીન બીટીશ હાંદમાં યાંત્રીઓ સરીખો મુકશે તો તેને કંડી પણ નેપાળમાં આવવા દેવામાં આવશે નહીં તેમ નેપાળ દરબાર તરફથી એક ટુટીંગદામ સરખી પણ આપવામાં આવશે નહીં.” આ બધી વાતોથી જાત થતાં દીલ્લીનાર થઈને દલીપસિંહ તરફથી હાંદ આવવાને માટે લેખીન મારફતે ગવર્નર જનરલ પાસેથી પરવાનગી માંગવામાં આવી.

જે ઉપરથી ગવરનર જનરલ તરફથી પણ દલીલસીંહને હોદ્દા તરફ પ્રયાણ કરવાને પરવાનગી તો આપવામાં આવી પરંતુ તેની સાથે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “ પંજાબમાં તે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં. અંગ્રેજી રાજ્યમાં મહારાણી જીન્દાને રહેવાના સંબંધમાં ગવરનર જનરલ તરફથી કોઈપણ પ્રકારની હરકત નથી. આથી દલીલસીંહ પોતાની હોદ્દામાંની નાશ પામેલી સંપત્તિ સંબંધી ઘટતું કરવાનો બોલો લેગીનના શીરપર નાંખીને ૧૮૬૧ના જાનેવારી માસમાં પુનઃ હોદ્દાસ્થાન આવી પહોંચીને કલકત્તાના સ્પેન્સ હોટલમાં પોતાનો ઉતારો કર્યો અને ત્યાં મહારાજ શેરસીંહના પુત્ર અને પોતાના બન્નીજ શહદેવસીંહને મળ્યો અને તેમની વીનતી ઉપરથી મહારાણી જીન્દાને નેપાળમાંથી બોલાવી લાવવાને માટે સીવરામ નામના એક સખસને નેપાળ મોકલ્યો. દરમ્યાન રાણી જીન્દાને માટે કમમાંકમ વારસીક વેતન રૂપીઆ બેથી ત્રણ હજારનું સરકાર તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને કલકત્તામાં તેણીનાં નિવાસ માટે એક સ્થાન મુકરર કરવામાં આવશે એવું બ્યારે વચમાં દલીલસીંહે સામળ્યું હતું ત્યારે તેના કેષિની સીમા નહોતી રહી પ્રથમ તો દલીલસીંહ સમજી શક્યો નહોતો કે પોતાની માતા મહારાણી જીન્દાની સાથે સરકાર તરફથી આ પ્રકારનું નીજીર વર્તન ચલાવવામાં આવશે. નેપાળથી મહારાણી આવતાં બાર વરસના વીયોગને અંતે મહાપુત્રનો મેળાપ થવા પામ્યો મહારાણી જીન્દાએ પોતાના પુત્ર દલીલસીંહનું મુખ નીહળીને પોતાના બાળને કૃતકૃત્ય થએલું માન્યું દલીલસીંહ પણ આ વખતે માતાના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી કૃતાર્થ થયો,

મહારાણી જીન્દા આ સમયે આમજની માફક જેમ સૌંદર્યતામાં

નહોતી તેમ તેણીની આંખનું તેજ પણ કાયમ રહ્યું નહોતું. તેની આંખોનું તેજ કમી થઈ ગયું હતું, જેથી તે બરોબર આંખે નીહાળવાને પણ અશક્તી થઈ ગઈ હતી, વળી શરીરે પણ અશક્ત થઈ ગઈ હતી. આથી મહારાણી જીન્દને પોતાના પુત્રથી દુર રહેવું મુશ્કેલ લાગવા માંડ્યું. દલીપસિંહ ઈંગ્લાંડના નીવાસથી વીલાયતી રીત રીવાજમાં રહેતો થઈ ગયો હોવાથી તેને આ સંસારનો કાંઈપણ અનુભવ નહોતો ૧૮૬૧નાં ફેબ્રુઆરી માસમાં તેણે લેગીન ઉપર એક પત્ર ઈંગ્લાંડ ખાતે લખીને પોતાને હીંદમાં કંટાળા સમાન લાગતું જણાવી પોતાના દર્શનાર્થે અનેક સખસો અને જુના નોકર આવી પડપુછ કરી કંટાળો આપતા હોવાથી હીંદીઓ ઉપર પોતાને ઘણા છુટતી હોવાનું જણાવ્યું હતું. અને અંતમાં જણાવ્યું હતું કે હું ઈંગ્લાંડ આવવાને માટે સર્વરત અર્પણ કરવા તૈયાર છું. વિલાયતી રીતરીવાજો અને સભ્યતામાં લુપ્ત થયેલા અને તેમાં રમદોળાયલા દલીપના અપકવ અનુભવનું આ પરીણામ હતું ! જે હીંદને તે ઘણાની દ્રષ્ટીએ નીહાળી રહ્યો હતો. તેજ ભારતના દર્શનાર્થે પાછળથી ભટકતો ટળવળતો અને રજળતો તે આ સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયો. આનાથી વધારે અદુરદર્શિતા અને દુરબુદ્ધિનું ખીજું કયું ઉદાહરણ હોય !

કલકત્તાની રૅન્સ હોટલમાં દલીપસિંહ જે વખતે ઉતર્યો હતો તે વખતે ઘણાં શીખ સૈનિકો ચીનથી કલકત્તે ઉતરી આવ્યા હતા. તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે દલીપસિંહ ઈંગ્લાંડથી આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે તેઓએ આનંદમાં હર્ષધેલા બની ગઈને હોટલને ચારે બાજુએથી ઘેરી લઈને ખુલાલી પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા હતા. દલીપસિંહના ઈંગ્લાંડથી ખાછા ફર્યા પછી તેની મુલાકાત લોર્ડ કેનીંગ કૅપ્ટીક વખત

ધી પશંતુ મહારાજ દ્વીપસીંહ પ્રતી શીખોની લાગણી અવીચળ છે
 મેવું તેને માલમ નહોતું જોયી તે શીખોની અપ્રતીમ લાગણી નીહાળીને
 મેકદમ ચોંકી ઉઠ્યો અને તુરતજ તેણે દ્વીપસીંહને હોદ્દસ્થાન છોડી
 જવાને ફરમાવ્યું ! દ્વીપસીંહ પણ ઇચ્છાંડ જવા ખુશીથી
 ત્યાર થઈ ગયો. પરંતુ સીંહનો શીકાર ક્યાં વીનાજ જવાની
 રૂર ઉભી થવાથી તેને દુઃખ થયું. કારણકે સીંહનો
 શીકાર કરવા માટે તો તેણે નવી પદ્ધતીનાં હથીઆરો વટીક
 પણ ખરીદ્યાં હતાં. ઇચ્છાંડ જવાની ખટપટમાં તે લેવાનું પણ તે
 મુશ્કેલી મયો. દ્વીપની માતાએ જોયું કે આટલા દીવસો પછી વૃદ્ધાવ-
 થાએ પણ પોતાના બહાલા પુત્રથી વીયોગી રહેવું પડશે. આથી તેણી
 પણ ઇચ્છાંડ સાથે જવાને તૈયાર થઈ ગઈ. સરકારે પણ તેણીને ઇચ્છાંડ
 જવાને માટે રજા આપી કેમકે તેતો તેણીને લંકા સીલોન (સીંહલદ્વીપ)
 માં રાખવા માંગતીજ હતી. ચૂનારના કીલ્લામાંથી જતી વખતે મહા-
 રાણીના આશુપણો અને મહુશનો જે સરકારની પાસે હતા તે પણ
 ને પાછા આપી દેવામાં આવ્યાં અને અને માતા અને
 પુત્ર જુલાઈ માસમાં ઇચ્છાંડ પહોંચ્યા ત્યાં સીટીઝન
 ટીપ મેગવવાને માટે દ્વીપે પ્રાર્થના કરી જેનો સ્વીકાર
 રવામાં આવ્યો મહારાણી જીન્દા ઇચ્છાંડના રીત રીવાજો
 નીહાળીને અજ્ઞયખીમાં ગરકાવ થવા લાગી. અને તેણીએ ભાં વીલામતી
 મેશાક પહેરવાનું સર પણ ક્યું પરંતુ પડદો રાખવામાં તેને મુશ્કેલી
 પડતી કરવી પડતી હતી. મહારાણી જીન્દા ઇચ્છાંડ નહોતી ગઈ તે
 હોવાં તો દ્વીપસીંહ નીચમીત રીતે દર સ્વીચારે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા
 જતો હતો પરંતુ મહારાણી જીન્દાના ઇચ્છાંડના વાસ પછી તો તે દેવ-

જામાં જતો પણ બધે થઈ ગયો અને ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રત્યેની તેની લો-
ગણી ઓછી થઈ ગઈ. દલીપસીંહનું આ વર્તન ઇંગ્લંડવાસી ખ્રીસ્તી
ધર્માતુચારીઓને અયોગ્ય લાગ્યું. અને તેથી મહારાણીના પ્રભાવથી
દલીપને વીમુખ રાખવાનું ઉચીત માન્યું ત્યારે કેટલાકેએ વળી મહારા-
ણીને હીંદુસ્તાન પાછી વીદાય કરવાની સલાહ પણ દલીપને આપી દીધી.
દલીપસીંહને તે રૂઝું નહીં અને તે પોતાની માતા સાથે હીંદુસ્તાન
પાછો ફરવા તત્પર થયો, પરંતુ સર લેગીન અને લેડી લેગીને તેને તેમ
કરતો અટકાવ્યો. અને ભારે વાદવીવાદ પછી મહારાણીને રહેવાને માટે
જુદા મકાનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. આથી પણ દલીપસીંહના હૃદય
ઉપર ભારે આઘાત થયો.

૧૮૬૩ માં મહારાણી વીક્ટોરીઆના પતી પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વીક-
ટરના પ્રયત્નથી રતાર ઓફ ઇંડીઆ નામની ઉપાધી આપવામાં આવી.
જેનાથી દલીપસીંહ પણ નવાજવામાં આવ્યો, સને ૧૮૬૩ નાં આ-
ગસ્ટ માસમાં મહારાણી જીન્દાના જીવનનો અંતીમ સમય આવી પહોં-
ચ્યો. સાત સમુદ્રને પાર અજ્ઞાત પ્રદેશમાં તેણે પોતાના પુત્રની પાસે
પોતાનો પ્રાણ પોતાના કીરતારને સોંપ્યો. મરણ વખતે મહારાણીએ
પોતાના મૃતક દેહની કીયા હીંદુસ્તાનમાં કરવા માટેની ઇચ્છા દલીપસીંહ
સમક્ષ પ્રદર્શિત કરી હતી, પરંતુ કેટલાક કારણોથી તેમ કરવાને તે
શક્તીમાન ન થયો એ મહીના પછી સર લેગીન પણ મરણ પામ્યો.
આથી તેને ભારે દુઃખ થયું. લેગીનના સ્મરણાર્થે દલીપસીંહને લેગીનની
સમાધી ઉપર એક સુંદર પથરોનો સ્થંભ ચણાવ્યો અને પોતાની માતા-
ના મૃતક દેહની દહનકીયા ભારતમાં કરવા નિમીને હીંદ આવવા તત્પર
થયો પરંતુ તે પહેલાં તેણે લેડી લેગીન તથા તેના બાળબચ્ચાને મળીને

તેમના જીવન નર્વાહાર્યે સુખ્યવસ્થા કરવાનું વચન આપ્યું અને તેની સાથે વળી એમ પણ કહ્યું કે “મારું ભાવી જીવન સુખી નથી રહેવાનું હવે હું ઉચ્ચ કુળની કન્યા સાથે વીવાહ કરવાને નથી ઇચ્છતો, પરંતુ કાંઈ સુશીલ અને સુંદર અનાથ આળીસા સાથે વીવાહ કરીને તેને કે. જીવીને ભારી સાથીણી બનાવીશ કે જેથી તે મહારા સુખ દુઃખની ભાગીણી થાય અને તેથી કાંઈક પણ મને શાંતી મળે!” સને ૧૮૬૪ ના મે માસમાં દક્ષીપર્સીહ પોતાની માતાનું શય લઈ મુંબઈ આવી પહોંચ્યો અને નર્મદા નદીના તટ ઉપર પોતાની માતાના દેહનો અગ્ની સંસ્કાર કરી પુનઃ ઇચ્છાંત તરફ વિદાય થયો.

મુંબઈથી ઇચ્છાંત જતાં માર્ગમાં દક્ષીપર્સીહે કશિપત્રની રાજધાની એલેક્ઝાંડ્રીયામાં નીવાસ કર્યો ત્યાં એક મહીલાના મોહપાસમાં મોહીત થઈ જઈને વીવાહની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. જેથી તેણીને પણ આનંદ થયો, કન્યા ઉમરે ૧૬ વરસની હોઈ સ્વભાવે શુશીલ અને સ્વરૂપવતી હતી તેનું નામ બંબામુત્રા હતું. દક્ષીપર્સીહને તેની સાથના પાણી ગ્રહણથી જોડે અત્યંત આનંદ થયો, પરંતુ તેણીની સાથે વાતચીત કરવા માટેને મોટી મુશ્કેલી પડવા પામી. કારણકે તેણી અરબી ભાષા શીવાય બીજી કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતી નહોતી. આ મુશ્કેલીને લઈને કેટલાક દીવસ પર્યંત તો વાતચીત કરવાને માટે એક દુભાશીઓ પણ દક્ષીપર્સીહને રાખવો પડ્યો હોય. વળી તેણે પોતાની અર્ધાંગનાને અગ્રેજી ભાષાનું શીક્ષણ માપવાને એક અગ્રેજ શીક્ષિકાની નીમણુંક કરી જો કે એ રીતે પણ કેટલોક વખત પર્યંત તો મુશ્કેલી સહન કરવી પડી પરંતુ પછીથી દક્ષીપર્સીહ પોતાનું જીવન શાંતીથી ગુચ્છરતો રહ્યો. મહારાણી વીક્ટોરીઆએ પણ તેમનાં લગ્ન પછી બંબામુત્રાને પોતાને લ

નીમંત્રી હતી, જે વખતે મહારાણી વીક્ટોરીઆએ પણ તેની રીતભાત અને સ્વભાવ નીહાળી પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. દલીપસીંહ સાથના બંધાના લગ્ન સંબંધથી તેને છ સંતાન થયાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૫મું.

અંતીમ બનાવો અને મૃત્યુ.

❖ **વાંચકો** એ વાતથી તો વીદીત થઈ ચુક્યાજ છે કે સને

૧૮૪૯માં થએલી સંધી અનુસાર મહારાજ દલીપસીંહિ વેતન મળવાના સંબંધમાં તેમજ ભવિષ્યમાં પોતાના વંશ વારશે અને સંતાનોના વેતન નક્કી થવાના સંબંધમાં ધણીએ લખાપટ્ટી કરી હતી, કમનસૂચી બીચારો દલીપસીંહ કાંઈપણ સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા સામર્થ્યવાન ન થયો. એ સંધી પત્રના સંબંધમાં દલીપસીંહ અને સરકારની વચ્ચે ભારે મતભેદ એવા પ્રકારે હતો કે “દલીપસીંહ એ સંધી અનુસાર પોતાની બાસ્ત્યાવસ્થા દરમ્યાન પોતાને તમામ વેતન ઓછામાં ઓછું ચાર લાખ અને વધુમાં વધુ પાંચ લાખ મળે એવી દરજ્જા ધરાવતો હોઈ પંચાય કેસરી મહારાજ રજીશ્વરસીંહના કુટુંબમાંની હયાત વ્યક્તિઓને પણ તેમના જીવન નીર્વાહ અર્થેનું વેતન પોતાની (દલીપસીંહ) દ્વારા એવા કારણે મળવાની જરૂરીયાત માનતો હતો. કે સંધી પોતાની સાથે થએલી હોઈ તે પોતેજ પંચાય કેસરી મહારાજ રજીશ્વરસીંહના કુટુંબમાં મુખ્ય હતો” આ ઉપરાંત દલીપસીંહ એવી પણ ઉમેદ ધરાવતો હતો કે સંધી અનુસાર મહારાજ રજીશ્વરસીંહના કુટુંબી

જેમના વેતન નક્કી થએલા તેમાંથી જેઓ કાળને વશ થઈ આ સંસાર છોડી ગએલા તેઓના વેતનની રકમ જે અનામત રહેવા માંડી તે પોતાને મળવી જોઈએ.” પરંતુ સરકાર તરફથી સંધીપત્રના સંબંધમાં દલીપસિંહ તરફથી ઉક્તવવામાં આવેલો એ અર્થ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નહોતો. સર ચાર્લ્સ વુડે લોર્ડ ડક્લાઈસની મીનીટ મુજબ મહારાજ દલીપસિંહને જણાવ્યું કે સને ૧૮૪૯ ની સંધી અનુસાર ઝોઝામાં ઝોઝા ચાર લાખ અને વધુમાં વધુ પાંચલાખનું વાર્ષિક વેતન દલીપસિંહ અને તેના કુટુંબીઓને માટે નીચત થયું હતું જેમાંથી સરકારે દલીપસિંહને માટે જે રકમ નક્કી કરેલી છે તે તેને મળતી રહેશે. અને તે પણ જીવન દરમ્યાનજ મળતી રહેશે. જ્યારે બીજાઓ જેમનાં વેતન નક્કી થએલાં છે તેમને તેમના જીવન દરમ્યાન તે મળતાં રહેશે. અને તેમનાં મરણ પછી તે સરકારની ત્રીજેરીમાં જમા કરી દેવાશે. વળી વેતન મેળવનારાઓમાંથી જેઓ કાળવશ થએલા છે તેમના વેતનથી બચેલી રકમ મહારાજને મળી શકશે નહીં. અને તેને લઈને બચત કેટલી રકમ છે તેનો પણ કાંઈ હિસાબ નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે દોઢથી બેલાખ પાંચથી વધુ બચત નથી. ”

બીચારો દલીપસિંહ આ ઉત્તર મળતાં અતીશય દીલગીર થયો. અને પુષ્કળ લાખા પઠી પહોં કરી; પરંતુ કાંઈ પણ ચોખ્ખું ફળ ન આવ્યું. તેણે આ બાબદમાં ઘટતું થવા માટેનો બોબો સર જોન લોરેન્સ આદી કેટલાક અંગ્રેજોને શીર નાંખ્યો, પરંતુ પરીણામ તો સુન્ય-માંજ આવ્યું તેથી દલીપસિંહનું ધૈર્ય પણ ખુટી ગયું. આથી તેણે આખરે ૧૮૮૨ના સાલના ઓગસ્ટ મહિનાની ૩૧ મી તારીખના યામસ પત્રમાં એક પત્ર દ્વારા પોતાને થઈ રહેલો અન્યાય અને દુઃખો દૂર

કરવા માટે ઇચ્છાવસીએને અપીલ કરી જે અપીલ એવી મતલબની હતી કે “ભૈરોવાલની સંધી અનુસાર હું અગ્રેનેના રક્ષણ હેઠળ હતો, મુલતાનમાં મુળરાજે શીતુરી બનીને બળવો જગાડ્યો, તેને ડખાવી દેવામાં વીલંબ થવાથી આખા પંજાબમાં અશાંતી બડકો લઈ ઉઠી. શીતુર ડખાવી દેવા માટે બ્રીટીશ સૈન્ય મોકલવામાં દીલ કરવામાં આવી તેની સાથે વળી લોડે ડલહાઉસીએ એવી પણ સુચના આપી કે જેઓ આ શીતુરમાં સામેલ નહીં થશે તેઓ સગ્નમાંથી મુક્ત રહી શકશે. પરંતુ શાંતી સ્થપાયા પછી લોડે ડલહાઉસીએ લોભમાં લલચાઈને ભૈરોવાલની સંધીનો ભંગ કરીને પંજાબને ખાલસા કર્યું, મારી જંગમ મીલકત જવાહીર, સોનાના ઓભુપણ, વાસણ, પહેરવાના કપડાં વીગેરે મહેલનો સહજો અસમાય વેચી નાંખવામાં આવ્યો, જેનાથી દોઢ લાખ પાઉંડ ઉત્પન્ન થયા. શીતુર દાખી દેવાને જે સૈન્યને મેં રવાના કર્યું હતું તે સૈન્યમાં એ દ્રવ્યમાંના ધણુએ રૂપીઆ વહેંચી નાંખવામાં આવ્યા હું નીરદોષ-હોષ એક આંગળી સરખીએ બ્રીટીશ સરકારની સામે ઉચી કરી નહોતી; છતાંએ મને એક અપરાધીની માફક સગ્ન મળી રહી છે. મારું રાજ્ય અન્યાયપૂર્વક લખ લેવામાં આવેલું છે. લોડે ડલહાઉસીના મમતને લઈને મારા રાજ્યની આવકમાં સને ૧૮૫૦માં પચાસ લાખની આમદનો વધારો થયો હતો. અને તે સમયથીજ મારા રાજ્યની આમદમાં વધારો થતો રહ્યો છે. મેં બાદવાવસ્થામાં સંધીપત્ર ઉપર સહી કરી હતી જે સંધીપત્ર કાનુનથી વીરૂદ્ધ છે, જોકે એથી મહારો-કાંઈ એવો અભીપ્રાય નથી કે હું પંજાબનો આ સમયે રાજા છું. માત્ર રાજા થવાને ઇચ્છું છું. ખરે, હું તો દમાણ મહારાણી વીકિટો-રોઆની પ્રજા થવામાં સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન છું કેમકે મહારાણી વીક-

આની મારા ઉપર ધણીજ કૃપાદ્રષ્ટી છે. સને ૧૮૪૯ની સધી
[સાર મહારી પોતાની જગીર (જુસંપતિ) જમ થઈ શકતી નથી. પરંતુ
પણ અન્યાયથી લઈ લેવામાં આવી છે.

તેની આમદ સને ૧૮૪૯નાસાંલમાં ૧૩૦૦૦૦ પૌંડ હતી. મહારી
જમ મીલકત (સીપાહોના બજારમાં ફનેહમદની લુટમાં જતી રહેથી)
કીમત સર જોન લેગીને વીસ હજાર પૌંડ આંકી હતી. પરંતુ એ
જાંની મારી જે જંગમ મીલકત વેચી નાંખવામાં આવી
1, તે પચીસ લાખ પાઉંડની હતી. તેમાંથી મને
: કુટુંબદામ સરખી પણ મળી નથી. વળી મહારા પર એક
સે અલ્યાચાર પણ ગુજર્યો છે કે અનેક વીશ્વાસુ કર્મચારીઓ મહારી
[વર સંપત્તિ તેમજ મારી જગીરનો ભોગવટો કરી રહ્યા છે સારે
તેનો માલિક હોવા છતાં અને અંગ્રેજોની વીરદમાં એક આંગળી
ખીએ ઉંચી નથી કરી છતાંએ આજે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યાડવામાં
ગ્યો છે. આ બધાનું કારણ એ છે કે હું અંગ્રેજોની રક્ષામાં એક

હારાજ દલપસીંહની પોતાની સંપત્તિ (જુસંપતિ) કે જે તેનાપીતા રણ
સીંહના પીતામહના પીતા નીધાનસીંહથી આવી આવવી હતી. તે
૬ હજારસીંહની જપત કરી હતી. તે સંપત્તિમાં ગુજરાનવાળાના ૬૧
મો, ગુજરાતમાંના ૧૦ ગ્રામ, જેલમમાંના ૫૫ગ્રામ કે જેમાં નીમકની
ડપણ સામેલ થતી હતી, સીઆલકોટમાંના ૧૮ ગ્રામ, ગુરહાસપુરના
ગામ, અમૃતસરમાંના ૨ ગામ. આ મુઝોતી વારસીક આમદ તેવખ-
માં ૨૦૪૯૬ રૂપિયા હતી. નીમકની ખંજુની આવક કીજોના સમયમાં
[સીક રૂ. ૭ લાખ હતી, જે પાછળથી વધતી વધતાં સને ૧૮૧૯
સ માં વારસીક રૂ. ૪૪૯૧૧૫૮ મિલ ગઈ હતી.

બાળક હતો. મને બ્રિટીશ સરકાર માત્ર ૨૫૦૦૦ પૌંડનું વારસીક વેતન આપવામાંજ કૃતકૃત્ય થઈ છે. અતે તેમાંથી જરૂરી ખર્ચની ૧૩૦૦૦ પૌંડની રકમ અલગ રહેલી છે. દયાની સીમા તો જુઓ! મારા મરણ પછી મારી જમીનદારી વેચી નાંખવામાં આવશે તેમ ભવિષ્યમાં વળી ખીળ બે હજાર પૌંડનું વેતન આપવાને કહ્યું છે. આ રીતે મારા બહાલા ધરથી મારા વંશ પર્યન્તનો નીકાલ કાઢી નાંખવામાં આવશે. અને આશ્રય અર્થે આમ તેમ ભટકતા ફરવું પડશે ” છતાંદી લખી અંતમાં અત્યંત મર્મ બેદક શબ્દોમાં બ્રિટીશ પ્રમુખને અપીલ કરી કે “ કોઇ ઉદાર હૃદયી અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટમાં એ બાબદ ચર્ચા કરાવીને ન્યાય અપાવશે ” પરંતુ નગારખાનામાં તંતુડીનો અવાજ ન સંભળાય, તેમ દલીપસીંહની પ્રાર્થના અરણ્યરૂદન સમાન થઈ પડી.

આ ઘટના દરમ્યાન દલીપસીંહ હંમેશને માટે ઇંગ્લંડ છોડી હિંદુસ્થાન પ્રતી પ્રયાણ કરવાનો પોતાનો વીચાર લેડી લેગીન સમક્ષ જાહેર કર્યો જે ઉપરથી લેડી લેગીને તેને ઇંગ્લંડમાંજ રહી મહારાણી વીક્ટોરિયાની દયા ઉપર નીર્ધીત રહેવાની સલાહ આપી. દલીપસીંહ લેડી લેગીનને એમ પણ કહ્યું કે “ સરકાર મારી તમામ સંપત્તિ વેચી નાંખશે ને મારા મોટા પુત્રના નીમીતે માત્ર ત્રણસો પૌંડ આપશે. આ કેટલું બધું અપમાન યુક્ત છે ! ” આ પછી પણ ત્રણ વરસ દલીપસીંહ ઇંગ્લંડમાં બેસીત કર્યા પરંતુ તેની વિનતીઓ પ્રતી કાંઈપણ ધ્યાન અપાયું નહીં; તેમ તેના પોતાના કે તેના વંશજોના સંબંધમાં પણ કોઈપણ પ્રકારની સારી જોગવાણી ન થઈ આવી છેવટે લાચાર થઈ ઇંગ્લંડમાં પોતાની જે કંઈ જમીનદારી હતી તે તેણે વેચી નાંખીને હિંદુસ્થાન પાછા ફરવા ચોક્કસ દલીપસીંહના એ ઢંગ નીહાળીને સરકાર

પણ કાંઈક બચીત થઈ અને સર બેલવર્નને તેની સમક્ષ મોકલ્યો. તેણે દલીપસિંહ સમક્ષ જઈને કહ્યું કે “જો હજીએ તમો ઇચ્છાંડમાં રહેશે તો તમારા દાવા નીચીતે સરકાર તરફથી પચાસ હજાર પાઉંડ આવવામાં આવશે.” પરંતુ દલીપસિંહ સર બેલવર્નના આ કથનનો અસ્વીકાર કરતાં હિંદુસ્થાન જવા માટેની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી જેથી પરવાનગી પણ આવવામાં આવી પરંતુ એવો હુકમ સંબળાવી દેવામાં આવ્યો કે “ત્યાં તેને નંજરકેદમાં રહેવું પડશે અને ઇચ્છાનુસાર પોતાના દેશના કોઈપણ સ્થાનમાં જેમ જવા દેવામાંથી તેને વીમુખ રાખવામાં આવશે તેજ મુજબ પંજાબમાં ટાંટીઓ સરખોએ મુકી શકશે નહીં.” દલીપ આ સંધળુ માન્ય કરી લઈને હિંદુસ્થાન તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ઇચ્છાંડથી નીકળતાં પહેલાં સને ૧૮૮૬ના માર્ચ મહીનાની ૨૫ મી તારીખે એક એવી મતલબનો પત્ર પંજાબવાસીઓ જોગો દલીપસિંહ લખ્યો હતો કે “મારી આંતરેચ્છા હિંદુસ્થાનમાં આવવાની કદી પણ નહોતીજ, પરંતુ દૈવને આધીન થઈ ઇચ્છાંડ છોડીને હિંદમાં આવી સાધારણ રીતે રહીશ. ખાલસાઓ ! મેં ધર્માંતર કરી પરધર્મ ગૃહસ્થ કર્યો તે માટે ક્ષમા ઇચ્છું છું. અને મુઝમ્મ આવતાં શીખ ધર્મ પુનઃ અંગીકાર કરી ગુરુ ગોવીંદસિંહની આરાતું પાલન કરીશ મારી અધીક ઇચ્છા છતાંએ હું પંજાબમાં આવી તમોને મળી શકીશ નહીં અને ‘તેથીજ આ પત્ર લખ્યો છે. વીગેરે’ પંજાબ વાસીઓ અને મુખ્ય કરીને શીખો દલીપસિંહનો આ પત્ર જહાર પડતાં અને હિંદ આવવાની હકીકત સાંભળતાંજ મારે હલ્લાસમાં આવી ગયા અને કોઈક પંજાબી તરફથી તો દલીપસિંહને પત્ર લખીને શીખ ધર્મ અંગીકાર કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં સરકાર તરફથી ચએન્ના અન્નાય માટે પંજાબ નહીં પણ

સમસ્ત ભારત રૂઝ કરી રહેલું જણાતી અંતેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સ્વાગત કરવાને તો સર્વ ઈતિગર છીએ, પરંતુ હમને બધ છે કે રખેને સરકાર કોઇ પ્રકારની નકતર આપના આવવાના સંબંધમાં ઉભી કરી દે !” આ પત્ર બહાર પડે તે પહેલાંજ સરકારની ટૂટી દલીપસીંહના તરફ અદલાઇ ગઇ હતી. પંજાબીઓને ઉદેશીને દલીપસીંહને લખેલો પત્ર પ્રગટ થતાંજ અને દલીપસીંહના આવી પહેંચવાની હકીકત સાંભળતાંજ પંજાબીઓમાં પ્રગટી નીકળેલા હર્ષની લાગણી નીકળીને સરકારને એવો શક ઉદભવવા લાગ્યો કે રખેને દલીપસીંહના આવવાથી હોંદમાં કાંઇ ઉત્પાત થાય! અથવાતો શીખો ઉનેજીત થઇ જાય! આથી તે એડન આવતાં વેંતજ તેને રોકીને ત્યાંજ સરકાર તરફથી કેદ કરી લેવામાં આવ્યો. સરકારની આ રીત નીકળી દલીપસીંહને અત્યંત દુઃખ થયું. તેણે મહારાણી વીક્ટોરીઆને એક તાર કરી પોતાના સંબંધમાં વીચાર કરવા જણાવ્યું. ત્યારે વળી બીજે તાર હોંદના વાઇસરોય (ગવર્નર જનરલ) ને રવાના કરીને તેમાં તેણે એવી અરજ ગુજારી હતી કે “ જો હું મહારા વકીલને કાઉન્સીલમાં મોકલું તો તેને હોંદ મોકલવાનો ખર્ચ આપવામાં આવશે કે નહીં.” પરંતુ દલીપસીંહની બંને પ્રાર્થનાઓ પ્રતી કશુંએ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહીં અને તેને જાગરદસ્તીથી ઇંગ્લંડ પાછો રવાના કરી દેવામાં આવ્યો. આથી દલીપના કોવંત્રી સીમા ન રહી. કોવંત્રીને કોવંત્રી તેણે એવું કહેવા માણ્યું કે “ ૧૧ વરસની મારી ઉમ્મરમાં મહારી પાસે બળ જાગરીથી સંધી પત્ર ઉપર સહી કરાવીને પંજાબના મહારા રાજ્યને જપ્ત કરી લેવામાં આવેલું છે, જેથી તે સંધી મને માન્ય નથી.” વળી એક વખતે તો મહારાજ દલીપસીંહ મહારાણી વીક્ટોરીઆના

ઇશમાં કોહીનુર હીરો જોઇને પોતાના આત્મ સંયમનો પરીચય કરાવતાં
 હારાણીને તે જોઇને પાછો આપેલો તેજ હીરો તેણીએ પહેરેલો નીહા-
 તાં તુરતજ કોઇપણ જાનના બચ કે ડર વીના તેણે પડકાર કરીને
 હી દીધું કે એ હીરો. “ મારા પીતાનો હોધ તેના ઉપર કોઇપણ
 કરનો મહારાણી વીક્ટોરીઆનો અધીકાર નથી ” મહારાણી વીક્ટોરી-
 આએ દલીલના આ હુકમર માટે ઈંગ્લીશ સરખોએ પોતાનો કોઇ
 મટ ન કર્યો તેમ તેને કોઈ પ્રકારે સજાએ ન ફરી, પરંતુ આ ઘટના
 ન્યાયથી અગ્રેજોનો વિશ્વાસ તો દલીલ ગુમાવીજ બેઠો અને તે પછીથી
 અગ્રેજો તેના પ્રતીકરડી દષ્ટીએ નીહાળવા લાગ્યા. દલીલસોંઠને આવી સ્થિતિમાં
 ‘ રહેવું કંટાળામયું ’ થઈ પડ્યું. તેણે સરકાર તરફથી મળતું વેતન
 થુ મેવું બંધ કરી દીધું અને ત્યાંથી તે ફાંસ તરફ ચાલી નીકળ્યો.
 જ્યાં તેણે ફાંસના રાજકર્તાઓને પોતાની હકીકતથી માહિતગાર
 ને પોતાને સેનાની સાથે વડે પોંડીયરી પહોંચાડવા વીનવ્યું, પરંતું
 ફાંસના રાજકર્તાઓએ દલીલને ખાતર ઈંગ્લેંડ સાથે બીગાડ કરવો ઉચિત
 માન્યું. દલીલસોંઠ આથી લાચાર થઈને ત્યાંથી ગૂપ્ત વેશમાં અરો-
 સોંઠ નામના પોતાના નોકરની સાથે બરલીન ગયો. ફાંસથી નીકળતાં
 જે રશીયન હુકમ પ્રવેશ કરવાના હેતુથી નકલી આયરીશ નામ
 રચી કરીને પોસ્ટપોર્ટ મેળવી લીધો હતો પરંતુ પોસ્ટપોર્ટ અને તેની
 ભિક જે હતી તે બધું જરમન હુકમમાં જઈ પહોંચતાં ચોરાઇ ગયું.
 થી લાચાર થઈને તેણે મેસ્કો મેજેટના તે સમ્યના તંત્રીને પોતાના
 ાનામ અને સ્થિતિથી વાકેફગાર કરીને એવી વ્યવસ્થા કરવાની પ્રાર્થના
 કે જેથી પોતે વીના પોસ્ટપોર્ટ પ્રવેશ કરી શકે. ૧૮૮૭ ના
 પ્રીલ માસમાં મેસ્કો જ્યાં પહોંચ્યા પછી, તેણે મેસ્કોના રાજકર્તાની
 ન માસમાં મુલાકાત લીધી. આ સમયે તેણે ઈંગ્લેંડના સતૃં તરફ

પોતાને ઝોળખાવવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો સકોચ બતાવ્યો નહોતો ! તેણે તે વખતની રશીયન રાજધાની સેંટપીટર્સબર્ગના રાજ્ય એલેક્ઝાન્ડ્રાની હજુરમાં મોરકોના રાજકર્તા દ્વારા વીનતીપત્ર મોકલ્યો. દરમ્યાનમાં તેને ૧૮૮૭ ના ડીસેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે પોતાની પત્ની બંબા દેહાંત થયાની ખબર મળી. આથી દલીપને ભારે દુઃખ થયું. ૧૮૮૭ ના મે માસમાં તેણે હોંદૂસ્થાનના મુખ્ય છાપાઓમાં એવો પત્ર મોકલ્યો હતો કે “ અગીઆર વરસની મારી વય પ્રસંગે મારી પાસેથી પંજાબ ખાલસા કરવાના સંધીપત્ર ઉપર જામરજસ્તીથી સહી કરાવી લેવામાં આવી હતી, જે સંધીપત્રની શરતો મને માન્ય નથી. હું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે રશીયન સૈન્યની સાહ્યથી મ્હારું રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી હોંદ આવવાનો છું.” વળી ઉક્ત મતલબ બનાવી ચાર દર્શાવતાં તેણે પોતાને દ્રવ્યની મદદ કરવાને ભારત વાસીઓને અપીલ કરી હતી, પરંતુ તે પ્રત્યે જેમ કોઈ પણ હોંદી તરફથી ધ્યાન આપી તેને દ્રવ્યની સાહ્ય કરવામાં ન આવી તેજ મુજબ રશીયાના રાજકર્તા તરફથી પણ દલીપની મુલાકાત લેવામાં પણ ન આવી તો પછી મદદ કરવાની તો વાતજ ક્યાં રહી ? ! આથી અંગ્રેજોની સામે વેર લેવાની દલીપના મનની વાત મનમાંજ રહી ગઈ ! તેથી નીરાશ થઈને તેણે પુનઃ ફ્રાન્સ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાં કેટલોક સમય ગુજરતા રહ્યા પછી પોતાના અંગ્રેજો પ્રતિના વિરુદ્ધતા બર્થા વર્તન માટે તેણે મહારાણી વીક્ટોરીયાને એક પત્ર લખીને તે પત્રમાં પોતાના વર્તન માટે પશ્ચાન્નાપ કરી દીલગીરી બતાવી, જે ઉપરથી મહારાણી વીક્ટોરીયા તરફથી પણ તેને મારી બક્ષાશમાં આવી. મારીની બક્ષીસથી દલીપસીંહને અતીવ્ય ખુશાલી ઉત્તમ થઈ અને તેથી તેણે ઇંગ્લંડ જઈ ત્યાંથી પુનઃ ફ્રાન્સ આવી પોતાના જીવનના બાકી દીવસો ફ્રાન્સમાં વ્યતીત કરવા

માંઆ. દરમ્યાનમાં તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મના લાગ કરીને પોતાના શીખ ધર્મની દીક્ષા લઈ લીધી. ફ્રાન્સમાંના પોતાના આ નિવાસ દરમ્યાન તે એક ફ્રેન્ચ મહિલા સાથે લગ્નના ગાંઠથી જોડાયો, પરંતુ તેનાથી તેને કાંઈ સંતાતિ થઈ નહોતી. સને ૧૮૯૩ ના અક્ટોબર માસની ૨૩ મી તારીખે દલીપસીંહનો ફ્રાન્સના મુખ્ય શહેર પેરીસના એક હોટલમાં દેહાંત થયો. તેના મૃતક દેહને તા. ૨૬ મી અક્ટોબરના દિવસે એલ બેડનના સમાધી સ્થળમાં દફન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે દલીપસીંહના રાખ ઉપર ચઢાવવા માટે તેના પ્રતીના સનમાનાર્થે મહારાણી વીક્ટોરીઆ તથા તેમના વડા પુત્ર (મહારાજ સમ્રમ એડવર્ડ) તેમજ ફ્રાન્સના પ્રેસીડન્ટ તરફથી કુલના હાર મોકલવામાં આવ્યા હતા.

કોહીનુર હીરાની તવારીખ

કોહીનુર હીરાના સંબંધમાં પાછલા પ્રકરણમાં આવેલા વર્ણનથી વાંચકો વાકેફગાર હોવાથી એ કોહીનુર હીરાના સંબંધમાં સંપૂર્ણ માહિતી વાંચકોને આપવી જરૂરી છે. કેટલાક ઇતીહાસના લેખકોનું કહેવું એવું છે કે કોહીનુર હીરા ગોદાવરી નદીના ગર્ભમાંથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પ્રાપ્ત થયો હતો યાને તે મહાભારતના સમયમાં રાજ કરણની પાસે હતો. ઇસ્વીસન પુર્વે તે ઉજ્જનના મહારાજ વિક્રમાદિત્યની પાસે રહ્યો હતો. રાજ કરણના દેહાંત પછી એ હીરા ક્યાં અને કોની પાસે રહ્યો અને રાજ વિક્રમાદિત્યને હાથ ક્યાંથી ચઢ્યો તેના સંબંધમાં તો કશી હકીકત મળતી નથી; પરંતુ મુગલ શહેનશાહ બાબરે ઇ. સ. ૧૬૨૬ ના મે માસની ૪ મી તારીખના પોતાના જીવન વૃત્તાંતમાં આલેખ્યું હતું કે અલાઉદ્દીને માળવા ઉપર અધીકાર જમાવવા પહેલાં આ કોહીનુર હીરા પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ હીરાનું મૂલ્ય જગત બરમાં દોઢ દિવસમાં ચતા ખર્ચની બરોબરનું હતું. સને ૧૬૨૬ ઇસ્વીમાં બાબરે પાણીપતના યુદ્ધમાં હમાયીન લોદીને પરાજિત

કરીને ફતેહ મેળવી હતી. તે પ્રસંગે તેને હાથ તે લાગ્યો હતો અને કારણમાં એવી બીના કહેવામાં આવે છે કે બાગરે પાણીપતની પંચી ઇશ્વરાહીમ લોહીના વંશજો પ્રતી માનભર્યો વ્યવહાર ર ઇશ્વરાહીમની માતાને જાગીર હાખલ કાંઈક પરગણાં પણ આપ્યાં નથી પુશી યદને ઇશ્વરાહીમની માતા તરફથી કોહીનુર હીરા બ કોટ આપવામાં આવ્યો, અને એ સમયથી નાદીરશાહે હાંદ યદ્દાઈ કરી તે દરમ્યાન તે મુગલ બાદશાહોની પાસે રહ્યો હતો, કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે કોહીનુર હીરા કાઝુરની બાણ મહમ્મદી બંદરથી ચાર માઈલ દિશ્તરમાં અને પશ્ચિમ તરફ હેદરા હદમાં ગોદાવરી નદીના કીનારા પર છે, ત્યાંથી એ કોહીનુર મળ્યો હતો. અને નીરજુમલા જે ગોલકુંડના બાદશાહનો ર સાહાર થયો હતો, કે જે પાછળથી ઔરંગઝેબના વજીર અને ર સાહારના પદે પહોંચ્યો હતો, તેણે કોહીનુર હીરા મુગલ શહે શાહજહાંને કોટ આપ્યો હતો, શહાંજહાંએ એ હીરા પોતાના સનમાં જડાવ્યો હતો, અને ઔરંગઝેબે બ્યારે પોતાના પીતા જહાંને કેદ કરી લીધો હતો, તે સમયે તેણે કોહીનુર આદી ર ચુરેચુર કરી નાંખી ફેંકી દેવા ઇચ્છ્યું હતું પરંતુ તેની બહેન આરા તરફથી તેને અટકાવવામાં આવ્યો હતો. ઔરંગઝેબે સા પાસેથી ધણાંએ રત્નો છીનવી લીધાં હતાં, ઉપરાંત શહાંજહાંના પંજી ધણાંએ રત્નો તેને હાથ લાગ્યાં હતાં, કેન્થ પ્રવાસી દ્રેવી મુગલ શહેનશાહીના રત્નો ભેમાં આ રત્નને પણ નીહાળવા સક થયો હતો. અને તેથી તેણે કોહીનુર હીરાનો આકર ગુલાબના ફલર આંધ્રીથી તેનું વજન તે સમયે ૨૮૦ કેરેટ આંધ્રીપર્તા જણાવ્યું એ મહેલાં કોહીનુરનું વજન ૧૯૩ ૬/૮ કેરેટ હતું.

સને ૧૭૩૯ ઇ. સ. માં નાદીરશાહે જીહીમાં

ચાલાવીને બારે ચાલાકીથી મહમદશાહ પાસેથી આ હીરા છીનવી લીધો હતો. અને તેને પોતાની પાંધડીમાં રાખ્યો હતો. જેથી નાદીરશાહે તેની પાંધડી મીત્રભાવે લઇને ફેરમવું કરી નાંખીને કોહીનુર હિરા પોતાને હાથ કર્યો હતો. પણ નાદીરશાહના દેહાંત પછી વળી તે તેના પુત્ર શાહરોખ પાસેથી આખા મહમદે પ્રાપ્ત કર્યો અને શાહરોખની આંખો ફાડી નાંખીને તેને આંધળો બનાવ્યો. સને ૧૭૫૧ ઇ. સ. માં અહમદ શાહ દુરાનીએ કંધાર બધ શાહરોખને મદદ કરી હતી જેથી શાહરોખે અહમદશાહ દુરાનીને તે આપ્યો હતો.

અહમદશાહ દુરાનીના પૌત્ર શાહસુખને કાસ્મીરના રાજા મહમદે જે સમયે કેદ કરી લીધો હતો તે સમયે કામુલના મંત્રી ફતેહખાંએ મહારાજ રજુજતસીંહને કામુલના તે વખતના રાજકર્તાને સળ કરવા માટે વીનવી કરી હતી અને તે પછી મહમદના રાજ્યામલથી એ સમયે કાસ્મીરની હોદ્દા પ્રજામાં પણ અતીક્ષ્ણ દુઃખની લાગણી પ્રગટી નીકળેલી હતી. જેથી ત્યાંની હોદ્દા પ્રજા તરફથી મહારાજ રજુજતસીંહને કાસ્મીર ઉપર હસ્તો કરીને ફતેહ મેળવવાને વીનવી કરવામાં આવી. મહારાજ રજુજતસીંહે પણ તેમની તે માંગણી સ્વીકારીને સને ૧૮૧૨ ઇ. સ. માં દીવાન મોહકમચંદની સરકારી હેઠળના સીખ સૈન્યને કાસ્મીર ઉપર હસ્તો કરવાને માટે મોકલ્યું. શિખોએ બારે હેરાન ગતી લડાઇમાં સહન કરીને કાસ્મીર ઉપર વીજય પ્રાપ્ત કરીને મહારાજ રજુજતસીંહનો વીજય ધ્વજ ફરકાવી તેઓ શાહસુખને કેદ કરી બાહોર લઇ આવ્યા. મહારાજ રજુજતસીંહે તેના પ્રતી સંપૂર્ણ રીતે સાહનુસુતી બનાવી એટલુંજ નહીં પણ તેની ધર્મ પત્ની બાદશાહી બેગમ (જેને કેટલાક છતીહાસ લખનારાઓએ અપ્પ બેગમને નામે પણ ઓળખાવી છે તેના) પ્રત્યે પણ સંપૂર્ણ રીતે સાહનુસુતી બતાવી એટલુંજ નહીં પણ તેણીને એમ પણ કહ્યું કે “જો કોહીનુર હીરા આપવામાં આવશે

તો તારા પતીને કાશ્મીરનું રાજ્ય પાછું આપીશ” વળી કેટલાક ઇતીહાસ લખનારાઓએ તો વળી એવું પણ આલેખ્યું છે કે બેગમે પોતેજ મહારાજ રણજીતસીંહના સેનાપતી મોહકમચંદને એવી પ્રાર્થના કરી હતી કે “ જો તમે મારા સ્વામીને કેદમાંથી મુક્ત કરાવીને કાચુલનું રાજ્ય પાછું અપાવો તો મહારાજ રણજીતસીંહને કોહીનુર હીરો મારા સ્વામી પાસેથી અપાવી દઈશ.” બેગમના આ કથનને લઈને દીવાન મોહકમચંદ કાશ્મીરના શાસક અલીમુલમદના હાથમાંથી શાહસુજનને મુક્ત કરાવીને લાહોર લઈ આવ્યો હતો. શાહસુજન લાહોર પહોંચતાં મહારાજ રણજીતસીંહ તરફથી પોતાના વિશ્વાસપાત્ર દીવાન મોતીરામ તથા ફકીર અજીઝઉદીનને બેગમની પાસે કોહીનુર હીરો લેવા મોકલવામાં આવ્યો પરંતુ શાહસુજનએ કોહીનુર આપવાને માટે આનાકાની કરતાં કહ્યું કે “એ તો કંધારના એક મહાજનને ત્યાં ગીરો મુકવામાં આવેલો છે” રણજીતસીંહ સમજી ગયા કે શાહસુજન તરફથી એ એક બહાનું રજુ કરાયેલું છે. વળી કેટલાક ઇતીહાસ લખનારાઓએ એમ પણ આલેખ્યું છે કે શાહસુજનએ રણજીતસીંહના માણસોને એક ઉત્તમ પોખરાજ આપીને કહ્યું હતું કે ‘તે કોહીનુર છે.’ રણજીતસીંહે તે ઝવેરીઓને ખતાવી પરીક્ષા કરાવતાં શાહજાદા તરફથી છળભેદ કરવામાં આવેલો જણાયું. શાહસુજનના આવાં છળભેદી વર્તનથી મહારાજ રણજીતસીંહને અતીશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી જાતેજ તેની પાસે ગયા, ત્યારે શાહ તરફથી મહારાજ રણજીતસીંહને કોહીનુર હીરો આપવામાં આવ્યો જે લઈને મહારાજ રણજીતસીંહ તરફથી, શાહસુજનને પંજાબમાં તેના જીવનનીર્વાહ અર્થે વારસીક રૂ. પચાસહજારની આમદાની વાળી એક જાગીર આપી કાચુલ ઉપરનો અધીકાર પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. વળી કેટલાક ઇતીહાસ લખનારાઓ એવું પણ આલેખે છે કે કોહીનુરની કીમત બદલ મહારાજ રણજીતસીંહ તરફથી શાહસુજનને સવાલાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતાં.

ત્યારે વળી રાજા શીવપ્રસાદ, સર લેપિય ઝેપિન આદી ઇતીહાસ લખનારાઓ તરફથી આલેખવામાં આવ્યું છે કે મહારાજ રણજીતસિંહ કોહીનુર હીરાની પ્રાપ્તિ માટે શાહને બારે વિટંબણા આપી હતી.

સૈયદ મુહંમદ લતીફે બારે રસીકતા ભરી ભાષામાં કોહીનુર હીરા છીનવી લેવાતું વૃત્તાંત આલેખ્યું છે, જેનો સાર એ મતઝમનો આલેખવામાં આવેલો છે કે મહારાજ રણજીતસિંહ તરફથી શાહને અનેક પ્રકારની વિટંબણામાં નાંખી દેવામાં આવ્યો હતો. કોહીનુર હીરા છીનવી લેવાયા પછી શાહે શિખ પહેરેગીરાને રુસ્વત આપીને ન્હાસી છુટવા માટે બાલકરામ નામના ખજનચી સાથે લખાપટ્ટી કરવી પણ શરૂ કરી દીધી હતી. એક દિવસે રાત્રે શાહસુગની બેગમ હાદ્દ સ્ત્રીનાં કપડામાં સજ્જ થઈને બાલકરામની મદદથી એક બગદ માડીમાં બેસી લાહોરથી આવી નીકળી ને તે અંગ્રેજોના રક્ષણમાં લુધ્યાના જઈ પહોંચી. મહારાજ રણજીતસિંહ આ હકીકતથી જ્ઞાત થતાં અત્યંત ક્રોધમાં આવી જઈને શાહના નિવાસ સ્થાન ઉપર વધુ મજબુત તકેદારી રાખવાની ગોઠવણ કરી, ઉપરાંત શાહને ધમકી પણ આપી; પરંતુ કંઈ પતો ન આવ્યો. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે આ સંઘર્ષ બનાવતું મુજ કારણ બાળકરામ છે ત્યારે તેણે બાળકરામના મકાનની ઝડતી કરીને તેના વહી-ખાતા વીગેરે તપાસી અંતમાં તેને મુક્ત કર્યો. શાહ સુગ પણ મહારાજ રણજીતસિંહની કેદમાંથી પોતાના બે નોકરો સાથે ન્હાસી છુટ્યો પરંતુ દરવાજા બંધ હોવાથી લાહોરી દરવાજાના મરનાળા વાટે જ્હાર નીકળ્યો જેથી કપડાં ખરાબ થઈ ગયા હતાં તે તેણે ઘોષ સાફ કર્યા પછી એક મહાત્માની સમાધી સમીપ નમાજ પઢી થઈને રાત્રે બે વાગે રાત્રી નદીને પાર નીકળી ગયો. મહારાજ રણજીત સિંહ શાહસુગ ન્હાસી છુટવાની ખબરથી જ્ઞાત થતાં તેણે પહેરેગીરાને

બહુજન ધનકાવ્યા ઉપ્રાંત શાહને પકડી લાવનારને ઇનામ વરીક આપવાનું જાહેર કર્યું પરંતુ શાહ હાથ આવ્યો નહીં અને જમુ જમને બાકી સીપોને એકકા કરીને રણજીતસીંહની સામે લડાઈમાં ઉતરવા વિચાર્યું પરંતુ તેઓ તેમ ન કરી શક્યા, ગમે તેમ હો, પરંતુ કોહીનુર હીરો સાહસુળ દ્વારા મહારાજ રણજીતસીંહને હાથ આવ્યો.

મહારાજ રણજીતસીંહને કોઈક તરફથી કોહીનુર હીરાની કીંમત પુછવામાં આવી હતી જેના ઉત્તરમાં મહારાજ રણજીતસીંહ તેનું મુલ્ય પાંચ પગરખા મુલ્ય જણાવ્યું હતું જોકે ખરેખર કંઢેવામાં આવે તો કોઈએ પણ કીંમત આપીને તે ખરીદ્યો નહોતો પરંતુ તેના સંબંધમાં જેની લાડી તેની બેંસ” એ કહેવત અનુસાર કોહીનુરના સંબંધમાં વિશેષ રૂપે પરીચય થવા પામ્યો છે. આ હીરો દરેક જણ તરફથી જખરજસ્તીથીજ છીનવી લેવામાં આવેલો છે આ હીરો હાલ ઈંગ્લંડમાં છે. શીખો સાથેના યુદ્ધ પછી તે ઈંગ્લંડ ક્યે પ્રકારે જઈ પહોંચ્યો તેના સંબંધમાં વાંચકો વાકેફગાર થઈ ચુકેલા છે. જેથી અત્રે તે વર્ણવવું જોકે અસ્થાને છે; પરંતુ એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે મહારાજ રણજીતસીંહની આંતરેચ્છા પોતાના મરણ સમયે કોહીનુર હીરો જગન્નાથજીના મંદીરને ભેટ આપવાની હતી. પરંતુ નોશાખાનાના અધ્યક્ષ બલીરાય તરફથી કોહીનુર આપવામાં નહીં આવતાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “એ તો રાજ્યની સંપત્તિ હોવાથી તે એ રીતે આપી શકાય નહીં” અફસોસ ! બલીરાયે પોતાના માલીક મહારાજ રણજીતસીંહની આત્માનું અવલંબન કરીને કોહીનુર હીરો ભેટ ન કયો; નહીંતો ભારતની સંપત્તિ ભારતમાંજ રહી હોત, પરંતુ પરમાત્માને તે વાત પ્રીત્ય નહીં હતી, નહીં તો વળી મહારાજ રણજીતસીંહની આંતમ આંતરેચ્છા કેમ વ્યર્થ જવા પામત !

સંમાપ્ત.

DEAR FRIENDS ! LOOK HERE !

I collect & exchange World Postage stamps general, medium, War, Red Cross, Victory & Peace stamps. Exchange earnestly desired. I am interested in unused stamps with original gum in single copies. Basis Gibbon's latest, I also desire Correspondence in Pitman's short hand for mutual benefit, and want to learn Esperanto and French.

S. B. AMROLIA.

Vanki Bordi. SURAT. India.

ભાગ્યના લેહ યાને વિધિની લીલા

નરીખના અવનવા બનાવાથી જાણ્યાર થવા તેમજ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ,
સ્ત્રી-સંતાન સુખ, ધારેલા કાર્યની સીદ્ધી વીગેરે માટે આ
સંસારમાં જયોતિષશાસ્ત્ર વિના અન્ય એક પણ ઉપાય નથી.

ખાત્રી માટે જો તેતમારે જાણવું હોય તો લખો યા મળે

શ્રી ભવિષ્યોદય જયોતિષ કાર્યાલય

ભવિષ્યોત્તા:-રેવાશંકર ભવાનીશંકર જયોતિષી.

છાપરીઆસેરી-મુરત.

જન્મોત્તરી, વર્ષકળ, વર્તારા, વીગેરે કાર્યપત્ર કાર્ય માટે આ શીરનામું
લુગતા ના. એક આનાની ટીકીટ મોકલી “ભવિષ્યોદય”
મંગાવી મનની મુઝવણ દુર કરો.

હીંદુસ્તાનમાં એકે અવાજે વેંચાણાએ

સોલજર વોચ.

તાલમ આપવામાં ચોકસ નીવડી ચુકેલાં બને સને
૧૯૦૫ની સાલમાં ૨૭૫૨ થયેલાં સોલજર વોચ
કંપનીના ઘડીયાળનું ગ્રાહ્યક્ષેત્ર ઘડીયાળો ખરી
દવા પહેલાં મંગાવો, તેથીજ તમોને લાભ થશે
ઘડીયાળના ગ્રાહ્યક્ષેત્રમાં ઘડીયાળોની તર
સમજ આપવામાં આવી છે.

સોલજર વોચ કંપની.

કલ્ચ પીઠ બજાર-મુરત.

